

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LXXXVI

Year – 9

Aug. 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kajj Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Scheduling of Recreational Activities	Dr. Ganesh S. Solunke	01
02.	Aspects Of Working Women Empowerment In Term Of Household And Workplace Activities	Assist. Prof. Vaishali Tukaram Lone	04
03.	The Importance of Sport Coaching and Training : A Study	Prof. Sagar H. Dandade	10
04.	Social Work Profession And Its Challenges In Karnataka	Mr. Sunil B. Tate Dr. Parasharam Basargi,	14
05.	Harmony in Motion: Exploring the Relationship of Breath in Meditation	Mrs. Minal Chilekar	23
06.	Initiatives by College Librarians for Professional Development	Nilesh D. Raut	26
07.	Ground Water Investigation through Data Mining Technique	Dr. Govind E. Kulkarni	29
08.	Obstructive Sleep Apnea: Dealing With Homoeopathy	Dr. Shivani Manaji Shinde Dr. Aishwarya Gandalwal	35
09.	A Study on Change in New Education System with special emphasis on InclusiveGrowth	Nileshkumar Agarwal	41
10.	Role of Agriculture in the Economic Development	Prabhu M. Dr. Arjun K. Jambagi	48
11.	Impact Of Reservation On Women Empowerment	Dr. Ramesh M. Sarpate	51
12.	Socially Engaged Buddhism in the Mon Region, Arunachal Pradesh, India: A Study on the Tsona Rinpoche's Contribution to the Region	Tsering Ngudup	54
13.	Scheduling of Recreational Activities	Dr. Ganesh S. Solunke	59
14.	Irritable Bowel Syndrome& Its Homoeopathic Approach	Dr. Akshay Nandkumar Babar Dr. Smita Hiwrale	62
15.	History and Importance of Computer	Supriya S. Jadhav	65
16.	जेंडर समानता और सशक्तिकरण : संवैधानिक प्रावधान	Gurpinder Kumar	70
17.	समांतर स्त्री जाणीवा आणि ओटीटी प्लॅटफॉर्म	प्रा. स्वप्निल भारत रणखांबे	78
18.	नव्वदोत्तरी कथा साहित्य आणि वास्तव	प्रा. डॉ. रामहारी मायकर	82
19.	'स्टार्टअप इंडिया योजना' एक दृष्टीक्षेप	डॉ. अश्विनी संदिप उगले	85
20.	जल व हिंदू धर्मातील संस्कार	प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी	89
21.	संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या व्यवसायसमाधानतेचा अभ्यास	डॉ. अमोल मांडेकर	93
22.	महाराष्ट्रातील निवडक सामाजिक सुधारकांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम.	95

23.	राष्ट्र विकासात सामाजिक संस्थाचे योगदान	प्रा. डॉ. संजय चिताळकर	98
24.	नंदुरबार जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थितीचा आदिवासी जमातीच्या आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास (२००१-२०२१)	दिपा समशोनवळवी डॉ. संतोष बुरकुल	101
25.	साहित्य और सामरिक क्षेत्र का एक महान ऐतिहासिक योद्धा सीतामऊ महाराजकुमार डॉ. रघुबीर सिंहजी	अंतिमा कनेरिया	107
26.	संत तुकारामांचे कवित्व सांगते समतेचे महत्त्व	डॉ. वैजनाथ कदम	110
27.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मानवतावादी दृष्टिकोन	श्रावती श्रीराम चव्हाण डॉ. स्वाती कुलकर्णी	115
28.	महिला ग्राहकांच्या ऑनलाइन खरेदीच्या वर्तनावर परिणाम	डॉ. बिना मधुकर मून	118
29.	दिव्यागांच्या जीवनावर आधारित चित्रपटाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	श्रंजना महादेव पंडागळे	123
30.	संत साहित्य आणि मानवी मूल्ये	डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले	126
31.	पारिवारिक वातावरण के संदर्भ में उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक रुचि एवं मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन	जयश्री वर्मा	131
32.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी यांच्या मार्फत आदिवासी समाजासाठी राबविण्यात आलेल्या विविध योजनेचा विकासात्मक आढावा	संगिता भगवान आसोले	141
33.	Comparative Study of Ashtang Hriday Sutrasthana With Charak Samhita Sutrasthana	Dr. Savita M. Madavi Dr. Jayashree P. Patil	150
34.	Garbhini Paricharya According to Various Samhita	Dr. Savita M. Madavi Dr. Jayashree P. Patil	153

Scheduling of Recreational Activities

Dr. Ganesh S. Solunke

Sant Tukaram College of Arts & Sci. Parbhani(M.S.)

Abstract

Recreational activity plays a critical role in our overall health. Today most of the health disorders are a result of an unfit body and bad food habits. Problems like body ache and muscular pain are the most common consequences of sloth lifestyle. Inadequate exercise leads to weight gain and obesity. Lack of physical activity is mainly responsible for much health complication. To prevent these health troubles, a proper fitness is essential for everyone, fitness should be a key component in anybody's life simply for the fact it makes you reel better.

Keywords: Planning, implementing and recreational activities

Introduction :-

Recreational activity, fitness and exercise are critically important for the health and well begin of people of all ages. Research has demonstrated that virtually all individual can benefit from regular recreational activity, whether they participate in vigorous exercise or some type of moderate health enhancing recreation activity. Even among frail and very old adults, mobility and functioning can be improved through recreational activity. Therefore, physical fitness should be priority for people of all ages in modern life. Recreation activity has been shown to reduce the morbidity and mortality from many chronic diseases. Millions suffer from chronic illnesses that can be prevented or improved through regular recreational activity. The physiological and psychological rewards of being physically active are well established. The important benefits of recreational activities are extensive for health and modern life scenario.

1. Enhancing function
2. Maintaining reserve capacities
3. Preventing disease
4. Ameliorating the effects of age and chronic disease

General types of recreational activities

Aerobic activities :

Walking, running, dancing jumping rope, stair climbing, swimming, water aerobics, roller-skating.

Anaerobic activities :

Sprinting, weight lifting, pushups, setups.

Assumption of the study

The study on recreation activity continues to evolve. This study include both well established findings and newer research results that await replication and implication. Interest has been developing in ways to differentiate between the various characteristics of recreation activity that improve health. It remains to be determined how the interrelated characteristics of amount, intensity, duration, frequency, type and pattern or recreation activity are related to specific health or disease outcomes.

Significance of the study

The purpose of the study is to promote a sense of health and fitness, personal responsibility in being fit and appreciation of individual and group achievement. It provided them the opportunity to participate in activities that may be of ongoing interest to them throughout their health life.

Maintaining regular physical activity helps avoid positive energy balance and obesity. Recreation activity reduces the risk of developing heart disease, type II diabetes, osteoporosis, colon cancer and may also plays a role in a personal well being by reducing stress, anxiety and feelings of depression in the individuals.

Beginning of recreational activity

First, check with our health care provider to decide how much and what kinds of recreational activity we should do. People should have their blood sugar under control before beginning a recreational activity for 30 minutes a day, on several days a week, but not less than 5 days per week.

Planning of recreational activity

While planning to implement daily recreational activity, individuals should be aware of any individuals wide plans that provide support and coordination with respect to facilities, implementation models and resources. It is also important for individuals to be aware of all existing areas that are available for recreation activity (e.g., outdoor space, activity room, multipurpose room, classroom, gymnasium) and the different approaches that can be used to implement daily recreation activity. For planning daily recreation activity time, individual requires careful attention to safety, inclusion of all individual, scheduling and timetabling and use of facilities.

Implementation of recreational activity :

All activities must be appropriate adapted to ensure that citizens with special needs can participate in them. Daily physical activity may initially occur in several short sessions (a minimum of twenty minutes each) over the course of the shole day. The implementation of daily recreation activity requires careful and creative planning to ensure that every citizens has access to daily recreation activities that are safe and of high quality and that promote positive health behaviors that citizens can draw upon for a lifetime.

Review of literature :

Knuttgen (2003) found that scientists and doctors have known for years that substantial benefits can be gained from regular recreation activity. The expanding and strengthening evidence activity. The expanding and strengthening evidence of the relationship between recreation activity and health necessitates the focus of the study brings to the important public health challenge. Though, he science of recreation activity is a complex and still developing field, we have today strong evidence to indicate that regular physical activity will provide clear and substantial health gains.

Richar (2002) noticed that improving the health of the nation by affirming our commitment to healthy recreation activity on all levels, personal, family, community, organizational and healthy recreational activity is so directly related to preventing disease and premature death and to maintaining a high quality of life, we must accord it the same level of attention that we give other important public health practices that effect the entire nation. Recreation activity thus joins the front ranks of essential health objectives, such as sound nutrition and the prevention of adverse health effects of tobacco.

Methodology

Accumulate 30 minutes or more of recreational activity over the course of most days of the week.

Conclusion

The effort to understand how to promote more active lifestyles is of great importance to the health of this nation. Although the study of recreation activity determinants and interventions is at an

early state, effective programs to increase recreational activity have been carried out in a variety of settings, such as schools, physicians offices and worksites. Determining the most effective and cost effective intervention approaches is a challenge for the future.

Recommendations

Recreational activity is only one of many everyday behaviors that affect health. In particular, nutritional habits are lined to some of the same aspects of health as recreational activity and the two may be related lifestyle characteristics.

Reference :

1. Wilmore, J., Knuttgen, H. 2003. Aerobic exercise and endurance improving fitness for health benefits. *The physician and sports medicine*, 31(5), 45. Retrieved October 5,2006, from ProQuest database.
2. Richard, C. Woolfson (2002) *Stimulating movement*, Bright Child, Barrons Educational Series, P.62

Aspects Of Working Women Empowerment In Term Of Household And Workplace Activities

Assist. Prof. Vaishali Tukaram Lone

S.S.S. Pawar College, Purna (Jn) Dist. (Parbhani)

Abstract:

This study examined the aspects of the women's empowerment in term of household activities and workplace activities. Women in India have proved their quality in the work domain. Behind this such success lies a big story of struggle and freedom in the traditional social arena. Besides changing rules of working women they have maintained the traditional work ethos of household. This research paper is devoted towards finding the route of causes of the existing problems faced by the working women. It also aims at finding flexible solutions that have been practiced anywhere and needs to be adopted at the social fronts. Working women load of her work minimize by using work simplification method, division of work among family members, use time saving devices.

Keywords - women empowerment, household activities, workplace activities.

Introduction:

Women play main role in the decision making process of organization and within the family. Indian culture gives women the role of caretaker of the family. Women are increasingly moving out of their homes and into the work environment. A greater number of women are also entering the work force of restricted industries. Women play the dual role of housewives and working women. Women's main duties are managing the family caring for and educating her children, cooking and storing food, buying goods, cleaning and maintaining the home, washing dishes and clothes, laundering, ironing, gardening, sewing clothes for family etc. It is ironical that women employed within the home is referred to as a housewife and outside the home as a working women. In both situation the women is working. Working women in India are faced with lot of more challenges than their counterparts, in the other parts of the world. Indian men do not share most of the household chores. It is women who have to cook, clean the house, do the dishes, wash the clothes, get their children ready for school etc. Men just take care of few chores that are to deal outside the house. Show the major burden of running the family is on the shoulders of women. It was alright for women to handle all the chores as long as they are homemakers, now with their increasing need for getting some income for the family.

Women empowerment may be defined in several ways, including accepting women's view point. Making an effort to seek them and raising the status of women through education, awareness, literacy and training. Working women try to balance home and workplace.

Management involves decision making as well as performance of the physical activity. The making of decision is the selecting of one action from a number of courses of action or ending in action when alternatives are not satisfactory or not relevant to the situation. Decision making is the heart of Management and requires time to complete it. It requires knowledge of an essential information application of the knowledge in life situation and also the willingness to know and to apply. Decision making is called for conditions have changed or a problem has arisen. The process of decision making occurs when the choice among alternatives is arrived at through a logical thoughtful process. The steps are

- 1) Defining the problem
- 2) Identifying the alternative solutions.
- 3) Analyzing the alternatives.
- 4) Selecting an alternatives.
- 5) Carrying out the plan and bearing

6) Responsibility for the consequences. Process of management that takes place in a systematic way, having knowledge of the content. If there is no management there will be a confusion and no proper achievements will be shown. Management play significant role. Process may be defined as comprising a series of actions that lead to the accomplishment of objectives.

- 1) Planning-it is a mapping out courses of action in order to reach intermediate and long term goal. It is the first step in the management process. Planning covers a wide range of decisions, dealing with family activities. It deals with decision making process i.e. defining the problem, Seeking alternatives etc. In making plans, decisions must be made as to what actions are necessary, who is responsible for each action, and when, where and how each action will take place. To determine these things planner must search for available alternations and then make their selection.

In a family situation where more than one person is involved in making a plan, communication is necessary. Unless there is a proper communication between family members. Plan will not be successful, the person who plans should organize the plan based shouted for each members of the family.

- 2) Organizing -send to or more persons combine their efforts to establish home and understand how the work and responsibilities are to be shared is necessary Organizing consists of dividing and grouping of activities and assigning them to individuals. It may be defined as the process of establishing the proper relationship among work people and other resources and travelling authority and responsibilities.
- 3) controlling-it is the activity that adds in putting and keeping the plan in action. It involves a careful observation of performance. It is the checking of work and performance to be sure that the procedure is moving in the planned directions. It includes making changes when it necessary for a plan to action. Checking main concern the quality of work or cost in terms of either money or time, feeling are the satisfaction of the people.

If suppose one or more of the family members appear to have feelings, controlling calls for flexibility used for alternative in thinking and planning, rather than rigid and set pattern of action controlling calls for both leadership and joint action in the family. And less there is coke operation and understanding of the members, the best results will not be achieved. skillful direction and proper guidance are needed to help control the plan in operation, what is to be done, methods and instruction for doing the task must be understood by everyone concerned with it.

Different stages in control step i.e. energizing, checking and adjusting.

- a) Energizing-it is the initiating and sustaining action. People differ a great deal in a ability to get started on their plans and to carry them through. Setting intermediate goals may be helpful energizing they provide an opportunity for rapid accomplishment with its accompanying satisfaction.
- b) Checking-it is checking the progress of the plan. Which is done automatically in many respects, e.g. checking the time in real preparation, checking the quality of products etc. it is

necessary to have standards or intermediate goals at strategic points as a basis for checking. Specific devices for checking plans in action vary with resources concern.

- c) Adjusting-3rd phase of this control step is adjusting the plan, making fresh decisions. Conditions maybe change. Girl has planned to make notes by sitting in library but she known that she has less time than expected, so she will get the chapter xerox and read from it.

Supervision-and carrying out of plan is delegated to others supervision, usually become important. It may be very vague and sketchy, almost non existent, and it may be very complete and definitely.

Directing-if the technical aspects of the particularly, results and product are uppermost in the mind of the manager, the process is called make or directing the made to do various chores.

Guiding-if the effect of the supervision of the persons development is uppermost the process is other guides her children to do their home work.

- 4) Evaluating - it is looking back over what has been done and judging the results with respect to the goals. It is to determine how good a job has been evaluation involves a complete review of what has already taken place with a few towards better management in the future. After proper reevaluation many mistakes can be avoided and better ways device for carrying out the plan.

In home management the majors by which success or failure of a plant can be evaluated is the extent to which it has attained/achieved family goals and objectives. In a family is member standard should be satisfied. It helps to improve the standard of living of the family. Evaluation can be self evaluated too.

Evaluation is in a home is done by setting up questions for the individual group to answer. In regard to planning and controlling questions are related to weather work was successful and what improvements can be made. If the work was successful then why? Keeping in mind the goals, into the weak points and find the solution for its success. There are two types of informal evaluation, the over all variety and a more detail kind. All variety recognize the general quality of the job done. Without much analytical thinking manager may recognize a job as good and its itself or as good in relation to give conditions. The more detail type of evaluation is determining the degree of excellence of the managerial job. It is an attempt towards accuracy and judgment and consist of the separate evaluation of different parts of Management.

Time and energy Management

Energy are two important non material resources of a family they cannot be accumulated. standard planning helps in solving of time and energy and wrong planning leads to wastage of these two . Saving time and energy we must do the following.

- 1) Maintain a good posture file working. Use work simplification method.
- 2) Take rest periods in between work.
- 3) Organized household work into daily weekly and seasonal chores.
- 4) Keep everything in its proper place and change it after use.
- 5) Organised outside work shopping visits etc as well.
- 6) Make all members of the family share the homework.
- 7) Use labor saving devices like washing machine, mixer, grinder, cooker vacuum cleaner.

Goals of time management are minimizing work time establishing time or desirable amount of time to be spent on an activity, desirable amount of time to be spent on an activity and average amount spent on each activity.

There are three types of time plans

- 1) A list of jobs, large and small, to be done as time is available.
- 2) Series of projects: time sequence without definite time limits. e.g. ring a report in December, going for summer vacation.
- 3) Schedule-Since in both sequence and appropriate amount of time on different activities, leaves little free time, choices have been made, the sequence decided upon an estimate set down of time required for the doing.

Constraints are no amount of planning will regulate interruptions. For example interruptions due to human contracts like getting interrupted by a friends call while studying etc. And never scratch the quantity of the resources being managed.

Do's of time plan

- 1) A time plan to be workable according to personal needs and interest. e.g. student wants to sleep during day time and read in the mid midnight that reference must show up in the schedule.
- 2) The degree of details must be suited to the experience and desires of the individual and should be kept to the minimum.
- 3) If certain drops are disliked they may be split up and done in small doses regardless of the extra who dislikes.
- 4) Disliked the light job may be put early in the morning.

Steps in making time plans

There are two steps in a series of projects which is scarcely ever written down one is to think of them in a rough time sequences, rather in order of importance.

- 1) List all items to be included, under flexible and inflexible.
- 2) Set down accurate estimate for each.
- 3) Total estimated time needed and total available time into harmony.
- 4) Determine time sequence
- 5) Write out plan.

If individual plans match in with others, co-ordinate them

- 1) Listening the items under flexible and inflexible groups If the list of inflexible is very long, one should try to see if any of this group can be shifted into flexible ones. The larger the proportion of flexible ones the more freedom of choice the individual has. Complicated task can be broken into two parts.
- 2) Setting down of time estimates-it can be done by using the personal norms found through long experience or through keeping a few records on repetitive task and estimating as best the time required for each part of the schedule. estimated non should be to the reality. for example the college student who has not started studying for the test which is due day after tomorrow. Receiving herself if she expects to as much reading for it in one day at she might have done in the proceeding weeks. similarly homemaker who takes 2 hours to clean a pantry today should know that she can't clean close it in the same amount of time. Tomorrow is for establishing valid estimates of the amount of time required for a particular activity job down into parts and make a time estimate for each part, make sure that all parts are included or to reduce the task into easily grasp the parts.
- 3) Brings needs and wants into harmony.
- 4) List down the job in order and determining logical times when they are to be done.

- 5) Build around the task that are fixed both as necessity of performing them around clock time when they must be done.
- 6) Alternate light and heavy jobs.
- 7) Include elasticity periods-it is a block of unassigned time usually at the end of a morning or an afternoon during which one can catch up on emergency demands or compensate for wrong estimate of time.
- 8) what time saving device is cumulating or putting as many jobs as possible into simultaneous ions. For example cooking while cleaning the breakfast dishes.

Objectives-

- 1) To find out aspects of women empowerment.
- 2) To manage household activities.
- 3) To study women empowerment in terms workplace activities.

Methodology - primary and secondary data was used in this paper. Below given the tables are my ph.D . research.

Result and Discussion-

Study area	No .of working women N=600	
Parbhani	Frequency	
	300	50
Nanded	300	50

1. distribution of sample according to the study area.

Information about working women according to study area 300 working women in Parbhani City in various occupations and 300 working women in Nanded City in different occupations were selected.

2.distribution of sample according to time spent on domestic activities.

Sr.No	Distribution of sample according to time spend on domestic activities.				Z Value
	Particulars	No. of working women		No. of working women	
		in Parbhani N=300	in Nanded N=300		
		Frequency	Percentage		
	Percentage				
i)Less than 2 hours	36	12	31	10.33	1.909
ii)2 to 4 hours	181	60.33	153	51	2.064
iii)4 to 6 hours	56	18.67	78	26	-4.057
iv)more than 6	27	9	38	12.67	-4.283

Majority of working women was (60.33) who spent 2 to 4 hours spent on domestic activities followed by (18.67), working women spend 6 hours on domestic activities. (9.00) ,working woman spent more than 6 hours in a day and remaining 12% of working women spend less than 2 hours on domestic activities.

3.Working women use labour saving devices

Sr.No	Particulars	No. of working women in Parbhani N=300		No. of working women in Nanded N=300		Z Value
		Frequency	Percentage	Frequency	Percentage	
1	Yes	271	90.33	249	83	1.04
2	No	27	9.67	51	17	-10.56

Table 3 represents about use of labor-saving devices in household chores like washing clothes, utensils, Sweeping the home, cleaning the home.

in Parbhani (90.33) working women use labor-saving devices and 9percent of working women didn't use labor-saving devices.

Women in Nanded 83.00 use labor-saving devices. Only 17% of working women didn't use labor-saving devices.

4.Working women get involve to practice division of work among family members.

Sr.No	Particulars	No. of working women in Parbhani N=300		No. of working women in Nanded N=300		Z Value
		Frequency	Percentage	Frequency	Percentage	
1	Yes	92	30.67	91	30.33	0.192
2	No	207	69.33	209	69.67	0.059

table 4 explained that working women get involved to practice division of work.

Although the woman is doing the job or other professions, the male mentality, the household chores is women's work. The mentality of males did not change.

Conclusion

Working woman balance family and workplace by using the techniques of work simplification divide of work in family member, use of labor saving devices. They manage well all situations both workplace and her home.

References

1. Advanced Home Management-Vidya book publishers –Vairagade, Lathkar ,Kulkarni
2. Home Management- Dr.Kshama Limaye
3. Home Management – Leena Kandalkar

The Importance of Sport Coaching and Training : A Study

Prof. Sagar H. Dandade

Vidharbha Mahavidyalaya, Buldana (Arts & Commerce)

Introduction

Sport plays an incredibly important role in modern life. Sport boost the economy of any country by billions every year, sport also encourages community spirit, gives players and spectators a greater sense of purpose, teaches young people fundamental life skills and improves the physical and psychological health of millions who participate.

Some people participate in sports simply for fun. Others view it as a fundamental part of their lives and strive constantly to do better. To achieve great things in sport we must put our bodies and minds through extensive training programmes. Every day we must try to be fitter, faster, stronger and sharper than we were yesterday.

Sports refers to the act of playing a game requiring physical exertion. Coaching and training can provide students with in-depth educational experiences in a specific subject. Sport training often includes training in the business side of the sports industry, as well as the physical act of playing sports. Coaches provide athletes with instruction and training to enhance their physical fitness and performance. Some coaching may also enable students to learn theories and concepts related to a particular sport. sports coaching may develop valuable life skills such as strong communication and project management capabilities. Successful students may also exhibit a strengthened leadership capacity. All of these skills are typical hallmarks of a good coach.

What is sports coaching?

Sports coaching can be defined as the process of motivating, guiding and training an individual in preparation for any sporting hobby, career, or event.

A sports coach can help you to :

- Start a sport
- Improve your game
- Advance to a professional level
- Become a world-class athlete.

Starting a new sport

Starting a new sport is a great way to meet new people, open up new opportunities for yourself and improve your mental and physical health. Sports coaches can be hired to teach anyone the basic rules of a sport. Your coach will make sure you grasp the very basics of the sport before progressing to anything more advanced.

Improve your game

A sports coach can be hired to assess your performance critically in order to identify particular areas in need of improvement. Once you have a plan for moving forward, those feelings of progression and movement will return - hopefully accompanied by a new boost of motivation to reach a higher level of performance.

Advance to a professional level

Only a handful of people go on to play their sports at a professional level, and to do so requires a huge amount of talent, effort, passion and dedication. Sports coaches often take a holistic

approach to coaching. This means they look at the whole picture rather than just one part. So for example, if an aspiring track runner wants to improve their time by a second, instead of focusing all their effort on the treadmill, a sports coach might suggest a psychological approach. The closer athletes progress towards a professional sporting level, the more involved their coaches become in the workings of their life. The relationship between coach and athlete must be:

- Strong
- Professional
- Built on mutual trust and respect.

Become a world-class athlete

Unlike most workers, who start work at nine and finish at five, world-class athletes effectively hand their whole lives over to their sport. Their body is their vehicle, and everything they put into it effects what they get out of it. An athlete can't spend a weekend staying up late drinking alcohol and eating rich foods, and then expect to break world records the next week. Sports coaches help world-class athletes handle the emotional side of sports, using sports psychology theory to help them:

1. Deal with failure

For many athletes - the feeling of failure is enough to put a total stop to a career. Part of the sports coach's role is to support athletes through this difficult time and help them to see their failure not as an end, but as the beginning of a new journey.

2. Deal with success

For the lucky few in top level sport, success often results in fame and wealth - think of footballers and their incredibly lavish, hedonistic lifestyles. Sports coaches need to be on hand to rein in any egos, keep athletes grounded and ensure they remain focused on playing the sport without getting distracted by the public recognition that often comes with it.

3. Recovering from injury

Injury can have a massive psychological effect on professional athletes. Coaches can cancel upcoming events for athletes, organise therapy sessions and speak with the athlete to decide the best course of treatment.

4. Enhance performance

Sports coaches use visualisation techniques, relaxation methods and self-talk exercises to help athletes enhance their performance from a psychological perspective. Most athletes agree that thinking positively and visualising success helps them to reach their goals.

Roles that a sports coaches must play:

Assessor and Advisor

Coaches need to be able to assess an athlete's performance and advise on which areas need to be improved. The advice given by a sports coach may also cover training recovery, working with injuries, nutrition, and developing a positive mental attitude.

Role Model

Coaches must understand that their athletes look up to them, so it is important that they 'practice what they preach', have integrity and behave in a way that is respectful to their sport and those around them.

Mentor

Many sports coaches will also find themselves working as guides. The role of a mentor is to guide a less experienced person by building trust and modelling positive behaviour. While coaches

need to look after their athletes' health (physical and mental) and their safety, they will also need to get 'tough' with their mentee from time to time.

Cheerleader

One of the most enjoyable aspects of coaching is celebrating success. Whether it be winning a medal, a final, or simply celebrating a new personal best, it's important for the coach to celebrate alongside their star athletes.

Sports Training

Sports training is understood as a process of systematic development of each component in dependence on the duration of preparation which leads to achieving maximum efficiency in senior age within the selected sports discipline.

Sports training aim to achieve maximum individual or team efficiency in a selected sports discipline limited by rules. Reaching maximum efficiency in any activity is not possible over a day. Efficiency is conditioned by several interrelated areas. Sports training focuses on reaching maximum efficiency in motor abilities connected to a certain sports discipline. Supposed performance depends on motor ability and motor skill which are closely related to the sports discipline. Motor abilities can be described as relatively stable sets of inner genetic presuppositions needed to carry out locomotive activities. They include force, speed, endurance, coordination and flexibility. Motor abilities are manifested on the outside by sports skills. Sports skills are presuppositions needed for implementing performance in a selected sports discipline which is limited by rules. Such presuppositions are gained through motor learning. It, however, would not be possible to implement sports skills or develop locomotive abilities without motivation. Motivation is understood as an inner incentive to carry out certain activity. The final area needed for performance implementation is represented by tactical skills. Tactics means conducting a sports competition in a purposeful way.

Sports training consists of individual key areas which are called components of sports training:

- Physical component is generally focused on developing motor abilities.
- Technical component focuses on acquiring sports skills through motor learning.
- Tactical component focuses on acquiring and further development of different ways to conduct sports contest on a purposeful basis.
- Psychological component is focused on improving the athlete's personality.

Objectives

1. To Study about sports coaching
2. To Study about the Sports Training

Methodology

Primary Data- For conducting the research primary data will be collected by survey method. For conducting survey a set of questionnaire will be set.

Secondary data – Secondary data will be collected from Books, Journals, Internet, Newspaper etc.

References

1. Abraham A, Collins D. Declarative and procedural knowledge assessment in novice and intermediate coaches. *J Sports Sci.* 1998;16(1):70.
2. Abraham A, Collins D, Martindale R. The coaching schematic: validation through expert coach consensus. *J Sports Sci.* 2006;24(6):549–564. [PubMed]

3. Abernethy B, Baker J, Côté J. Transfer of pattern recall skills may contribute to the development of sport expertise. *Appl Cognitive Psych.* 2005;19:705–718.
4. Balyi I. Long term athlete development: the system and solutions. *Faster Higher Stronger.* 2002;14:9–12.
5. Bruner M, Hall J, Côté J. Influence of sport type and interdependence on the developmental experiences of youth male athletes. *Eur J Sports Sci.* 2011;11(2):131–142.
6. Côté J. The influence of the family in the development of talent in sport. *Sport Psychol.* 1999;13:395–417.
7. Gilbert W, Côté J, Mallett C. Developmental Pathways and Activities of Successful Sport Coaches. *Int J Sports Sci Coaching.* 2006;1:69–76.
8. Hill-Haas S, Dawson B, Coutts A, Rowsell G. Physiological responses and time-motion characteristics of various small-sided soccer games in youth players. *J Sports Sci.* 2008;27(1):1–8. [PubMed]
9. Leite N, Baker J, Sampaio J. Paths to expertise in Portuguese national team athletes. *J Sports Sci Med.* 2009;8:560–566. [PMC free article] [PubMed]
10. Leite N, Coelho E, Sampaio J. Assessing the importance given by basketball coaches to training contents. *J Hum Kinet.* 2011;30:115–122. [PMC free article] [PubMed]
11. Martindale R, Collins D, Abraham A. Effective talent development: the elite coach perspective in UK sport. *J Appl Sport Psychology.* 2007;19(2):187–206.
12. Memmert D, Roth K. The effects of non-specific and specific concepts on tactical creativity in team ball sports. *J Sports Sci.* 2007;25(12):1423–1432. [PubMed]
13. Mesquita I, Isidro S, Rosado A. Portuguese coaches' perceptions of and preferences for knowledge sources related to their professional background. *J Sports Sci Med.* 2010;9:480–489. [PMC free article] [PubMed]
14. Nelson LJ, Cushion CJ, Potrac P. Formal, nonformal and informal coach learning: a holistic conceptualisation. *Int J Sports Sci Coaching.* 2006;1:247–259.
15. Rink J. Investigating the assumptions of pedagogy. *J Teach Phy Education.* 2001;20(2):112–128.
16. Sanz A, Guerrero A. In: *Futsal: meaningful tasks for integrated training. From traditional to modern training.* Editorial Gymnos, editor. Madrid (Spain): 2005.
17. Smith M, Cushion C. An investigation of the in-game behaviours of professional, top-level youth soccer coaches. *J Sports Sci.* 2006;24(4):355–366. [PubMed]
18. Stafford I. In: *Coaching for long-term athlete development: to improve participation and performance in sport.* The National Coaching Foundation, editor. Leeds (UK): 2005.
19. Vaeyens R, Lenoir M, Williams A, Philippaerts R. Decision-making skill and visual search behaviour in soccer: Practical implications for training and coaching. *J Sports Sci Med Suppl.* 2007;10:62–63.

Social Work Profession And Its Challenges In Karnataka

Dr. Parasharam Basargi

Head Department of Sociology, B. K College, Belgaum, Karnataka

Mr. Sunil B. Tate

Assistant Professor, Department of Hindi, B. K College, Belgaum, Karnataka

Abstract

Helping people is not a new concept but helping on the basis of scientific approach is to be considered as a profession. Hence social work was evolved as a profession in late 18th century and developed as a full fledged profession in 19th century. Decreasing number of social work schools, least job opportunities and lesser number of enrolments of students is an increasing concern of sustainability of social work profession in Karnataka. The purpose of the study is to investigate the causes for declining status of social work profession. Using descriptive method this study tried to find out the hurdles for the growth and development of social work as a profession. Results found that due to unorganized efforts and lack of interests of practitioners contributed to decline social work profession in Karnataka. With respect to these causes all social work practitioners have to make efforts to strengthen it.

Key words: Social work profession, Professional challenges

Introduction

Nobel peace prize laureate Miss. Mother Teresa once remarked, “Helping hands are better than prying lips”. Every individual face problems and unfavorable circumstances, we expect people (relatives, friends etc) to pray for us. At times, situations are so bad that we expect people to help us rather than praying. Even though praying is helping in a way, our mind expects an “immediate” need. That helping service is professionally rendered by social workers.

People helping others is not new. For thousands of years, friends have helped bringing in the harvest and care for farm animals or have taken care of other people’s children. But paying people a salary to help others in need is relatively new one. Compared to other professions, Social work is young-dating back a little history of hundred years.

Social work was developed in late 18th century in the west. We can trace down the roots of social work in every religion. Helping needy that may be human being or animals and birds is not a new concept. It is an activity found in every region and every religion. Helping needy people, giving alms, showing sympathy on vulnerable, love for others, kindness, attitude of serving mankind and humanity are the fruits of every religion; these values holds the top position in social work practice till today. This base of religious approach was changed by charity organization society in the 18th century. It started to help people on the basis of scientific approach. COS helped the people on the basis of scientific enquiry and made home visit who are really in need of materials. In later days, COS spread its hands from the materialistic helps to psychological approach. They not only gave materials to needy people but they have started to provide individual counseling also. Simultaneously settlement house movements were also started to provide education, day care, health care services to improve the lives of urban poor. This was the major transformation of social work profession from religious grounds. Later on many social movements were took in different places of the world to

fight for basic needs, good working condition, special privileges and human rights. Gradually many voluntary organizations, social work educational institutions, professional associations, government policies and plans were introduced to help individuals, groups, communities and society at large. Hence social work was developed as a full fledged profession.

Social work was emerged in England but fully developed in America. Gradually it spread all over the world. Many countries switched their eyes from charity based work to professional work towards needy people, started to work rationally on the basis of professional skills and knowledge based. New York COS initiated social work training as a summer school of philanthropic social work in 1898 now it is called as Columbia University School of Social Work. Gradually they developed social work as a full fledged profession with specific curriculum and area of operation. They invited special lectures and made field visits. Due to the efforts made by western educators, practitioners and thinkers social work was developed as a systematic body of knowledge; they developed many methods, theories, principle, values, models and approaches. Later on many countries started to provide diploma courses & bachelor courses. They provided quality education, formulated strong professional associations, established social work councils, initiated licensing system and used of code of ethics while practicing. In 1936 social work education was started in India by Shri Dorabji Tata Graduate School Of Social Work. Later on in many cities like Lucknow, Delhi, Chennai (Madras), Kashi Vidyapeetha Varanasi and Andra University were started educational institutions in Indian.

Background of the study

Social work is a value based profession which helps to the needy. With very old approach to serve the needy now it has been emerged as a full fledged profession in the West in the late 19th century. At the inception it was working only for the poor and slum dwellers then they started to work in many fields of the society. Gradually it developed systematically with the help of related concepts like- social service, social welfare, social reform and social change. Due to the efforts made by Charity Organization Society in UK it holds the scientific value started to grow as a profession. Social work is considered as socially constructed in social situations. This was emerged in UK and developed in USA. Later on in the first and second world war the world has realized the need of counselor and psychiatric social worker. At this time case work, group work, community organization was emerged but they did not full fill the need of the profession. UK health department recognized the need and importance of social care services by staff. At this point the concept of social work was defined by various authors. Many educational institutions, local, national and international agencies and associations were emerged to strengthen social work at global level. Abraham Flexner argued that “social work did not have important characteristics of a profession” (Payne, 2006) . Nina Toren described ‘social work as a semi profession’ (Payne, 2006) She argued that it would always be impossible for professions like social work to achieve full professional status. Hence social work is considered as a full fledged profession neither by layman nor by Governments. Recently (2019 Feb, 23) UGC has declared social work as a non professional course and contrast to this, National Council For Professional Social Work Practitioners Bill-2018 was introduced in Lok Sabha in June, 2019.

There are many hurdles and difficulties which hindered the development of social work profession and that are-lack of quality education, lack of public reorganization, no scope in public employment opportunities, social workers are not recognized as professionals, declining enrolment to social work education, closure of educational institutions, interdisciplinary competition in

employment opportunities, lack of strong professional associations. So the present study is conducted to recognize the major challenges of social work profession in Karnataka.

Statement of the problem

Social work is a practiced based profession which helps needy and vulnerable sections of the society. As time passed they extended specialized services to deal with psycho social problems of people in the society. It helps not only to individuals, but also includes families, groups, community at large. In the Western countries, it is developed as a profession; many models and scientific approaches were emerged to address the practical problems of people and fits into the criteria of a profession compared to other professions. Social work is governed, regulated and controlled by many professional associations, councils, government, code of ethics and licensing system in the west. Till today it holds high level status, practice standards and values for social work practitioners in the west, which was systematically established and practiced. According to IFSW “social work is a practice-based profession and an academic discipline that promotes social change and development, social cohesion and the empowerment and liberation of people. Principles of social justice, human rights, collective responsibility and respect for diversity are central to it. Underpinned by theories of social work, social sciences, humanities and indigenous knowledge, social work engages people and structure to address life challenges and well being” (IFSW AND IASSW, 2014). Social work practitioners have advanced knowledge and skills but are not widely regarded as true professionals in India. Till today it is not accepted as a profession by the people, it is remained as a semi profession in India and Karnataka. This is also one of the main causes for declining social work in India and Karnataka

Social work education, social work practitioners and professional associations are interlinked in development of social work profession. Compared to last decade, student’s enrollment in social work education is considerably declined. Though it is an established field of practice today worldwide, the professionalism of the field is questioned even by everyone. Whether social work is a profession or non profession is a debatable issue because of the practice methods of social work which is less acknowledged.

Many social work associations are formed to regulate the practitioners in India, but they all are nominal in nature rather than functional. Social workers and professionals are facing many problems in Karnataka. Lack of job opportunities, less paid, work burden, lack of training, do not update knowledge, they are not accountable, responsible, do not involve in innovative works, don’t follow code of ethics and even they don’t have to get license to practice social work in India. With regard to this, the researcher wants to make acritical analysis regarding the problems which hindered the growth of social work profession in Karnataka.

Conceptual framework

- **Profession** is a disciplined group of individuals who adhere to ethical standards and who hold themselves out as, and are accepted by the public as possessing special knowledge and skills in a widely recognized body of learning derived from research, education and training at a high level, and who are prepared to apply this knowledge and exercise these skills in the interest of others.
- **SW profession-** It is concerned with helping individuals, families, groups and communities in an effort to enhance social functioning and overall well being (Wikipedia)

- **Social Work Practitioners** includes those persons who have degree, master degree, PhD and diploma in social work education who are employed in any of the fields of social work in government and private sectors.
- **Professional Challenge** means barriers, hurdles or difficult factors which effects on the growth and development of social work profession in Karnataka which forces to make lot of efforts for its growth.
- **Social work association** is an organization of professional social workers which works to enhance the professional growth and development of its members, to create and maintain professional standards and to advance sound social policies.

Objectives

1. To ascertain major challenges for the development of social work as a profession in Karnataka
2. To identify appropriate suggestions to strengthen social work profession.

Limitations

The present study is limited to social work practitioner and excluded unemployed social workers from Karnataka state.

Methodology

The researcher has adopted qualitative secondary sources of data collection to satisfy the research objectives. Descriptive research design was used to find out the facts. With the help of books, thesis, journal articles, telephonic communication and internet data was gathered.

Present status and analysis of social work profession

Social work is a very common word used by everyone; but the meaning is not so casual for what people use it for. The word social work has become a publicly granted word that they can use it as they want. Most of the times, rich persons doing charity work are called as social workers, politicians declare themselves as social workers, people helping to distressed by providing financial assistance are called are social workers, if this is the case then the question raises that ‘what is social work?’, ‘who are called as social workers?’

Social work is a helping activity through which an individual is being helped by himself for self reliant. It is a process of strengthening an individual, group of people and a community on the basis of their strengths and available resources. Everybody helps one or the other person in their life time but can we call them as social workers? Of course not. The one who has degree or diploma in social work education and undergone with practical training programs are called as social workers.

The dilemma starts with the word ‘profession’. It is always a debatable issue that weather social work is a profession or not. Some people say it is not a profession, some says it as a semi profession, some others say it is in the process of making a profession and some says that social work profession is declining. Jyothi PH (2014) in her research paper “A study on social work education in Karnataka” has found that the present status of social work education in Karnataka is declining due to incompetent desired skills, knowledge and experience, failure of social work educators, institutions, agency supervisors, department of higher education in producing competent, committed and skilled social work professionals in India in general and in Karnataka in particular. I totally agree that it is not developed as a full fledged profession in India compared with western countries, it does not mean that it is not a profession. Compared to other professions like doctor, lawyer and engineer it also fits into the criteria of a profession. Social work holds high level of status in many countries of the world. Many practitioners have started their own institutions to practice social work by taking license from Government but this is less happing in India including Karnataka.

The main reason for not developing social work as a profession in India is; helping does not accepted as a profession by Indians and the very causal use of the word 'social work' does not made any difference between helpers and social workers. There are many more reasons as I have already discussed in this paper under the title 'challenges of social work profession', due to these all issues at present the status of social work is declining and it is the responsibility of every social worker to protect their profession and uphold its status in the society by formulating strong professional associations.

Challenges of social work profession

Thousands of educational institutions and associations grew like mushrooms in India. There are many great social workers contributing to strengthening social work profession and associations in India but the number is very less. In spite of all these efforts social work is still crawling like wounded tortoise and the present status of social work is declining. There are many reasons for declining status of social work in India. First of all the word 'social work profession' itself is a biggest challenge for the growth and development of social work profession in India and the statement given by Dr. Abraham Flexner. In 1915, at the national conference of charities and corrections, when he spoke on the topic "is social work a profession?" Stated 6 criteria for a profession. **Namely-**

1. Professional activity is based on intellectual action along with personal responsibility
2. The practice of a profession is based on knowledge , not routine activities
3. There is practical application rather than just theorizing
4. There are techniques that can be taught
5. A profession is organized internally
6. A profession is motivated by altruism, with members working is some in some sense for the good of society.

He stated that social work cannot be considered as a fully fledged profession because it lacked specialized knowledge and specific application of theoretical and intellectual knowledge to solve human and social problems. But till today many professors and practitioners hanged to this statement which was given a century ago. New era was started in social work by developing many theories, models, approaches, methods, tools and techniques. But still it is considered as a semi profession by many practitioners in India. Things are changed, it is not necessary to accept and adopt the statement given by Flexner which really needs a critical thinking.

Secondly, failure of professional associations. There are many associations in India but they are not integrated, democratic, functional and united. They are unable to protect and support the interest of social work practitioners.

Third one is mushrooming of educational institutions. When social work education was started in India in 1936, TISS was the only institution to provide social work education for 11 years, there were very less number of schools established in India. In 1947, second school of social work was established in Lucknow and shifted to Delhi in 1949. But at the end of 20th century there were huge number of social work schools established. At present there are more than 1500 educational institutions in India; most of them are governed by private institutions. When it is compared with other districts of Karnataka, Kalburgi district of North Karnataka alone holds maximum number of social work educational institutions that is around 60. Only the number is not a good sign for the development of social work, those institutions must provide quality education also. Many entrepreneurs have started these institutions for profit motive. On the basis of growing demand for

social work; they started to destroy profession instead of giving quality education to students. The role played by many education institutions led to decline the status of social work profession and many institutions are closed including those which were providing quality education.

Forth one is lack of social work council. All professions are regulated and controlled by professional councils. Many countries have social work councils but India is exception to this case. No social worker have to register as a professionals, no need to get license, they do not follow code of ethics. The word social work has become so common that anyone can use this word for anything. Another reason is lack of indigenous knowledge. Social work is a developed and updated profession. Change is a continuous process, except the word change, everything will get changed. To make appropriate interventions on the basis of changed social situations many new models and approaches were developed by social work practitioners and educators in the west. Contrast to this, there are very few practitioners and educators who are contributing to the social work literature but they are not worthy. Almost all of them do not have strong literature review, not updated, not unique and valuable. To get credits, marks and promotions many educators have been publishing many books and articles which impacted on the development of indigenous knowledge in Karnataka.

There is no practice of code of ethics. As a student all have read about code of ethics introduced by NASW, because they were easy to remember and write in exams to score high. When these students get into jobs they are practically unknown to the practice code of ethics which they have read earlier. No one follows code of ethics while rendering services to clients because no organization imposes strictly on them. Another reason for declining social work profession is less demand in job market. Of course there are many job opportunities available in various fields of social work but they are all replaceable. There are very less job opportunities in government sector. Other disciplines like sociology, psychology, MBA, women studies, home science students are competitors to MSW students.

There is no apex body to regulate over NGO activities in India. The project, funds, appointments, payments everything is manipulated in NGOs. This is like open secret in India. They start NGO for non profit motive and works only for 'profit' purpose. Make appointment of BA and MA holders in the place of social work qualifications. Misuse the funds for personal interest, work on single theme and show that work in many projects; make agreed deductions from the payments of employees. Many central and state government projects pay five thousands to social work post and the owner of that NGO gives them only three thousand five hundred rupees. This is one among the most important reasons to declining social work profession in Karnataka. They have become masters in maintaining perfect documents to show its works to the parent organization, funding organizations, government and to the society.

There are many other reasons to decline social work in Karnataka, those are- attitude of students, unethical practices, corruption- while giving projects by government and by NGOs while implementing those projects, misuse of funds, lack of commitment, not approachable, no innovative work, irresponsibility of practitioners, work burden, no job security, lack of facilities and privileges, limited power is given to practitioners and lack of reorganization which all contributed to decline social work in Karnataka.

Suggestions

There is a need of working potentially to overcome these problems to sustain and strengthen social work profession in India and Karnataka. Government has to declare social work as a profession to change the attitude of common man including social work practitioners. On the one

hand, UGC has declared social work as non professional course in February, 2019 and refused to grant scholarship for the students belonging to Scheduled Caste and Scheduled Tribe; on the other hand government of India introduced a bill on social work council in Lok Sabha as 'The National Council of Professional Social Work Practitioners Bill-2018. These statements are contradictory and creating confusion among Indian social workers and students. There should be clarity regarding the declaration of social work as a profession by an apex body.

Governments have to create jobs for social workers in various departments, with support to this social work associations have to work as pressure groups to make it done. National and state councils have to be established in India to regulate the profession. The practice of social work has to be controlled by providing licensing system on the basis of code of ethics. In case of not following the ethics, license has to be cancelled. Strict implementation of code of ethics will definitely improve the present status of social work in India. Most important thing we need to change in social work is education system. There are thousands of social work educational institutions providing social work education but the quality of those institutions needs to be tested. Most of the doors of these colleges are opened to maintain documents and to make profit. Fake examinations are conducted and the output of students is also very high. Everything is going on the basis of mutual understanding for money making rather than value based. Most of the universities in Karnataka have highly qualified and experienced teaching faculty. They have been assigned other responsibilities of the university along with their teaching hours, so the teaching faculty is unable to engage classes regularly and justify their work. Senior educators and practitioners are not working for the growth and development of social work profession and association.

Lack of coordination and understanding among social work practitioners in developing social work profession. Harmonious relationships promote growth of any sector but social work practitioners are exception to this. There is lack of coordination between educators of intra university and inter universities. Instead of respecting the thoughts, ideology, attitudes, and nature of individuality of others, they stick to their own thoughts and ruin the coordinational environment in working premises. It is somewhat like cold war. If this attitude of responsible persons will continued, social workers cannot be built and saved as profession. There is a need to unite all social work practitioners specially educators for the sustainability of our profession.

Need to promote indigenous literature. Most of the social work books are written by educators. As per UGC guidelines every educator have to fulfill the demands in prescribed number of articles and books to get promotions, so they publish articles and books for their career growth, but they are not worth reading. Books and articles are increasing quantitative instead of qualitative. There is lack of indigenous literature to understand work accordance with Indian situations and to find best suggestions to overcome it.

There is needed to form strong and unified professional association in Karnataka. There are number of registered and unregistered social work associations in Karnataka but they are scatted and despotic. They are nominal rather than functional, they are centralized than decentralized. This thrash down the growth of social work profession in India including Karnataka. Hence there is a need of strong desire to form a unified democratic association in Karnataka.

In present scenario, whole world is witnessing the effect of covid-19 disease. It is declared as outbreak, epidemic and pandemic. To protect people from covid-19, the central government has declared it as disaster and formulated national executive committee to plan, guide, direct and monitors the health workers. Many testing tools are developed and drugs solidarity trials are

examined to use against covid-19 but no medicine is introduced to kill viruses. In this panic situation, many NGOs, social workers, psychiatric social workers and counselors are playing an important role in resource mobilization, guiding, counseling, rescuing, creating awareness and providing online services. They are working voluntarily to help people without any rewards and expectations equaling to health workers and police but no one recognized them as social workers. Government should realize the importance and need of social worker in society and create jobs and make appointments in government jobs. By developing these main streams; social work profession cannot be strengthened in Karnataka.

Conclusion

The world is changing every day and the problems of a century ago are not existed today. Decades ago problems like- illiteracy, freedom, equality, unemployment, discrimination, practice of widowers, child marriage are replaced by, family disorganization, health issues, human trafficking, slums, corruption, global warming, sanitation, work burden, depression, suicide attempts, cyber crimes and pollution. They are changing in nature, severity and effecting on physical, psychological as well as on emotional aspects of human being which effect on the development of a country. Government has formulating many legislation, policies and national commissions to overcome all these problems but they have not succeeded to achieve its goals. Along with government departments NGOs can join hands to get success. Hence there is a need of professions like social work in the present scenario to work for sustainable development, ecological balance, health care, creating awareness, resource mobilization, individual, groups and community strengthening, counseling, fight against social injustice and to support vulnerable sections of the society which includes- women, children, elderly, specially abled, scheduled casts and tribal people, minorities to bring them into the main stream of the society. There is a need of regulating body to take social work profession in a specific direction to achieve social well being. Hence it is the responsibility of every social work practitioners specially educators to work collectively to promote the establishment of fair, strong and unified social work association in Karnataka.

References:

1. *Business dictionary*. (n.d.). Retrieved from <http://www.businessdictionary.com/definition/attitude.html>.
2. *Cambridge Dictionary*. (n.d.). Retrieved oct 23, 2019, from Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/perspective>
3. dash, D. M. (2018). *Is social work a profession in India 'Bharat'*. New Delhi: New Delhi Times.
4. Dash, D. M. (2017). *Relevance of hinduism in social work education*. New delhi: New Delhi times.
5. Elizabeth A segal, Karen E Gerdes and Sue Steiner. (2010). *Professional social work*. New Delhi: Cengage Learning.
6. Ghoshal, S. (2011). *Social Work:History and Ideology*. New Delhi: Centrum Press.
7. H.P, Jyoti. (2015). *Shodhganga*. Retrieved April 2019, from <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>: <http://hdl.handle.net/10603/72390>
8. Hanamantraya, C. K. (2018). *Shodhganga*. Retrieved April 2019, from <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>: <http://hdl.handle.net.10603/186598>
9. IFSW AND IASSW. (2014, july). *International Federation of Social Workers*. Retrieved octomber 23, 2019, from www.ifsw.org: <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>
10. Jakob, D. (2018). Current prospects of social work in India and abroad. *International journal of current research and moder education* .
11. *Literary Devices*. (n.d.). Retrieved oct 23, 2019, from <https://literarydevices.net/attitude/>: <https://literarydevices.net/attitude/>
12. Long, A. (2016). Social work grand challenges: leaders perspective of the potential for partnering with business. *Social work journal*, 63, 193-288.

13. Nair, T. K. (2014). *Social work profession in India: An uncertain future*. bangalore, Karnataka, India: Niruta publications.
14. Payne, M. (2006). *What is professional Social work?* (second ed.). (J. Campling, Ed.) Jaipur: Rawat publication.
15. Prabha, T. (2014, August 22). *Shodhaganga*. Retrieved april 2019, from <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>: <http://hd1.handle.net/10603/239>

Harmony in Motion: Exploring the Relationship of Breath in Meditation

Mrs. Minal Chilekar

Abstract:

Meditation is a pathway to an inner tranquil mind and self-discovery. Fundamental to many meditation traditions is the cultivation of breath awareness, harnessing the power of conscious breathing to deepen the meditative experience. This article explores the interplay between breath and meditation, shedding light on its profound effects on overall well-being and mental clarity. By examining the physiological and psychological dimensions, we uncover the transformative potential of breath-centred meditation practices and the harmony they bring to the mind, body, and soul.

Introduction:

In seeking inner peace and balance, humans have turned to meditation for centuries. Breath, a fundamental aspect of our existence, has emerged as a vital tool within meditation, bridging our physical and spiritual selves. Integrating breath awareness into meditation practices has been a hallmark across cultures, emphasising its ability to create harmony and motion within the practitioner. By exploring this intricate interplay between breath and meditation, we gain insight into how conscious breathing can facilitate a state of tranquillity and interconnectedness.

Theoretical Framework:

Various philosophical and cultural traditions have recognised the significance of breath in meditation. From the mindfulness practices of Buddhism to the pranayama techniques of Yoga, breath has been a profound vehicle for cultivating mindfulness and promoting self-discovery. These traditions emphasise the importance of breath as a focal point, allowing individuals to anchor their attention, deepen their awareness, and establish a harmonious connection with the present moment. Yoga is a multicomponent practice/sadhana, which has many limbs. Muni Patanjali introduces us to Ashtanga yoga, which is eight-limb Yoga. They consist of Yama, Niyama, asana, pranayama, pratyahara, dharana, dhyana and samadhi. Maharshi Gheranda teaches us Saptanga yoga in Gheranda Samhita as ghatastha Yoga, where ghat is the body. It consists of shatkarma, asana, mudra, pratyahara, pranayama, dhyana and samadhi. Guru Gorakhnath mentions in Gorakhashtaka the shadang yoga, six limbs of Yoga as asanam, pransamrodhan, pratyahara, dharana, dhyana and samadhi. Also, Swami Swathmarama propounds chaturanga yoga in HathaPadipika; they are Asana, pranayama, mudra and nadanusandhan.

In any of the above yogic paths, pranayama is a vital connection between our physical and subtle realms. Our breath is directly connected to the mind.Dharana is undivided attention or focused concentration is a peaceful experience, and Dhyana-meditation is a solid step ahead and a blissful experience.

In any of the above Yoga practices, pranayama is a vital connection between our existence's physical and subtle realms. Prana, or breath, is a direct connection to the mind. Pranayama is first, Prana + Yama, that is restrain or control of prana. Later, this is Pran + Aayam, which is an expansion of prana or an increase in the dimensions of prana. One can label pranayama as the foundation of Yoga or the connection between physical body and mind leading to dharana and dhyana.

Practicing pranayama is a prerequisite to dharana. Just listening to breathe is dharana; we have a powerful tool that is equally available to everyone, freely, throughout our lives, all the time.

Moreover, that is our precious breath. Rishis, yogis, and siddhas have shown us various techniques to use our breath for dharana. Observing the sound of our breath is the most effective technique that takes us to Atmadarshan. When one listens to it, the subtle sound of incoming breath is 'So' and that of outgoing breath is 'Hum'. Breath is significant in meditation as it connects body, mind and soul through conscious breathing. Our breath is essential to our existence and is a powerful tool for achieving concentration and inner tranquillity. Uninterrupted continuous awareness of the sound of breath SoHum is the Ajapa Japa, described in various Upanishads and Puranas.

Yogasikha Upanishad (130–132) mentions that going out with the sound of "Ha" and entering again with the sound of "Sa", this Mantra, viz., "HamsaHamsa" is muttered by all the Jiva-s (involuntarily). (In the case of Yogin-s,) On account of the precept of the Guru and during Sushumna (-Yoga), the Japa (prayer) will become reversed. That which becomes thus: VIZ., "So 'ham So' ham".[1]

Physiological Effects of Conscious Breath in Meditation: Scientific research has increasingly revealed light on the physiological changes that occur during breath-focused meditation. Studies have shown that conscious breathing can activate the parasympathetic nervous system, reducing heart rate, lowering blood pressure, and enhancing overall relaxation. Furthermore, the rhythmic nature of breath-centred meditation regulates the autonomic nervous system, promoting a state of balance and homeostasis. These physiological effects demonstrate the profound impact that breath can have on our physical well-being when integrated into our meditation practice.

Pranayama practices stretch the lung tissue and produce inhibitory signals from the action of slowly adapting receptors and hyperpolarising currents. These inhibitory signals from the cardiorespiratory region involving the vagi synchronise the neural elements in the brain and are a resultant condition characterised by reduced metabolism and parasympathetic dominance.[2]

Psychological and Cognitive Effects of Breath in Meditation: Besides its physiological benefits, breath-centred meditation holds excellent potential for psychological and cognitive growth. Conscious breathing allows individuals to develop self-awareness, cultivating a deep understanding of their thoughts, emotions, and sensations. This heightened awareness is a foundation for enhancing concentration, focus, and mental clarity. Moreover, studies suggest breath awareness can reduce stress and anxiety and improve overall psychological well-being. By fostering a calm and centred state of mind, breath-centred meditation empowers individuals to navigate the challenges of daily life with equanimity and resilience.

Further, by systematically paying attention to sensations of breathing, yogic breathing may be aimed to improve metacognitive awareness of mind–body connections and interoception, fundamentally a process linking brain and body.[3]

Spirituality and Transcendence: Breath is a gateway to spiritual experiences and transcendence. Many contemplative traditions consider breath a vital energy or life force, guiding individuals toward a deeper connection with one's inner self and the universe. Through conscious breathing, practitioners explore heightened states of consciousness, expanded awareness, and profound spiritual insights. 'SoHum' meditation will help take your awareness from a constricted to an expanded state of consciousness [4]. By tapping into the transformative potential of breath, one can embark on a self-discovery journey, inner growth, and a deep sense of unity with all existence.

Conclusion:

The interplay between breath and meditation is a profound and transformative practice that holds the potential to enhance our well-being on multiple levels. By exploring breath-centred

meditation from a theoretical and practical perspective, we recognise its power to harmonise the mind, body, and spirit. Conscious breathing enables us to access a state of tranquillity, heightened self-awareness, and expanded consciousness. As we integrate the interplay of breath into our meditation practice, we embark on a journey toward inner harmony, discovering the transformative potential within each breath.

References:

1. Srinivasa Ayyangar, T.R. The Yoga Upanishads:
2. Jerath RJ, Edry VA, Barnes VA, Jerath V. Physiology of long pranayamic breathing: Neural respiratory elements may provide a mechanism that explains how slow breathing shifts the autonomic nervous system. *Med Hypotheses*. 2006;67:566–71. [PubMed] [Google Scholar][Ref list]
3. Khalsa, S.S. et al. Interoception and mental health: A roadmap. *Biol. Psychiatry cogn. Neurosci. Neuroimaging* 3, 301,513
4. Chopra Deepak, Simon David. (2004). The seven spiritual Laws of Yoga, John Wiley & Sons, Inc, USA.

Initiatives by College Librarians for Professional Development

Nilesh D. Raut

Vidharbhakala Mahavidyalaya, Buldana (Art & Commerce)

ABSTRACT

The study is a part of research undertaken to survey the professional development activities and educational needs of library professionals in the major Universities of India because of the developments in Information communication technology. The study recommends methods for improving the knowledge/skills of library professionals. The aim of the study is to evaluate the professional development activities of Library professionals and their attitude towards continuing education programmes. Results of the analysis show that majority of the professionals have pursued higher degrees in library science or IT allied courses after entering the profession, and that they have a positive attitude towards participation in training programmes and workshops. The results show that developments in ICT have a positive influence on majority of library professionals' attitude towards continuing education programmes.

Keywords: Professional development; Continuing Education Programmes (CEP); Library Professional, India ; Educational needs; Information Communication Technology (ICT)

INTRODUCTION

Developments in Information communication technologies (ICT) have revolutionized the information handling capabilities of academic libraries and information centres all over the world. Librarians, especially academic librarians have been facing challenges in the profession due to the rapid technological changes with the development of information technologies, particularly the Internet. Now Librarians have to play the role of mediator between the vast network of resources and its users. To meet the ever-changing demands of the users, library professional require continuously updated knowledge and skills for effective performance. Continuing education is necessary for every professional, not only in library profession but also in all service sectors and it is fundamentally a responsibility of the individual professional. A librarian's motivation for continued learning involves a mixture of social responsibility, desire for advancement, professional pride, a concern for future libraries, the need to keep abreast of new knowledge and technology, as well as an interest in supplementing professional training (ALA, 1980). Maintaining professional competence is the process by which professionals keep current the knowledge, skills, and abilities needed to function effectively in their profession . Competence of a library depends largely on the competence of its staff. Hence, it is important to assess the library professionals' needs for continuing education and professional development in the changing electronic environment of an academic library.

Professional Associations:

An Overview Some of the important Professional associations and organizations in India are Indian Library Association (ILA), Indian Association of Special Libraries and Information Centres (IASLIC), Indian Association of Teachers of Library and Information Science (IATLIS), Society for Information Science (SIS), Indian Academic Library Association (IALA), Society for the Advancement of Library and Information Science (SALIS) and at the state level. Most of these Library Associations organize yearly conferences, which encourage the professionals to participate in conferences and to publish their research output. Most of the Professional Associations in India

also conduct workshops once a year in conjunction with the annual conference. Professional associations and organizations such as ILA, IASLIC, IATLIS, and SISare also helping to revise curricula to meet current demands.

Continuing Education Programmes (CEP)

The participation of Library professionals in Continuing Education Programmes including Conferences, Workshops, Refresher courses, In-house training programmes etc is depicted in Table.5. In the Universities in Kerala, library professionals' participation in continuing education programmes is usually based on seniority and it also depends on sponsorship from the parent institution. Opportunities for career development is limited to very few senior professionals who have attained UGC(University Grants Commission) prescribed qualifications and have been inducted in the UGC scale of pay. The prospects of improving skills depend much on the interests of the professionals as there is hardly any encouragement from the higher authorities. The analysis shows that participation is more in In-house training conducted by Universities followed by Workshops sponsored and not sponsored, Conferences not sponsored) and least attendance in sponsored Conferences and Refresher courses which is mandatory for professionals in the UGC stream. It is evident that library professionals have better participation in the training programmes and workshops conducted by each University, than the sponsored programmes. It was found that 40 percent male respondents and 33.2 percent females have attended the Continuing Education Programmes. Attendance in CEP is comparatively more in the age group 36-45 and above 46 years. It was also seen that Library professionals with highest qualification, viz. PhD and MLISc have better average of participation in Conferences, Workshops and training programmes than other qualified professionals. Professional Assistant/ Technical Assistant category have the least participation in CEP especially in refresher courses in which their participation is only 2.6 percent, reasonable participation in-house training programmes, whereas the Assistant Librarian category has a comparatively better attendance in all programmes. Library professionals in the category of Deputy Librarian have high participation in refresher courses (83.3 percent) and fair average of in conferences and sponsored workshops. Junior Librarian category has reasonable attendance in all programmes except refresher courses. Refresher courses being mandatory for career development, only the senior professionals attend it for acquiring higher grades..

Suggestions for Updating Skills Library professionals were asked to give their suggestions for updating the skills and knowledge important for the profession. Majority of Library professionals expressed the necessity of conducting training programmes and workshops by their respective institutions and pointed out that participation in such programmes is important for updating skills. Other suggestions included searching Internet for online resources or relevant professional information, regularly reading relevant professional literature and also general books, regular attendance of relevant conferences/workshops, professional association meetings, undertaking research projects/publications etc. Discussion of professional matters with colleagues was also one important suggestion provided by library professionals.

The Library science departments and the professional associations have to take the initiatives to organize on a regular basis, continuing education programmes to ensure that the working professionals are competent to face the challenges of the profession. The library science curriculum in most of the universities has to be restructured by incorporating the emerging changes in libraries and according to the changing needs of the user community. In addition to the basic qualification and requirements for a career in library and information science, library professionals on their part, have

to continuously update their skills to maintain and support user centered applications and face the challenges of ever increasing demands for wide-ranging IT oriented services from the academic community. The university administrators have to encourage and sponsor the professionals for participating in continuing education programmes, for which most of the professionals have a positive attitude, but issues like financial constraints and fewer promotional prospects deter them from striving towards professional development.

REFERENCES

1. ALA. (1980). In-Service Training. In ALA World Encyclopedia Of Library And Information Services (P. 601). Chicago: American Library Association.
2. Ramaiah, C. K., &Moorthy, A. L. (2002). The impact of continuing education programmes on library and information science professionals. *Library Review*, 51(1), 24-31
3. Singh, J. (20 10). Changing needs of library and information science curricula in India CALIBER 2007: Information AndKnowlege Management In Networked World (pp. 570- 578). Chandigarh: Inflibnet Centre

Ground Water Investigation through Data Mining Technique

Dr. Govind E. Kulkarni

Assist. Professor, Dept. Of Computer Science
Late Laxmibai Deshmukh Mahila Mahavidyalaya, Parli-V

Abstract:

The historical evidences of agriculture in India reveals that while designing new strategies for managing groundwater, it's essential to combine contemporary technology-driven approaches with traditional methodologies. In developing countries like India, effective groundwater management is a growing area of research. Very few cities in India have systematically integrated these approaches, incorporating modern technology. In this research, a data mining technique called clustering was applied to categorize the naturally occurring groups within the gathered groundwater samples. This study's objective was to explore the physical and chemical characteristics of water samples and comprehend the hidden patterns in groundwater data. To conduct this analysis, the open-source R programming environment was used. Utilizing descriptive statistics, the k-Means clustering algorithm was applied to the collected dataset. This approach led to the identification of four distinct clusters using the k-means method, which accounted for 69.3% of the overall data variability.

Keywords: Ground Water, physicochemical properties, clustering.

Introduction:

The 21st century is facing a grave threat from rapid urbanization and uncontrolled industrialization. The expansion of the population, coupled with the increasing number of automobiles and demographic pressures, has worsened the environmental problems in urban regions. Unnatural activities, resulting from rapid urbanization, have severely affected the natural ecosystem, leading to a decline in environmental quality. Water is a crucial survival element for all living organisms, and its quality is impacted by changes in natural and human activities. Due to contamination caused by rapid urbanization, uncontrolled population growth, and unmanaged industrialization, ground water quality has become a significant issue in India. Developing activities in urban areas lead to organic and inorganic pollution of ground water, which is the primary source for meeting domestic, irrigation, and industrial requirements. The quality of water is worsening due to over-utilization of groundwater without proportionate recharge, and the redundant use of fertilizers and pesticides in agriculture. The geographical structure and chemical components of an area determine the quality of ground water. With intensive agriculture, unmanaged growth of urban areas, industrialization, and population growth, the demand for water is constantly increasing, leading to water pollution and serious problems that impact the quality of clean and safe water. It is vital to investigate water quality for agriculture suitability, focusing on salt concentration, sodium content, nutrient rate, alkalinity, acidity, and hardness of water. High salinity in water leads to a loss of soil fertility and productivity of plants, while high concentrated dissolved iron in water can influence plant growth. To analyze groundwater data, data mining techniques were used for finding hidden and useful knowledge from a large amount of data. Data mining is an automated process that leads to accurate decision-making, and it finds applications in urban environments mainly to explore hidden knowledge in crucial aspects. The complex process of extraction of meaningful information

consists of cleaning the data, data integration, transformation of the data, mining the data, pattern evaluation, and data presentation. Several data mining algorithms are applied on a complex dataset to extract meaningful information that can be used in various applications. Data mining, a type of artificial intelligence and machine learning, has been instrumental in developing innovative solutions for the agricultural sector. However, the implementation of data mining technology in agriculture has faced several challenges due to a lack of regulatory clarity on issues related to data, design, and certification, as well as a lack of resilient and ethical data collection and processing systems. Therefore, there is a need for a regulatory framework that ensures transparency and responsibility for the establishment of a flourishing AI agricultural sector ecosystem. The research objective of this study is to propose a strategy for automatically gaining intelligence from vast environmental data, specifically to find hidden patterns in the available data that could be useful for predicting ground water performance. The current policies for ground water management in the agricultural sector may need corrections to address regional disparities in irrigation development and improve irrigation efficiency. Especially considering India's varied geography and faulty ground water policy.

literature review:

Bilali et al. (2020) sought to predict various parameters related to groundwater quality, including Total Dissolved Solid (TDS), Potential Salinity (PS), Sodium Adsorption Ratio (SAR), Exchangeable Sodium Percentage (ESP), Magnesium Adsorption Ratio (MAR), and Residual Sodium Carbonate (RSC). They used three inputs, namely Electrical Conductivity (EC), Temperature (T), and pH, and developed four models (Adaptive Boosting (Adaboost), Random Forest (RF), Artificial Neural Network (ANN), and Support Vector Regression (SVR)) to evaluate and predict the parameters using a dataset of 520 samples from the Berrechid aquifer in Morocco. The researchers found that Adaboost and RF models outperformed SVR and ANN models in predicting the groundwater quality parameters. Bui et al. (2020) employed a new data mining algorithm called Gaussian Process (GP) to predict the concentrations of nitrate (a contaminant) and strontium (a potential future increasing contaminant) in groundwater using a database of groundwater quality. To assess the reliability of the modeling process, the researchers also conducted a comparative analysis with three benchmark algorithms, namely M5P, Random Forest (RF), and Random Tree (RT). They used a dataset of 246 groundwater quality samples for their analysis. Guzman et al. (2019) applied machine learning algorithms to predict the levels of groundwater in farm wells. They categorized the variables based on the season to generate information that can be used for decision-making and compared the efficiency of alternative models with process-based models. Their findings suggest that using a simulation-based approach to predict future groundwater levels is a novel and effective way for farmers and stakeholders to manage and plan for the optimal utilization of groundwater resources. Osman et al. (2021) utilized three machine learning models (Xgboost, Artificial Neural Network, and Support Vector Regression) for testing and evaluation purposes. They considered data from different days and applied these algorithms to different scenarios. The researchers found that the Xgboost algorithm produced a more consistent Xgboost model compared to the other models. Sharafati et al. (2020) utilized an ensemble machine learning method known as Gradient Boosting Regression (GBR) to forecast the monthly groundwater level with both short- and long-lead times in the Rafsanjan aquifer. The researchers used a large dataset for their data analysis. They conducted correlation analysis between the predicted and observed groundwater level and observed that the coefficient of determination values varied within a certain range. Salam et al. (2020) aimed to explore spatiotemporal trends and

magnitudes of groundwater level. To achieve this objective, the researchers employed an ARIMA (Auto Regressive Integrated Moving Average) model to predict the groundwater level. Satish Kumar and VenkataRathnam (2019) employed a time series analysis model called ARIMA (Auto Regressive Integrated Moving Average) to predict the quality of groundwater. The researchers considered 37 observations for the ARIMA models and found that they generated better results for the selected region. Sattari et al. (2018) used support vector regression (SVR) and M5 decision tree models to predict the groundwater level. The researchers utilized monthly groundwater level data from 24 piezometers over a 17-year period (1997 to 2013) to train and test the models. Singha et al. (2021) introduced a deep learning (DL) based model to predict groundwater quality and compared its performance with three other machine learning (ML) models: random forest (RF), eXtreme gradient boosting (XGBoost), and artificial neural network (ANN). The researchers collected 226 groundwater samples from an agriculturally intensive area for their analysis. In their study, Wagh et al. (2016) collected 50 groundwater samples and analyzed them for various physicochemical parameters such as pH, EC, TDS, Ca, Mg, Na, K, Cl, CO₃, HCO₃, SO₄, and NO₃ from the study region. The researchers developed an artificial neural network (ANN) model through R programming and compared its performance with MS-Excel software. The analyzed parameters were used as input variables in the ANN-based groundwater quality indices to predict irrigation suitability.

Methodology:

The data collection process follows a methodical approach to gather and quantify information from a wide range of sources, which aims to provide a comprehensive and precise overview of the study. This procedure may encompass various origins to ensure systematic observation. In this study water samples from borewell were collected from different part of Nanded region. The Physicochemical properties were examined as per the BIS Standards. In the current research, we adopted following methodology to carry out the investigation.

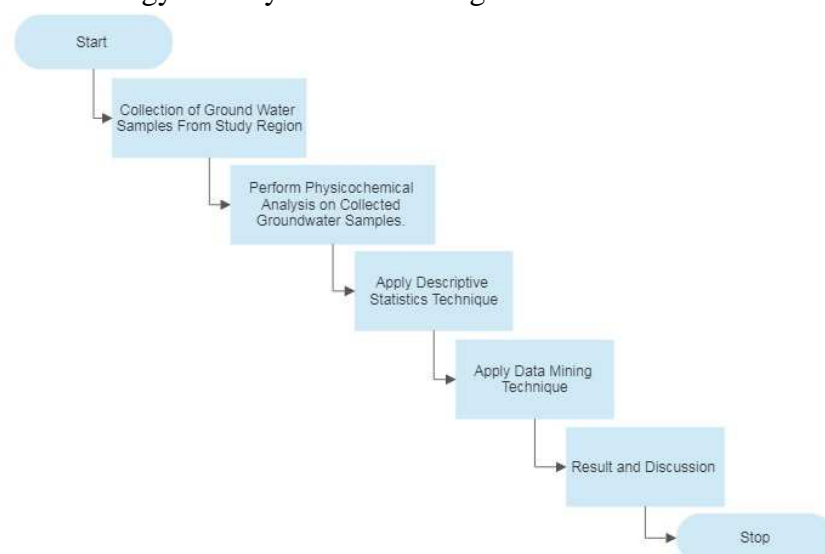

Fig 1: Flow Chart

Results and discussion:

The collected water samples were analyzed to compare their standards and explore the quality of ground water. The results of the study showed that some of the parameters were within the permissible limit, while the TDS parameter did not meet the required standard limit suggested by BIS (1991). The physicochemical aspects of the water were investigated to assess its quality, and the

findings are presented in the following table, which shows the physicochemical properties of the collected water samples.

sample no	pH	Fl	No3	Ir	Cl	Tds	Tur	TH	Alkalinity
s1	7.46	0.325	23.15	0.096	77	512	0.88	244	246
s2	6.48	0.245	23.05	0.076	164	522	0.28	152	248
s3	7.52	0.155	4.22	0.11	31	210	0.98	104	96
s4	7.23	0.494	0.544	0.021	36	281	0.46	148	116
s5	7.17	0.662	140.3	0.092	235	992	0.88	258	264
s6	7.13	0.371	41.01	0.037	112	648	0.27	116	168
s7	7.09	0.098	2.666	0.067	15	70	0.06	30	20
s8	4.48	0.245	23.05	0.076	164	522	0.28	152	248
s9	7.52	0.155	4.22	0.11	31	210	0.98	104	96
s10	7.31	4.28	50.76	0.15	145	680	0.66	267	138

Table 2: Physicochemical Properties

	pH	Fl	No3	Ir	Cl	Tds	Tur	TH	Alkalinity
pH	1								
Fl	0.15	1							
No3	0.03	0.26	1						
Ir	0.18	0.59	0.2	1					
Cl	-0.42	0.28	0.82	0.16	1				
Tds	-0.14	0.37	0.89	0.16	0.92	1			
Tur	0.5	0.11	0.24	0.59	-0.04	0.14	1		
TH	0.05	0.58	0.65	0.43	0.66	0.79	0.44	1	
Alkalinity	-0.44	-0.04	0.56	0.02	0.81	0.77	0.1	0.67	1

Table 3: Correlation Analysis

The analysis of correlation shows that the majority of parameters have a low level of association with each other. However, a noteworthy negative correlation was detected between Cl and pH. Additionally, Tds was found to have a negative correlation with pH. Tur, on the other hand, exhibited a weak correlation with Cl. It was also observed that Alkalinity had a negative correlation with pH. Based on the findings, the expert recommended taking certain measures for the protection of natural ground water. Descriptive statistics were performed on the collected water samples to analyze their distribution, identify any outliers or errors, and understand the relationship between different parameters. The results showed various measures such as mean, median, mode, standard deviation, variance, kurtosis, skewness, range, and minimum and maximum values of the data set. However, these results indicate that the collected data does not meet the required standards, which implies that further actions are needed to improve the quality of groundwater for agricultural purposes. The descriptive statistics outcomes are presented in the table below.

	pH	Fl	No3	Ir	Cl	Tds	Tur	TH	Alkalinity
Mean	6.93	0.70	31.2	0.08	101	464.7	0.573	157.5	164
Standard Error	0.28	0.40	13.24	0.01	23.55	87.31	0.10	24.36	26.62
Median	7.2	0.28	23.05	0.08	94.5	517	0.56	150	153
Mode	7.52	0.24	23.05	0.07	164	522	0.88	152	248
SD	0.91	1.26	41.88	0.03	74.49	276	0.34	77.04	84.20
Sample Variance	0.83	1.60	1754	0.00	5549	76231	0.11	5936	7090
Kurtosis	7.15	9.50	5.8711	0.24	-0.94	-0.04	-1.77	-0.71	-1.19
Skewness	-2.59	3.05	2.28	-0.04	0.46	0.41	-0.07	0.15	-0.23

Range	3.04	4.18	139	0.12	220	922	0.92	237	244
Minimum	4.48	0.09	0.54	0.02	15	70	0.06	30	20
Maximum	7.52	4.28	140.3	0.15	235	992	0.98	267	264

Table 4: Descriptive statistic

After conducting descriptive statistics, we used the k-Means clustering algorithm to analyze the collected data samples. Through this process, we were able to identify four major clusters which accounted for 69.3% of the point variability. We experimented with different numbers of clusters, but the highest percentage of point variability was found with four clusters. The results of the k-means cluster analysis, conducted using the R programming environment, are presented in the figure. Based on the k-means cluster results, we classified the soil samples into their respective clusters, and the classification of these samples is presented in the table.

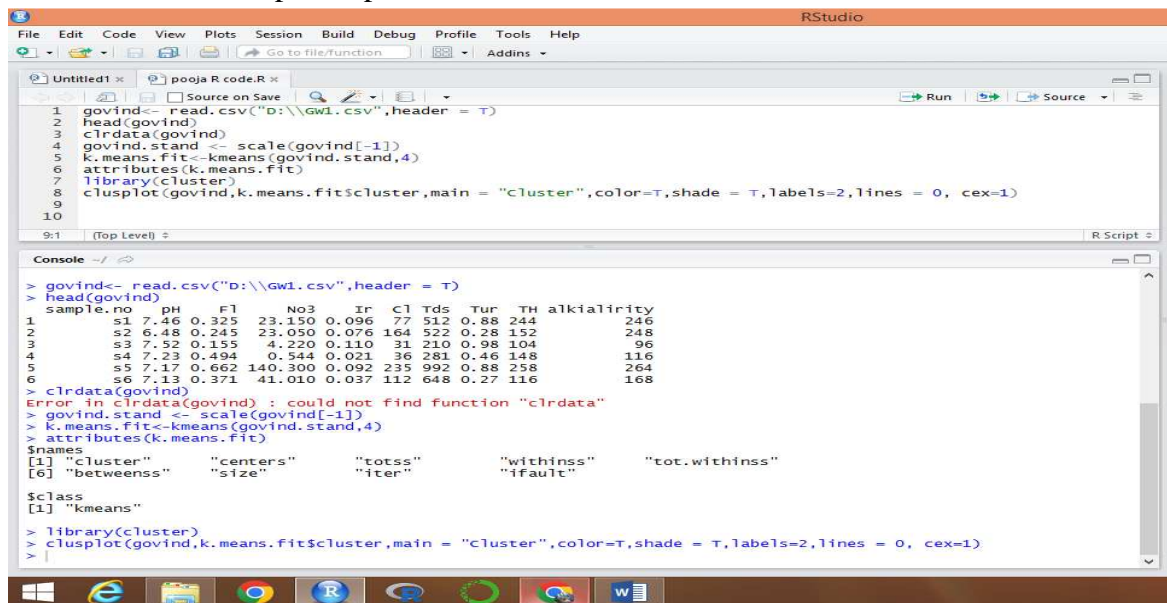

Fig 2 : K-Means Clustering Algorithm On Data Set

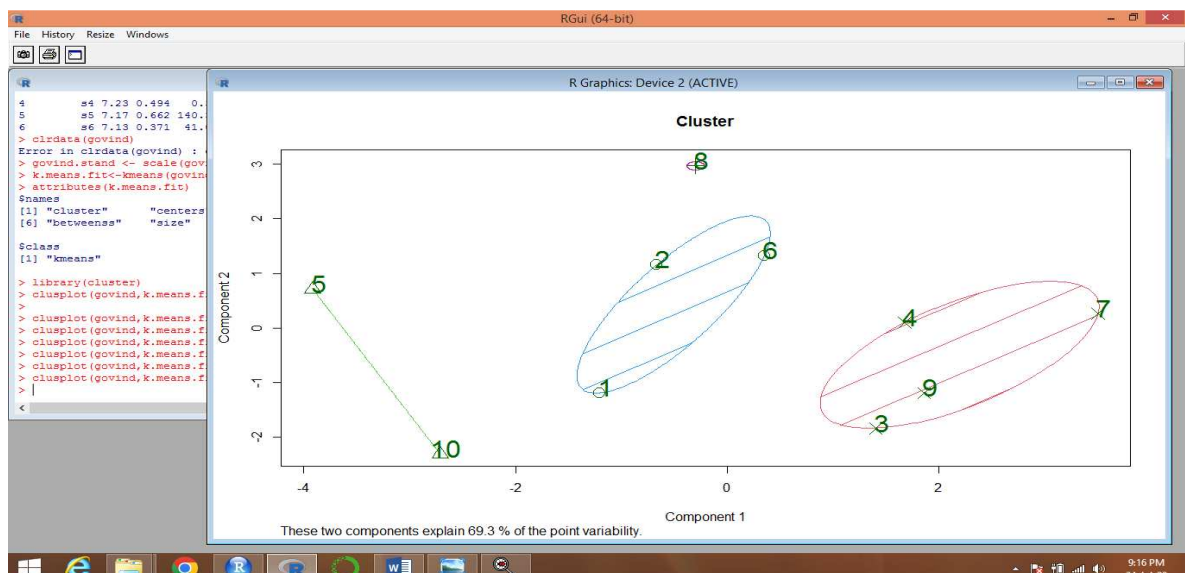

Fig 3 : Output Of K-Means Clustering Algorithm

According to the K-Means clustering analysis, Cluster 1 was identified to consist of two ground water samples, S5 and S10, with similar characteristics. Cluster 2 contained three ideal ground water samples, namely S1, S2, and S6. Four ground water samples, namely S3, S4, S7, and

S9, were classified in Cluster 3. Sample number 8 was found ideal for Cluster 4. Furthermore we tried with different analysis models such as regression model and principal component analysis on the collected ground water samples. The result of these methods does not meet the required standard. It is suggested that a larger scale of data is needed to achieve the required standard.

Conclusions:

This study analyzed the physicochemical properties of groundwater in a specific region and found that it was alkaline in nature. Correlation analysis was used to examine the relationships between different parameters and it was found that most of them had weak associations with one another. Negative correlations were observed between Cl and pH, as well as between TDS and pH. Turbidity had a weak correlation with Cl. The results obtained did not meet the required standards, so the researchers applied the K-means clustering algorithm to the data. This led to the identification of four major clusters that accounted for 69.3% of the variability in the data. The samples were then classified based on their respective clusters. The overall study reveals that a larger number of samples would be helpful for statistical and data mining operations, which would lead to better results and greater accuracy in decision-making.

Acknowledgement: The author is thankful to Pooja Sawaleshwarkar, Mtech (SGGS) Nanded and Dr.V.Deshpande, HOD chemistry department, L.L.D.M.M.Parli-V for the support and necessary facilities to pursue this study.

References :

1. El Bilali, A., Taleb, A., & Brouziyne, Y. (2021). Groundwater quality forecasting using machine learning algorithms for irrigation purposes. *Agricultural Water Management*, 245, 106625.
2. Bui, D. T., Khosravi, K., Karimi, M., Busico, G., Khozani, Z. S., Nguyen, H., ... & Kazakis, N. (2020). Enhancing nitrate and strontium concentration prediction in groundwater by using new data mining algorithm. *Science of the Total Environment*, 715, 136836.
3. Guzman, S. M., Paz, J. O., Tagert, M. L. M., & Mercer, A. E. (2019). Evaluation of seasonally classified inputs for the prediction of daily groundwater levels: NARX networks vs support vector machines. *Environmental Modeling & Assessment*, 24(2), 223-234.
4. Osman, A. I. A., Ahmed, A. N., Chow, M. F., Huang, Y. F., & El-Shafie, A. (2021). Extreme gradient boosting (Xgboost) model to predict the groundwater levels in Selangor Malaysia. *Ain Shams Engineering Journal*, 12(2), 1545-1556.
5. Sharafati, A., Asadollah, S. B. H. S., & Neshat, A. (2020). A new artificial intelligence strategy for predicting the groundwater level over the Rafsanjan aquifer in Iran. *Journal of Hydrology*, 591, 125468.
6. Salam, R., Islam, T., Md, A. R., & Islam, S. (2020). Spatiotemporal distribution and prediction of groundwater level linked to ENSO teleconnection indices in the northwestern region of Bangladesh. *Environment, Development and Sustainability*, 22(5), 4509-4535.
7. Satish Kumar, K., & VenkataRathnam, E. (2019). Analysis and prediction of groundwater level trends using four variations of Mann Kendall tests and ARIMA modelling. *Journal of the Geological Society of India*, 94(3), 281-289.
8. Sattari, M. T., Mirabbasi, R., Sushab, R. S., & Abraham, J. (2018). Prediction of groundwater level in Ardebil plain using support vector regression and M5 tree model. *Groundwater*, 56(4), 636-646.
9. Singha, S., Pasupuleti, S., Singha, S. S., Singh, R., & Kumar, S. (2021). Prediction of groundwater quality using efficient machine learning technique. *Chemosphere*, 276, 130265.
10. Wagh, V. M., Panaskar, D. B., Muley, A. A., Mukate, S. V., Lolage, Y. P., & Aamalawar, M. L. (2016). Prediction of groundwater suitability for irrigation using artificial neural network model: a case study of Nanded tehsil, Maharashtra, India. *Modeling earth systems and environment*, 2(4), 1-10.

Obstructive Sleep Apnea: Dealing With Homoeopathy

Dr. Shivani Manaji Shinde

Guide - Dr.Aishwarya Gandalwal

Guru Mishri Homoeopathic College And Hospital, Shelgaon, Jalna. Maharashtra, India-431202

ABSTRACT:

The prevalence of obstructive sleep apnea (OSA) continues to rise. So too do the health, safety, and economic consequences. On an individual level, the causes and consequences of OSA can vary substantially between patients. In recent years, four key contributors to OSA pathogenesis or “phenotypes” have been characterized. These include a narrow, crowded, or collapsible upper airway “anatomical compromise” and “non-anatomical” contributors such as ineffective pharyngeal dilator muscle function during sleep, a low threshold for arousal to airway narrowing during sleep, and unstable control of breathing (high loop gain). Each of these phenotypes is a target for therapy. This review summarizes the latest knowledge on the different contributors to OSA with a focus on measurement techniques including emerging clinical tools designed to facilitate translation of new cause-driven targeted approaches to treat OSA. The potential for some of the specific pathophysiological causes of OSA to drive some of the key symptoms and consequences of OSA is also highlighted.

Keywords: Pathophysiology, Sleep-disordered breathing, Arousal, Upper airway physiology, Control of Breathing, Precision medicine.

Introduction:

Obstructive sleep apnea (OSA) is an increasingly common, chronic, sleep-related breathing disorder. 1–3 OSA is characterized by periodic narrowing and obstruction of the pharyngeal airway during sleep. Untreated OSA is associated with long-term health consequences including cardiovascular disease,^{4,5} metabolic disorders,⁶ cognitive impairment,⁷ and depression.⁸ Common symptoms include excessive daytime sleepiness, fatigue, non-refreshing sleep, nocturia, morning headache, irritability, and memory loss.^{9,10} Untreated OSA is also associated with lost productivity and workplace and motor vehicle accidents resulting in injury and fatality.^{11–13} The costs of untreated OSA and sleep loss are substantial.^{14,15} Recommended therapy can relieve symptoms^{16,17} and reduce some of the associated sequelae.^{18,19} However, many people with OSA struggle with the first-line therapy, continuous positive airway pressure (CPAP), for which adherence rates remain unacceptably low.^{20,21} Non-CPAP therapies (e.g., oral appliance therapy and upper airway surgery) are beneficial in many cases but have variable and unpredictable efficacy.^{22–25} Thus, new approaches to treat OSA are required.

Indeed, most people with OSA are undiagnosed and untreated.^{26–28} In some cases, this may be attributed to, at least in part, a lack of awareness of the disorder.²⁹ Other potential barriers to seek treatment include stigma related to some of the features of the disease such as snoring, access to polysomnography (PSG) and diagnostic services (particularly in remote communities and in the developing world),^{27,29} perceived lack of enthusiasm with existing treatment options, and, in some cases, concern that driving licenses will be revoked. In addition, primary care physicians may not be prompted to explore an early diagnosis of OSA. This is especially true if patients do not present with subjective sleepiness and the classic characteristics of a high body mass index. Symptoms such as fatigue or sleepiness may also be attributed to comorbid disease that is common in people with OSA.³⁰ However, we know that absence of subjective sleepiness does not rule out substantial sleep-

disordered breathing and up to 50% of people with OSA are not obese.^{2,31} Indeed, 25% of individuals with moderate OSA have neither subjective nor objective sleepiness.^{32,33} Nonetheless, given the burden of disease, the shortcomings of existing diagnostic and treatment approaches, and the substantial health, safety, and economic consequences of untreated OSA, there is a pressing need to continue to raise awareness and develop new strategies to manage and treat this common chronic health condition.

There are multiple contributors to OSA. ^{34, 35} Each contributor represents a therapeutic target. ^{34, 35} While these new research findings offer hope for new therapies, identification of these new targets has not yet translated to new models of care for OSA.³⁶ However, there has been recent progress toward achieving this goal. For example, strategies to extract information from existing clinical PSG studies to help inform treatment decisions according to a cause-driven targeted therapy model for OSA have been developed. ^{37–41} In accordance with this objective, simple wakefulness upper airway and respiratory physiology tests may also be useful. ^{42–45} These concepts are the focus of the current review.

Sleep apnea is a common sleep disorder in which an individual's breathing repeatedly stops and starts during sleep. Symptoms include daytime sleepiness, loud snoring, and restless sleep.

There are several types of sleep apnea, but the most common is obstructive sleep apnea. Obstructive sleep apnea is potentially serious sleep disorder. It causes breathing to repeatedly stop and start during sleep. This type of apnea occurs when the throat muscles intermittently relax and block airway during sleep. A noticeable sign of obstructive sleep apnea is snoring.

Around 1 in 5 adults have mild symptoms of obstructive sleep apnea, while in 1 in 15 have moderate-to-severe symptoms. Menopausal and postmenopausal women have an increased risk of obstructive sleep apnea. While sleep apnea is more prevalent in those aged 50 years and above, it can affect of all ages, including children.

Existing clinical measures of OSA:

The gold standard method used to diagnose sleep-disordered breathing is a comprehensive in-laboratory PSG. The main outcome used to define OSA severity is the apnea-hypopnea index (AHI). This index represents the number of breathing stoppages (apneas) and periods of reduced airflow (hypopneas) lasting greater than 10 seconds that result in a brief awakening (arousal) or reduced oxygenation that occur per hour of sleep. While severity cutoffs vary, mild sleep apnea is typically defined as 5–15, moderate 15–30 and severe more than 30 respiratory events/h sleep.

While in-laboratory PSG is comprehensive, it is also labor intensive, time-consuming, and costly (see the study by Edwards et al⁴⁶ for a review). To facilitate the diagnosis process, home-monitoring technologies have emerged. These range from a replication of the same measurements used in the laboratory (a level 2 unattended study) to limited channel devices that focus on a few core signals (e.g., oxygen and an airflow sensor). These tend to be most useful for the detection of severe disease, provided patients do not have severe comorbidity. ^{47–49}

Despite the quantity of neurophysiological signals obtained during an overnight PSG, most of the data collected is ignored and treatment decisions rely heavily on the AHI. While the AHI remains a widely used measure of OSA severity clinically and for research purposes, it has several limitations. For example, a patient with very long respiratory events may experience substantial hypoxemia but have a relatively low AHI. Conversely, another patient may have more frequent events and therefore a much higher AHI, but minimal exposure to hypoxemia. ⁵⁰ Thus, the effects of hypoxia from OSA and its adverse impact on the cardiovascular system in the patient with a low

AHI may be more pronounced. 51, 52 In addition, non-apneic respiratory events that do not meet the scoring criteria for a hypopnea are associated with heart rate changes and increased expiratory pharyngeal resistance. 53 Breathing disruptions that do not cause major hypoxemia are also associated with objective daytime sleepiness. 54 Furthermore, the total AHI correlates poorly with the key causes and consequences of the disease. 35, 55 Conversely, recent studies indicate that REM sleep apnea may be more important in mediating insulin resistance and the cardiovascular consequences of OSA. 56–59 Thus, these examples highlight the heterogeneity in the various clinical manifestations of OSA and its consequences and some of the limitations with currently used diagnostic methods.

Pathophysiology of OSA:

The pathogenesis of OSA can be multifactorial, complex and incompletely understood [13, 14]. The changes in upper airway anatomy tissue characteristics and neuromuscular function, sleep-dependent changes can assume to play the major role between the individuals (Figure 1). Certain factors that may contribute to OSA include obesity, thickened lateral pharyngeal walls, nasal congestion, enlarged uvula, facial malformations, and tonsillar hypertrophy. As the patient falls asleep, the muscle tone of the nasopharynx is reduced during sleep and airways become contracted. These episodes are typically accompanied by repeated oxyhemoglobin desaturation, oxygen levels in the body start to drop and carbon dioxide levels rise by short micro-arousals by the patient when the airway patency is restored. This causes activation in sympathetic nervous system and contraction of nasopharyngeal tissue, Which results in obstruction of the airway. These cyclic episodes continue throughout the night with reduced deep Non-Rapid eye movement sleep (NREM) and Rapid eye movement sleep (REM) [13]. Several studies have confirmed that the airway dilating muscles in OSA patients can no longer resist the negative pressure in airways during inspiration. In severe cases, the respiratory events can occur 50–100 times per hour; each event lasts for about 20–40 s [9]. The severity of OSA is measured by the apnea-hypopnea index (AHI). The frequency of apneas and hypopneas per hour of sleep. Apnea is defined by complete obstruction of the upper airways lasting for at least 10 s (i.e. airflow restriction by more than 90% (according to AASM criteria). Hypopnea is defined as airflow restriction more than 30% (according to AASM criteria) lasting for more than 10s. The oxygen desaturation index (ODI) is defined as the number of desaturations per 1 h of monitored sleep when oxygen saturation is reduced as compared to the baseline standard level. The respiratory effort related arousal (RERA) can also be used. RERA is defined as an episode characterized by an increased respiratory effort caused by upper airway airflow reduction resolved with arousal and accompanied in most cases with hypoxemia. The respiratory disturbance index (RDI) is the sum of RERA and AHI [9, 15].

SYMPTOMS:

Signs and symptoms of obstructive sleep apnea include:

- Excessive daytime sleepiness.
- Loud snoring.
- Observed episodes of stopped breathing during sleep.
- Abrupt awakening accompanied by gasping or choking.
- Awakening with a dry mouth or sore throat.
- Morning headache.
- Difficulty concentrating during the day.
- Experiencing mood changes, such as depression or irritability.

- High blood pressure.
- Nightmare sweating & decreased libido.

CAUSES:

Obstructive sleep apnea occurs when the muscles in the back of throat relax too much to allow normal breathing. These muscles support structures including the back of the roof of mouth , soft palate, the triangular piece of tissue hanging from the soft palate, uvula, the tonsils and the tongue.

When the muscles relax, airway narrows or closes as breath in and breathing may be inadequate for 10 seconds or longer. This may lower the level of oxygen in blood and cause a build-up of carbon dioxide.

The brain senses the impaired breathing and briefly rouses from sleep so that difficult to reopen airway. This awakening is usually so brief that do not remember it.

The person can awaken with shortness of breath that corrects itself quickly, within one or two deep breaths. He may make a snoring, choking or gasping sound.

This pattern can repeat itself 5-30 times or more each hour, all night long. These disruptions impair the ability to reach the desired deep, restful phases of sleep, and the person will feel sleepy during waking hours.

RISK FACTORS:

Anyone can develop obstructive sleep apnea. However, certain factors put you at increased risk, including:

1. **Excess weight.** Most but not all people with obstructive sleep apnea are overweight. Fat deposits around the upper airway may obstruct breathing. Medical conditions that are associated with obesity, such as hypothyroidism and polycystic ovary syndrome, also can cause obstructive sleep apnea.
2. However, not everyone with obstructive sleep apnea is overweight and vice versa. Thin people can develop the disorder, too.
3. **Narrowed airway.** You may inherit naturally narrow airways. Or your tonsils or adenoids may become enlarged, which can block your airway.
4. **High blood pressure (hypertension).** Obstructive sleep apnea is relatively common in people with hypertension.
5. **Chronic nasal congestion.** Obstructive sleep apnea occurs twice as often in those who have consistent nasal congestion at night, regardless of the cause. This may be due to narrowed airways.
6. **Smoking.** People who smoke are more likely to have obstructive sleep apnea.
7. **Diabetes.** Obstructive sleep apnea may be more common in people with diabetes.
8. **Sex.** In general, men are twice as likely as premenopausal women to have obstructive sleep apnea. The frequency of obstructive sleep apnea increases in women after menopause.
9. **A family history of sleep apnea.** If you have family members with obstructive sleep apnea, you may be at increased risk.
10. **Asthma.** Research has found an association between asthma and the risk of obstructive sleep apnea.

Complications:

Obstructive sleep apnea is considered a serious medical condition. Complications may include:

Daytime fatigue and sleepiness

The repeated awakenings associated with obstructive sleep apnea make normal, restorative sleep impossible.

People with obstructive sleep apnea often experience severe daytime drowsiness, fatigue and irritability. They may have difficulty concentrating and find themselves falling asleep at work, while watching TV or even when driving. They may also be at higher risk of work-related accidents.

Children and young people with obstructive sleep apnea may do poorly in school and commonly have attention or behavior problems.

Cardiovascular problems

Sudden drops in blood oxygen levels that occur during obstructive sleep apnea increase blood pressure and strain the cardiovascular system. Many people with obstructive sleep apnea develop high blood pressure (hypertension), which can increase the risk of heart disease.

The more severe the obstructive sleep apnea, the greater the risk of coronary artery disease, heart attack, heart failure and stroke.

Obstructive sleep apnea increases the risk of abnormal heart rhythms (arrhythmias). These abnormal rhythms can lower blood pressure. If there's underlying heart disease, these repeated multiple episodes of arrhythmias could lead to sudden death.

Complications with medications and surgery:

Obstructive sleep apnea also is a concern with certain medications and general anesthesia. These medications, such as sedatives, narcotic analgesics and general anesthetics, relax your upper airway and may worsen your obstructive sleep apnea.

If you have obstructive sleep apnea, you may experience worse breathing problems after major surgery, especially after being sedated and lying on your back. People with obstructive sleep apnea may be more prone to complications after surgery.

Before you have surgery, tell your doctor if you have obstructive sleep apnea or symptoms related to obstructive sleep apnea. If you have obstructive sleep apnea symptoms, your doctor may test you for obstructive sleep apnea prior to surgery.

- **Eye Problems.** Some research has found a connection between obstructive sleep apnea and certain eye conditions, such as glaucoma. Eye complications can usually be treated.
- **Sleep-Deprived Partners.** Loud snoring can keep those around you from getting good rest and eventually disrupt your relationships. Some partners may even choose to sleep in another room. Many bed partners of people who snore are sleep deprived as well.

People with obstructive sleep apnea may also complain of memory problems, morning headaches, mood swings or feelings of depression, and a need to urinate frequently at night (nocturia).

HOMOEOPATHIC REMEDIES:

Homoeopathy today is a rapidly growing system and is being practiced all over the world. Its strength lies in its evident effectiveness as it takes a holistic approach towards the sick individual through promotion of inner balance at mental, emotional, spiritual and physical levels. When obstructive sleep apnea is concerned there are many effective medicines available in Homoeopathy, but the selection depends upon the individuality of the patient, considering mental and physical symptoms.

AGRAPHIS NUTANS:

Sleep apnea due to obstruction of the nostrils from enlarged adenoids, enlarged tonsils, throat deafness. Catarrhal conditions and obstruction of nostrils. Throat and ear troubles with a tendency to free discharge from mucous membranes.

AMMONIUM CARBONICUM:

Stoppage of nose at night with long continued coryza. Cannot breathe through nose. Sleepiness during day. Starts from sleep strangling.

ASPIDOSPERMA:

Considered as the digitalis of lungs. Removes temporary obstruction to the oxidation of the blood by stimulating respiratory centers, increasing oxidation and excretion of carbonic acid.

GRINDELIA ROGUSTA:

Wheezing and oppression in chest. Stops sleep when falling asleep, wakes with a start and gasps for breath. Cannot breathe when lying down.

LEMNA MINOR:

Obstruction nostrils from nasal polyps. Nostrils plugged by swollen turbinates. Putrid smell from nose. Very abundant crust and muco-purulent discharge from nose. Snoring during sleep.

OPIUM:

Suffocate on falling asleep. Sleepy but cannot go to sleep. Snore deeply. Stertorous breathing and deep snoring. Great drowsiness.

SAMBUCUS NIGRA:

Obstruction of nose with accumulation of thick and viscid mucus in nostrils. Dry coryza of children. Sudden suffocation or strangling on falling to sleep or waking him at midnight with violent sweat. Child awakes suddenly, nearly suffocating, sits up, turns blue. Frequent waking during sleep with a start with obstructed respiration.

SANGUINARIA NITRICUM:

Nose feels obstructed from nasal polyps. Profuse watery mucus with burning pain in nose. Enlarged turbinates at beginning of hypertrophic process. Dryness of nose. Nostrils plugged with thick, yellow, bloody mucus.

References

1. <https://www.linkedin.com/pulse/homoeopathy-obstructive-sleep-apnea-dr-ks-gopi>
2. <https://www.askdrshah.com/sleep-apnea-syndrome.aspx>
3. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5789079/>
4. <https://www.intechopen.com/chapters/61709>

A Study on Change in New Education System with special emphasis on Inclusive Growth

Nileshkumar Agarwal

Abstract:

India has a unique and distinguished historical tradition of education in the form of universities like Nalanda and Taxila. However, over time, the system of education in India or the marketing of education was changed into a caste pattern. The right to education was given to certain caste groups while it was denied to other caste groups. In India, due to the marketization of the same educational system, caste classes like Brahmin-Kshatriya-Vaisya-Shudra-Atishudra were created. This created problems like casteism, social disparity and economic disparity from primary education to higher education system in India. After Gautama Buddha, Mahatma Jyotiba Phule was the first to strongly oppose this system. Dr. Babasaheb Ambedkar broke the education system based on the caste system based on the Constitution of India.

The current privatizations and marketing approach to education in India has become fundamentally flawed and limited in nature. In the era of globalization in India, the dissemination and promotion of education is based on the principle of inequality. This has led to inequality in the education system in India, creating a kind of educational monopoly. It has resulted in problems like social inequality, economic inequality, and poverty and gender discrimination in India.

Analytical research method will be used in the presented research, in which the fact collection in the context of the research will be done on the basis of secondary data. Research will focus on the relationship between education marketing and privatization system and inclusive development.

Keywords: Privatization, Globalization, Education, Marketing, Commercialization, Inclusive Growth, Inequality, Poverty & Caste System.

Introduction:

The present research will mainly study the changes in the education system in India over time and the reality of the current education system and the goals of inclusive growth to be achieved on the basis of this current education system. The education, mainly the management methods of higher education, limitations in its development and further challenges and government policies will be reviewed. Although India has a history of world-famous universities of higher learning like Nalanda and Takshshila, the current state of the education system as a whole has become educationally, socially and economically unequal and capitalist. Changes in the education system in India are responsible for this. As a result, the principle of inequality in education system in India was discussed. In which important about this was done in education management in India. Education Commissions were formed from time to time for educational change and legalization was also done according to their recommendations. According to the Indian law, compulsory and free education for all up to 14 years was enacted but quality and modern education was deliberately ignored. Even after 75 years of independence, we have not been able to achieve the main objective of education. In which the goal of quality education has remained far away. But due to pure marketization in education, educational disparity has been created in the country. An important reason for this is that educational marketing or its management in India has not been properly managed. Mismanagement of education in India appears to have occurred in ancient times especially after the Mauryan period.

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj, Dr. Babasaheb Ambedkar and Bhaurao Patil were some of the social reformers who made an active effort to reform the system of education in India which was monopolized by a particular caste and universalized it. Mahatma Phule considered educational reform to be the focal point of his social movement and started active change in that regard. Wherein they say that

विद्ये विना मती गेली।मती विना निती गेली॥

निती विना गती गेली।गती विना वित्त गेले॥

वित्त विना शुद्ध खचले। एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले॥

Mahatma Phule says that the root of the then social and economic disparity lies in the ignorance of the country. That is why Mahatma Phule started his social reforms from educational reforms.

Dr. Babasaheb Ambedkar understood that educational reform is the main basis of social reform and he proved it through his own educational progress. Rajarshi Shahu Maharaj has shown the whole of India an active example of how to exercise his political authority for social reform. Due to the work of all the above great men in the 19th century educational reforms were made in the country to a great extent, so that in this contemporary state, on the one hand, there was a struggle between the political power and India in post-independence India.

Concept of Inclusive Growth:

“Inclusive growth as “the process and the outcome where all groups of people have participated in growth and have benefited equitably from it”. – **UNDP**

“Inclusive Growth refers both to the pace and pattern of growth, which are interlinked and must be addressed together.”- **World Bank**

“Inclusive growth is economic growth that is distributed fairly across society and creates opportunities for all”. - **OECD**

Research Objectives:

1. To study the change in new education system on globalization process.
2. To study the privatization in education sector and its impact on India education system.
3. To study the correlation between education privatization and inclusive growth in education sector in India.

Research Hypotheses:

1. There has been a change in the structure and objective education in India from 1991.
2. Inclusive growth and India's education sector are mutually complementary.
3. In the globalization process inclusive development is not possible without development of education.

Research Methods:

Statistical analysis method will be used in the present research. The data collection required for the research will be done with the help of secondary instruments. These includes research articles, research papers, reference books, government and private educational study reports, economic and educational reports of the Government of India, IMF and World Bank study reports, magazine articles related to the research topic Yojana-Kurukshetra etc. and reference site on related topics. This will be done on the basis of secondary instruments

Importance of Research Topic:

In the 12th Five Year Plan, the Government of India has set an objective of inclusive growth, in which the weaker sections of the country are included in the stream of development. The benefits of the developmental policies in the social, economic, educational and political sectors of the country are given equally to all sections of the society. But the reality is that the economic and educational policies being designed in the country are limiting the inclusive growth. In the name of globalization, the new educational policy aimed at universalizing education is limiting the educational sector rather than universalizing it. There are limitations to inclusive growth in education. Hence, its important to study who is responsible for the current education system and the relationship between inclusive growth and market system in the education sector, the topic "A Study: Indian Higher Education System and InclusiveGrowth in Globalization Process" has been chosen.

Data Analysis:**School GrossEnrolment RatioIndia–2021 (In Percentages)****Table No. 1**

Year	Primary	Upper Primary	Secondary
2013-14	81.12	78.21	64.84
2019-20	97.41	87.47	76.54
2020-21	98.51	89.68	78.41
2021-22	98.55	89.78	78.48
2022-23	98.58	89.84	78.52

Source- Economic Survey of India -2021

The above table targets the post-independence nature of the education sector in the country which shows inefficiencies and inequities in educational progress which indicate limitations in inclusive development in education.

Marketing number of recognized schools in India – 2021 (in lakh)**Table No. 2**

Particulars	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
Total Schools	14.5	13.9	13.7	13.7
Primary & Upper Primary Schools	12.2	11.5	11.3	11.3
Secondary & Sr. Secondary Schools	1.9	1.6	1.6	1.8

Source- Economic Survey of India-2021

The above table shows that the condition of primary and secondary schools in the education sector in the country is not satisfactory in terms of the total population.

Number of SC/ST students in recognized schools in India-2021*(in million/Population Proportion)***Table No. 3**

Particulars	1951-52	2010-11	2021-22
Total Schools	0.14	1.84	3.2
Primary & Upper Primary schools	0.0	1.14	2.8
Secondary & Sr. Secondary Schools	0.0	1.2	1.48

Source- Economic Survey of India-2021

While education is free and compulsory for 14-year-old children in India, this number of SC and ST students is alarming. Their proportion is limited to 3 to 1 percent.

SC/ST with total students' enrolments in Higher Education-2021 (in lakh)

Table No. 4

Year	SC/ST students	All students Total
1951-52	0.01	29.85
1991-92	0.4	47.12
2010-11	0.8	1.89
2020-21	0.52	3.87

Source: Reserve Bank of India, Budget Documents of Union and State Governments

The above table shows the inefficiencies in education management in India. While studying the ratio of total higher education to total population is limited to only 3 percent at present, the proportion of SC and ST students is even more disparity which seems to be contrary to inclusive development. Its quantity is limited to half percent only. There is sad even after 75 years of independence.

Public and Private Education Institution in India-2021 (in per cent)

Table No. 5

Education Institution	Public		Private / NGO	
	2001-2010	2011-2020	2001-2010	2011-2020
Primary and Secondary School	74.14	54.74	23.76	45.26
Jr. College	82.27	67.63	17.68	33.68
Sr. College	68.87	47.54	32.13	52.46
Universities	15.54	24.65	04.21	47.12 (New Education Commission)

Source: Reserve Bank of India, Budget Documents of Union and State Governments

From the above table we can see that while the effective role of the government in the inclusive growth concept is important, but from the above numerical data, it seems that the government is reducing its educational responsibility. The number of government schools in the decade 2001-2010 has decreased significantly compared to the decade 2011-2020. There is a big blow to India's inclusive growth object.

Imbalance Diversification of higher education in India-1950-2020 (in numbers)

Table No. 6

Year	Central Universities	State Universities	Deemed to be Universities	Private Universities	Total
1950-51	3	24	04	-	27
1990-91	10	137	29	41	185
2010-11	43	307	38	184	642
2020-21	46	370	43	343	903

Source: Reserve Bank of India, Budget Documents of Union and State Governments.

The change in higher education in India between pre-1991 and post-1991 has been reviewed in the above table in which changes in various sectors have taken place after the New Economic Policy and also in the education sector. The 1991 WTO trade policy in India has brought about major changes in the education sector in terms of marketing, business and market which has led to an increase in the number of private and autonomous educational institutions. With this education policy and the intervention of the WTO, the vision of inclusive growth has completely disappeared.

Challenges in Higher Education in India and Inclusive Growth

- **Enrolment:** The Gross Enrolment Ratio (GER) of India in higher education is only 15% which is quite low as compared to the developed as well as, other developing countries. With the increase of enrolments at school level, the supply of higher education institutes is insufficient to meet the growing demand in the country.
- **Accreditation:** As per the data provided by the NAAC, as of June 2010, “not even 25% of the total higher education institutions in the country were accredited.
- **Equity:** There is no equity in GER among different sects of the society. According to previous studies the GER in higher education in India among male and female varies to a greater extent. There are Regional variations too some states have high GER while as some is quite behind the national GER which reflect significant imbalances within the higher education system.
- **Quality:** Quality in higher education is a multi-dimensional, multilevel, and a dynamic concept. Ensuring quality in higher education is amongst the foremost challenges being faced in India today. However, Government is continuously focusing on the quality education.
- **Infrastructure:** Poor infrastructure is another challenge to the higher education system of India. Particularly the institutes run by the public sector suffer from poor physical facilities and infrastructure.
- **Political interference:** Most of the educational Institutions are owned by the political leaders, who are playing key role in governing bodies of the Universities. They are using the innocent students for their selfish means. Students organize campaigns, forget their own objectives and begin to develop their careers in politics.
- **Faculty:** Faculty shortages and the inability of the state educational system to attract and retain well qualified teachers have been posing challenges to quality education for many years.
- **Research and Innovation:** there are very nominal scholars in our country whose writing is cited by famous western authors. There is inadequate focus on research in higher education institutes. There are insufficient resources and facilities, as well as, limited numbers of quality faculty to advice students. Most of the research scholars are without fellowships or not getting their fellowships on time which directly or indirectly affects their research. Moreover, Indian Higher education institutions are poorly connected to research centers. So, this is another area of challenge to the higher education in India.
- **Structure of higher education:** Management of the Indian education faces challenges of over centralization, bureaucratic structures and lack of accountability, transparency, and professionalism. As a result of increase in number of affiliated colleges and students, the burden of administrative functions of universities has significantly increased and the core focus on academics and research is diluted (Kumar,2015).

Low expenditure on Indian higher education is one of the challenges to Inclusive Growth (in per cent)

2010-11	2014-15	2017-18	2019-20	2021-22
Total Budgetary Expenditure				
1.82	3.92	4.35	5.80	6.97
As Percentage to GDP				
1.2	2.4	2.4	2.3	2.9
As Percentage to Total Expenditure				
2.1	1.9	1.8	1.9	1.8
As Percentage to Social Services				
37.14	34.24	31.25	31.12	30.54

Source: Reserve Bank of India, Budget Documents of Union and State Governments.

The above table analyzes the total expenditure on higher education in India. The table analyzes the expenditure incurred by the government on higher education and shows that the five-year plan has targeted reductions in expenditure on higher education during the period in which inclusive growth has been targeted. That has been reduced from 2.1 in 2010-12 to 1.8 in 2012-22. There is limiting to inclusive growth.

Conclusion

Although the above history of higher education in general and the education system in India as a whole is told by universities like Nalanda and Takshshila, the current state of higher education in India in particular is more alarming. If higher education is to be evaluated on the basis of the objective of inclusive growth, major improvements are expected in the overall education sector in India. Due to the privatizations and mismanagement of the overall education system in India, it has become difficult to achieve universality. Currently higher education in India is completely marketized and commercialized. It has become difficult for economically and socially weaker persons of the country to get quality education at minimum cost. The problem in this education sector in the country has hindered the universalization of education which has become a major obstacle to inclusive growth.

No single entity is responsible for this but all the entities related to the education sector of the country are responsible for this. Overall, the management of the education sector in the country is mainly responsible for the wrong marketing of the education sector and the changed commercial nature of education in the name of globalization. This can only be solved by government intervention. The government is the sole support of the education sector.

References:

1. Anandkrishnan M. (2006) "Privatization of Higher Education: Opportunities and Anomalies", Presented at, National Seminar on Privatization and Commercialization of Higher Education, New Delhi,
2. Borgohain, S. (2016) "Commercialization of Education system: A critical analysis," International Research Journal of Interdisciplinary and multidisciplinary Studies, 1(12), Pp. 71–76.
3. Bhome, S. M. (2013) "A Study of Impact of Commercialization of Education in India, Epistome: An Online Interdisciplinary," Multidisciplinary and Multi-Cultural Journal, 1(5), Pp. 27–32.
4. Chattopadhyay, S. (2018) "The Market in Higher Education: Concern for Equity and Quality," Economic and Political Weekly, 44(29) Pp. 53–61.
5. Dante B. (2016) Promoting inclusive growth through higher education. © Philippine Institute for Development Studies. <http://hdl.handle.net/11540/6424>.
6. Das, S. (2007). The Higher Education in India and the Challenge of Globalization, Social Scientist, Pp. 47–67.

7. Mehta P.B. and Kapur D. (2004), “Indian Higher Education Reform: From half-Baked Socialism to Half-Baked Capitalism”, Working Paper No. 108,
8. Tilak, J.B.G. (2003) “Public Expenditure on Education in India: A Review of Trends and Emerging Issues”, in Tilak (ed.) Pp. 3-54
9. Reserve Bank of India, Budget Documents of Union and State Governments.
10. All India Survey for Higher education in India, 2020-21, Department of Higher Education, Ministry of Human Resource Development, Government of India
11. Economic survey of India-2020-21.

Role of Agriculture in the Economic Development

Prabhu M.

Research Scholar, Department of Studies in Economics

Dr. Arjun K. Jambagi

Research Guide, Assistant Profsser, Department of Economics, S.R.F.G.C.C. Belagavi Karnataka

Some of the major role of agriculture in economic development of a country .Agriculture sector plays strategic role in the process of economic development of a country. It as already made a significant contribution to the economic prosperity of advanced countries and its role in the economic development of less developed countries is of vital importance.

In other words where per capita real income is low emphasis is being laid on agriculture and primary industries. The history of England is clear evidence that agricultural revolution preceded the industrial revolution there. In U S A and japan also agricultural development has helped to a greater extent in the process of their industrialization. Similarly various underdeveloped countries of the world engaged in the process of economic development have by now learnt the limitation of putting over emphasis on industrialization as a means to attain higher per capita real income “ **Thus industrial and agriculture development are not alternatives but are complementary and are mutually supporting with respect to both inputs and out puts**” It is seen that increased agriculture out put and productivity tend to contribute substantially to an overall economic development of the country, it will be rational on further development of agriculture.

According to Prof. Kinderberger, Todaro, Lewis and Nurkse etc., agriculture makes its contribution to Economic Development in Several Ways, viz

1. By providing the food and raw material to non agriculture sectors of the economic
2. By creating demand for goods produced in non agriculture sector by the rural people on the strength of the purchasing power, earned by them on selling the marketable surplus
3. By providing investable surplus in the form of saving and taxes to be invested in non agriculture sector
4. By earning valuable foreign exchange through the export of agriculture products
5. Providing employment to a vast army of uneducated backward and unskilled labour. As a matter of facts if the process of economic development is to be initiated and made self sustaining, it must begin for agriculture sector.

Objective –

- To improve the economic potential of farmer by significantly increasing the net income of farmers and to ensure that agriculture growth is measured by the progress made in that income
- Conservation and improvement of land water biodiversity and genetic resources necessary for a sustainable increase in productivity profitable and stability of large agriculture systems by creating economic stakes in conservation
- To provides supportive services to farmers at reasonable prices including supply of seeds irrigation electricity machinery equipment fertilizer and loan
- Strengthening the biological protection of crops farm animals fish and forest trees to protect the livelihood and income of farming families protect the health and trade of the nation
- To provide appropriate price and trade policy mechanisms to increase the income of farmers

- To provides appropriate risk management measures to the farmers for proper and timely compensation
- India is a global outsourcing hub in the production and supply of inputs required for sustainable agriculture products and processes developed through biotechnology and information and communication technology (ICT)

Role of agriculture in economic development:

The agriculture sector is the back bone of an economy which provides the basic ingredients to mankind and now raw material for industrialization

Therefore the role of agriculture for the development of an economy may be stated as below;

Contribution to National income:

The lessons drawn from the economic history of many advanced countries tell us that agriculture prosperity contributed considerably in fostering economic advancement. It is correctly observed that, "the leading industrialized countries of today were once predominantly agriculture while developing economies still have the dominance of agriculture and it largely contributes to the national income. In India still 28% of national income from this sector.

Source of food supply:

Agriculture is the basic source of food supply of all the countries of the world whether underdeveloped, developing or even developed .Due to heavy pressure of population in underdeveloped and developing countries and its rapid increase, the demand for food is increasing at a fast rate . If agriculture fails to meet the rising demand of food products, it is found to affect adversely the growth rate of the economy. Raising supply of food by agricultural sector has, therefore, great importance for economic growth of a country.

Pre –Requisite for Raw Material:

Agriculture advancement is necessary for improving the supply of raw materials for the agro-based industries especially in developing countries. The shortage of agriculture goods has its impact upon on industrial production and a consequent increase in the general price level . It will impede the growth of country s economic. The flour mills, rice sellers oil and dal mills, bread, meat, milk product, sugar factories, wineries, juste mills, textile mills, and numerous other industries are based on agriculture products..

Provision of Surplus:

The progress in agriculture sector provides surplus for increasing the exports of agriculture products. In the earlier stages of development an increase in the exports earning is more desirable because of the greater strains on the foreign exchange situation needed for the financing of imports of basic essential capital goods. Johnson and miller are of the opinion "**In view of the urgent need for enlarged foreign exchange earnings and the lack of alternative opportunities, substantial expansion of agriculture export production is frequently a rational policy even though the world supply demand situation for a commodity is unfavorable**"

Shift of Manpower:

Initially agriculture absorbs a large quantity of labor force. In India still about 62% labour is absorbed In this sector. Agricultural progress permits the shift of manpower from agriculture to non agriculture sector. In the initial stages, the diversion of labour from agriculture sector to non agriculture sector is more important from the point of view of economic development as it eases the Burdon of surplus labour force over the limited. Thus, the release of surplus manpower from the agriculture sector is necessary for the progress of agriculture sector and for expanding the non agriculture sector.

Relief from shortage of capital:

The development of agriculture sector has minimized the burden of several developed countries who where facing the shortage of foreign capital. If foreign capital is available with the

strings attached to it, it will create another significant problem. Agriculture sector requires less capital for its development thus it minimizes growth problem of foreign capital.

Creation of Infrastructure:

The development of agriculture requires roads market yards storage transportation railways postal service and many other for an infrastructure creating demand for industrial products and development of commercial sector.

Helpful to Reduce Inequality:

In a country which is predominantly agricultural and overpopulated, there is greater inequality of income between the rural and urban areas of the country. To reduce this inequality of income, it is necessary to accord higher priority to agriculture. The prosperity of agriculture would raise income of the majority of rural population and thus the disparity in income may be reduced to certain extent.

Based on Democratic Notions:

If the agricultural sector does not grow at faster rate, it may result in the growing discontentment amongst the masses which is never healthy for the smooth running of democratic government. For economic development, it is necessary to minimize political as well as social tensions. In case the majority of the people have to be kindled with the hopes of prosperity, this can be attained with the help of agriculture progress. Thus development of agriculture sector is also relevant on political and social grounds.

Create Effective demand:

The development of agriculture sector would tend to increase the purchasing power agriculturists which will help the growth of the non-agriculture sector of the country. It will provide a market for increased production. In underdevelopment countries, it is well known that the majority of people depend upon agriculture and it is they who must be able to afford to consume the goods produced. Therefore, it will be helpful in stimulating the growth of non-agriculture sector. Similarly improvement in the productivity of cash crops may pave the way for the promotion of exchange economy which may help the growth of non-agriculture sector. Purchase of industrial products such as pesticide, farm machinery etc. also provide boost to industrial dead out.

Helpful in Phasing out Economic Depression:

During depression, industrial production can be stopped or reduced but agriculture production continues as it produced basic necessities of life. Thus it continues to create effective demand even during adverse conditions of the economy.

Source of Foreign Exchange for the country:

Most of the developing countries of the world are exporters of primary product. These products contribute 60 to 70 percent of their total export earning. Thus the capacity to import capital goods and machinery for industrial development depends crucially on the export earning of the agriculture sector. If exports of agriculture goods fail to increase at a sufficiently high rate, these countries are forced to incur heavy deficit in the balance of payment resulting in a serious foreign exchange problem. However, primary goods face declining price in international market and the prospects of increasing export earning through them are limited. Due to this large developing countries like India are trying to diversify their production structure and promote the export of manufactured good even though this requires the adoption of protective measures in the initial period of planning.

Impact Of Reservation On Women Empowerment

Dr. Ramesh M. Sarpate

Smt. K.L.Mahavidyalaya, Amravati

Introduction:

Indian Constitution has been accepted the principle of Equality without doing any discrimination on the basis of Religion, cast, self, language, region, sex accepting there principles of equal status to all equal opportunities and behavioral equality whether the constitution has been taken great care of all types of discrimination must have been demolished which were basis on 'chaturvarna' and cast system. After Independence due to the most efforts of Dr. B.R. Ambedkar there were involvement of more rights & authorities as well as with this the condition of women and empowerment of their status by adding more laws for the empowerment of them because of this there are increasing demand for the equal opportunities in Indian Democratic Power. In the region of the former Prime Minister Mr. P.V. Narsimharao by the Government has been formed at the bill related to Panchayat Raj Institution being amended in December 1992 has been implemented. In 24 April 1993 in Local Government body and in Panchayat Raj provisioned System by providing the Reservation for women 33% has been given for the posts of women as well this in constitution the article 243 has been great role performing about Panchayat Raj System.

Today we see from so far rural, tribal and from hilly region there has been a coming forward leadership quality of practical belonging to women being result of this the reservation in Maharashtra on eve of birthday of Dr. B. R. Ambedkar, the percentage of reservation from 17 to 50 percent increased. Due to the reservation for women in local body Government and in Panchayat Raj System women came practically at the large extent. Also there are increasing demands in parliamentary board and in Assembly 50% reservation should be given to them. In what way increase the political power of that is a very big challenge before Central Government. How the women should get the participations in political centre key and it would be benefited by meaningful role of participation In other political institutions or using ladies should get the status and full participation in decision making process facing with the big challenges. Therefore ladies are coming forward rapidly. Their warning to go forward shall be understood that is the most important point. This forwarding way is very attractive and inspiring. We should give the response to their struggleful life and their social political participation with the decision making process. It will be easy and straight to understand their learning process.

Dr. B. R. Ambedkar would say 'Reservation is the share in power' its fact that it means the full representations is with the full participation in power. Reservation means the representation basically in Indian Constitution there is no mentioned the word of reservation that means there is the full representativeness. Whoever not got the any beneficiaries from any situation that they are needy so they get if so in Indian constitution on the criteria of social and educational deprivation there has been provisioned of reservation. Basically Indian social system is founded on varn. Chaturvarn system and on cast system so the provision of reservation is cast wise.

Women Reservation in Indian Democracy:

In the first parliamentary election in Independent India 43 Ladies candidature had been taken part out of them only 14 Ladies elected but the point of women's reservation did not come forward in 1974 one committee has been recorded this point. It has instructed so many remedies/measures. In rural areas the Gram Panchayat is the third but most important sector in which ladies want to make

their participation in political power so that they get authorized status. Women ladies reservation of 30% constitutional the assembly demands who increased. After 1977 in many political parties ladies No have been growing. It was suggested on National level the reservation for women 30% should be given in 1993. After that in Grampanchayat and Local body (NP) Municipality 33/- reservation had been given.

Bill related to women reservation in local Government Body:

In 10th August 1989 64th Amendment bill had been put forward in Losabha because of giving the 33% reservation in LBG and that granted in it but in Rajyasabha this bill had been neglected so it could not accept/passed. In the same period in 7th Dec. 1990 Amendment bill had been recommended by second time in Loksabha before that discussion on it the Loksabha has been dissolved. After that the Former Prime Minister had been curious and he aggregated on 22 December 1992 in Loksabha and on 23 December in Rajyasabha by the sign of president of India 73rd and 74th Amendment bill had been came out. Many Ladies came in the the politics by (due to) party level by themselves because of this effect in Maharashtra the reservation has been increased from 17% to 50% on the eve of Dr. B.R. Ambedkar's Anniversary Birthday. Like in LBG & Panchayat Raj System 33% reservation should be gained in parliamentary body and in Assembly this demand is being increased day by day at large extent.

Provision related to Political reservation for women:

Reservation of Reserved seats Article (243) D&N in 73rd and 74th amendment is given below.

1. Seats shall be reserved for (a) the scheduled castes; and (b) the scheduled Tribes, in every Panchayat and the Number of seats so reserved shall bear, as nearly as may be, the same proportion to the total Number of seats to be Filled by direct election in that Panchayat as the population of the scheduled castes in the Panchayat area or of the scheduled Tribes in that Panchayat area bears to the total population of the area and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a panchayat.
2. Not less than one - third of the total number of seats reserved under class (1) shall be reserved for women belonging to the scheduled castes or, as the case may be, the scheduled Tribes
3. Not less than one - third including the ham be of seats reserved for women belonging to the scheduled castes and the scheduled Tribes of the total number of seats to the filled by direct election in every Panchayat shall be reserved for women and such seats may be allotted by no rotation to different constitutions in panchayat.
4. The offices of the chair persons in the panchayat at the village or any other level shall by reserved for the scheduled castes, the Legislator of a stats may, by law provided.
5. The Reservation of seats under classes (1) and (2) and the reservation of offices of chairperson (other than the reservation office women) under clause (4) shall cease to have effect on the expiration of the period specified in article 334.
6. Nothing in this part shall prevent the Legislature of a state from mea king any provision from reservation of seals in any panchayat or offices of chair persons in the panchayats at any level in favor of backward class of citizens.

Reservation for women in Local Government Body :

Bombay Grampanchayat Law 1959 & Maharashtra Z.P. & P.S.Law 1960 of the 2011 Maharashtra's Law No. 19 dated 14th April 2011 according in related to Article more seats should be given to women from 33% to 50%. In at third phases of Panchayat Raj system it has been obligatory to every category that will give the reservation up to 50% out of toal seats in every category 50%

reservation for women is binding out of total reservation for SC & ST candidature. Women reservation should be followed in the proportion of 50% or more than that to the ladies of SC & ST candidate.

CONCLUSION:

Women got reservation in 1993 by the central government, but still now they did not have clear idea about their about their constitutional reservation. For this, government should observe some publicity schemes. There must be a committee at district, taluka level for women's social and political empowerment. Along with this, there must a councilor centre and information providing centre about women empowerment. Where women's general information would be contained statistically. Who are elected by reservation did not have any information about particular department. For this, training giving foundations should emphasis a creating clear awareness about their duties and rights in women. Government officers should work on this willingly. Government should run some scheme for making women come forward and knowing their social duties to strengthen nation. Women are used as in politics. Still now they are deprived of many opportunities in this male dominated system. They must get cast wise reservation on nation and state level for having opportunities in every field.

REFERENCES :

1. Kaushik Asha : Women Empowerment, Jaipur: Point Publications.
2. Karade Jangnath : Reservation, Regulation And Reality, Pune : Jijai Publication.
3. Avale Manoj : Panchayat Raj - Law - Policy, Pune: Anubandh Publications.
4. Ambedkar Babasaheb: Indian constitution, Mumbai, Govt. of Maharashtra.
5. Kulkarni A.T. : Indian Local self Governance, Nagpur : Vidya Publication.

Socially Engaged Buddhism in the Mon Region, Arunachal Pradesh, India: A Study on the Tsona Rinpoche's Contribution to the Region

Tsering Ngudup

PhD Scholar

Department of Buddhist Studies University of Delhi-07 New Delhi

Abstract

Socially engaged Buddhism became an important subject in today's world. The term "Engaged Buddhism" was first used in Vietnam War by Venerable Thich Nhat Hahn. He started this movement mainly to oppose the war in Vietnam through the teachings of Buddha into action. He speaks of interdependence as centre point of the Buddhist view of "interbeing" or "inter-correlation" of every being in this universe. Once he said that "our most important task is to develop correct insight. If we see deeply into the nature of interbeing, that all things 'inter-are', we will stop blaming, arguing, and killing, and we will become friends with everyone. To practice nonviolence, we must first learn ways to deal peacefully with ourselves." His main teaching was that not just making peace but being at peace is the key to engaged Buddhism.

Indeed, socially engaged Buddhism means implementing the core teachings of Buddha of peace and compassion in the social world. It also applies to the political, environmental, human rights, economic suffering, and injustice in society. After Vietnam, there were many Asian countries where engaged Buddhism was popularized, and it worked great. Some such great people who tirelessly work for social development are Dr. B.R Ambedkar in India, Sulak Sivaraksa in Thailand, Ariyaratane in Sri Lanka, Master Cheng Yen in Taiwan, and His Holiness the 14th Dalai Lama of Tibet, etc.

Introduction

Socially Engaged Buddhism in Mon region, Arunachal Pradesh, India: A Study on the HE 13th Tsona Rinpoche's Contribution to the Mon Region. Here Mon region refers to the Tawang and West Kameng districts of Arunachal Pradesh. The majority of these two districts followed Mahayana Buddhism or popularly known as Tibetan Buddhism. The advent of Buddhism in the region is believed to be in the late 7th or 8th century by Khandro Drowa Sangmo and Guru Padmasambhav.

His Eminence 13th Tsona Rinpoche was born in Nesar Jungpatse, Mon Tawang, to Karma Lodoe and Tashi Yangzom on August 19, 1967. HH 14th Dalai Lama identified him as the 12th Tsona Rinpoche at four years old. Tsona Rinpoche is believed to be the reincarnation of Vinaya author Kunkhen Sherap Sangpo of the 15th century. He completed his religious study at Drepung Losel Ling Monastery, South India. After graduating with a Geshe Lharampa (Ph.D.), he returned to his region to teach Buddha Dharma to the people. He was the president of the Himalayan Buddhist Cultural Association, Delhi. He promoted Indian and Himalayan Buddhist culture. He formed Buddhist Cultural Preservation Society in 1987 to conserve a dying Mon Buddhist heritage and culture. He became an MLA three times from 1995 to 2010 at the public's urging. He was Minister of State, Industry, Textile, and Handicrafts, Cabinet Minister of Tourism, Chairman of the Advisory Council for Tourism Development, and Chairman of Arunachal Pradesh Hydropower Development Corporation throughout these 15 years. After leaving politics, he was Chairman of the Department of Karmik and Adyatmik Affairs (Chos-Rig), Arunachal Pradesh.

His Eminence Tsona Rinpoche preached Buddhism and attended workshops and seminars in the US, Europe, Singapore, Malaysia, Taiwan, Indonesia, Mongolia, South Korea, etc. In August 2000, the UN invited him to represent Himalayan Mahayana Buddhism at the Millennium World Peace Summit. He received two Bharat Excellence and Glory of India medals in Delhi that year. He spent his life promoting Buddhist culture, humanitarian activities, and propagating the Buddha's teachings. H.E. Tsona Rinpoche died at 47 on May 16, 2014

His Contribution to Mon Region During MLA

He spent most of his first term as an MLA with his constituents. His interaction with people and problem-solving. He also helped approximately 2000 local houses survive the harsh rainy and cold seasons by providing roofing supplies.

His second term focused on constituency infrastructure. Schools, community and culture centres, and Gompas were built. He convinced the Indian government to offer Border Area Development Plan (BADP) grants to bordering China and Bhutan. It only happened on India-Burma boundaries before.

He built communication networks in his third term. He convinced the Indian government to develop a road from Bhutan to Tawang via Bleting as part of the Accelerated Road Development Programme for North East India. Nearly every community in his district is getting a phone line under the PMGSY. Mobile towers are being built from Tawang to Zemithang.

Arunachal Pradesh's Tawang and West Kameng districts or Monyul, have a strong Buddhist culture. Numerous stupas, monasteries, sacred enclosures, and pilgrimage sites survive in the Mon region. Some are 400+ years old. These cultural assets are neglected due to social and financial issues. To promote the region's economy and culture, His Eminence the 13th Tsona Gontse Rinpoche formed the Buddhist Culture Preservation Society (BCPS) at Bomdila on May 7, 1987. Society has worked hard to fulfil its promise to Society by preserving cultural treasures and providing education to undeveloped tribal areas.

Contribution to Culture, Religion, and Social Activities:

Mon Tawang and West Kameng in Arunachal Pradesh have a strong Buddhist culture. Numerous stupas, monasteries, sacred enclosures, and pilgrimage sites survive in the Mon region. Some are 400+ years old. Cultural treasures are neglected due to social and financial issues. To promote the region's economy and culture, His Eminence the 13th Tsona Gontse Rinpoche formed the Buddhist Culture Preservation Society (BCPS) at Bomdila on May 7, 1987. Society has worked hard to fulfil its promise to Society by preserving cultural treasures and providing education to undeveloped tribal areas.

Dahung's Central Himalayan Culture Studies Institute

Under His Eminence, the 13th Tsona Gontse Rinpoche, the Buddhist Culture Preservation Society (BCPS) of Bomdila, Arunachal Pradesh, built the Central Institute of Himalayan Culture Studies (CIHCS) in Dahung, West Kameng District. It is affiliated with Sampurnanand Sanskrit University in Varanasi, Uttar Pradesh, and started classes on August 4, 2003. The Institute became an autonomous body of the Ministry of Culture, Government of India, on November 10, 2010. The Institute conducts courses according to SSVV, U.P. The institute offers Purva Madhyama, Uttara Madhyama, Shastri, Acharya, and a 5-year PhD in Bhot Boudh Darshan.

The Gaden Rabgyeling Monastic School for monks

HE 12th Tsona Rinpoche founded the Gaden Rabgyeling Monastic School in 1965 with the help of the government and local devotees. In the 1990s, the 13th Tsona Rinpoche began building a

new monastery for the monastic institution to accommodate more monks. On October 15, 1997, His Holiness the 14th Dalai Lama inaugurated and consecrated the newly constructed monastery. Since then, 300 monks have attended the monastery's rigorous academic and religious programme. All kids receive free schooling, meals, and other basics here. The Society's planned 600-Monk intake infrastructure is virtually complete. The Monastic School has 257 students and teaches theological, ethical, English, Maths, and Hindi.

Shanti Deva Vidyalaya (SDV) Residential School:

The BCPS founded the Shanti Deva Vidyalaya, an English-medium residential school, in 1997 under the noble guidance and philanthropic care of His Eminence the 13th Tsona Gontse Rinpoche to meet the educational and cultural needs of poor, deprived, orphaned, and remote children of the state. It was named after Nalanda University's famous professor Bodhisattva to inspire students with the values of the Great Shanti Deva, who epitomised wisdom, morality, and compassion. Along with NCERT core subjects, the school included the Bhoti language in its curriculum to preserve traditional culture. Computers, scientific labs, and libraries assist kids learn at the institution. The school has 350 pupils in grades 1–10 and 14 trained teachers, plus two wardens and three Ayaas who care for the 150 dormitory boarders.

Monyul Development Centre: (MDC)

The Monyul Development Centre opened in Singsur, near Lhou Village in Tawang District, in 1996. This facility was built to allow locals to start enterprises to support their lifestyles. Through the Monyul Development Centre at Lhou, Tawang, the Society has been weaving carpets and shawls, local cloths, carving wood, painting Thangkas, and other religious symbols. The centre gave people free craft lessons.

Thubten Choeling Balika Vidyalaya, Lhou:

His Eminence the 13th Tsona Gontse Rinpoche founded the Thupten Choeling Balika Vidyalaya to educate nuns, girls, and disadvantaged women using ancient indigenous wisdom and current national education systems. The Thubten Choeling Balika Vidyalaya is North-Eastern India's first such school. It preserves their culture, traditions, and literature. It will teach Buddhist philosophy, language, and literature, as well as indigenous handicrafts like papermaking. His Eminence 13th Tsona Gontse Rinpoche believed girls should attend school. He founded Thubten Choeling Balika Vidyalaya in Lhou to empower women via modern and traditional education.

The Computer Training Centre: (CTC)

His Excellency 13th Tsona Gontse Rinpoche recognises the significance of computer education in contemporary society. In 2002-2003, he established a Computer Training Centre in Bomdila for poor, disadvantaged local students. CTC offers free computer training to disadvantaged and underprivileged individuals, with a current intake capacity of 30. After concluding the training programme and acquiring computer skills, the majority of trainees found employment in the public and private sectors. This facility has trained approximately 300 students.

Jangchub Choeling Nunnery School:

His Eminence 13th Tsona Gontse Rinpoche says industrialization and westernisation are destroying traditional art and culture. We'll lose our ancient culture unless we act fast. Unique cultural heritages must be safeguarded. The proposed school will maintain culture, heritage, literature, etc. Jangchub Choeling Nunnery School aims to teach indigenous knowledge and modern national education.

Health Allopathic Clinic and Sowa-Rigpa:

Sowa-Rigpa, also known as Tibetan medicine, is one of the world's earliest-known traditional medicines. It existed prior to the introduction of Buddhism. Indian government recognition of Sowa-Rigpa in 2010, His Eminence the Thirteenth Tsona Gontse Rinpoche established the Mon-Sowa Rigpa Centre in Bomdila in 2003 to treat a variety of illnesses in the region and to streamline and strengthen the medicinal plant industry in order to promote integrated development by coordinating and stimulating production, processing, marketing, and the establishment of medical facilities. Currently, the centre offers free medical care to the local impoverished, monks from GRL Monastery and students from Shanti Deva Vidyalaya.

Restoration of Holy Place Gorsam Stupa Cultural Centre:

The Gorsam Chorten/Stupa is arguably the largest Buddhist stupa in North East India. It is believed to have been constructed about the 12th century A.D. It is situated near Zemithang, 92 kilometres from Tawang, a well-liked vacation spot. The restoration of the Gorsam Stupa (Fig. 2.6) was successfully completed a few years ago under the of 13th Tsona Rinpoche. Usually, on the day of the festival called Gorsam Mela, some 12,000 People gathered to celebrate every year on the first of the Tibetan lunar calendar. The local community is taking great care to preserve by hosting religious events there. A Dharamshala has been constructed and is being maintained for visitors.

Dolma Lhagang (White Tara):

The BCPS built the Mon Lumla White Tara statue under the spiritual tutelage of His Eminence the Thirteenth Tsony Gontse Rinpoche. This statue's main goal is to promote peace and prosperity in the Monpas, Bhutan, and Tibet. A 98-foot-tall statue of White Tara at Lumla's Peak symbolises her flawless compassion for the destitute Mon people. The Department of Tourism, Government of India funded this initiative in 2006. Society-established Dolma Lhaxhang Construction Committee. Construction was finished in the 2015-2016 fiscal year, which began on March 31, 2006. This project will promote pilgrimage, tourism, local economic development, and world peace and prosperity.

Rahung Phendeling Monastery:

About 25 miles from Bomdila, the Rahung Phendeling monastery sits in a rural region of West Kameng. This monastery and school aim to stop natives from sacrificing animals and educate local youth. Rinpoche created this 10-year-old monastery after seeing that the locals were illiterate, destitute, and behind the times. This monastery has over 40 students now.

Conclusion:

It would be impossible to quantify His Eminence the 13th Tsona Gontse Rinpoche's impact on the Mon people of Arunachal Pradesh. All sentient beings, not just humans, have his attention. His mind and concerns are not limited to human beings. He gave up all in pursuit of a better future for the Mon people. He began with a rigorous course of study in Buddhist thought. Then, he taught others about Buddhist thought and helped them apply its principles in their daily

He has deep, unwavering feelings for the Mon people and their homeland. He exemplifies the beneficial outcomes that can result from a socially engaged Buddhist practice.

Bibliography:

1. Mizuna, Kazuharu and Tenpa Lobsang (2015). Himalayan Nature and Tibetan Buddhist culture in Arunachal Pradesh, India: Springer Japan
2. Nanda, Nehru (1982). Tawang the Land of Mon: Vikas Publishing house PVT LTD New Delhi

3. Lama Dalai (2018). Science and Philosophy in the Indian Buddhist Classics. India: Simon & Schuster India Dasgupta, k (2007). An Introduction to Central Monpa. Itanagar: Government of Arunachal Pradesh
4. Lama, Dalai (1990). Freedom in Exile. Great Britain: Holder and Stoughton Ltd

Online sources:S

1. <http://www.buddhanetz.org/texte/brown.htm>, accessed on 7 June, 2023 at 10.30 a.m
2. <https://www.google.co.in/search?q=socially+engaged+buddhism>, accessed on 10 June, 2023 at 9 p.m
3. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wqvgh>, accessed on 25 June, 2023 at 11 a.m
4. <https://northwestdharma.org/wp-content/uploads/2012/06/Field-Guide-Socially-Engaged-Buddhism.pdf>, accessed on 5 July, 2023 at 9 p.m

Scheduling of Recreational Activities

Dr. Ganesh S. Solunke

SantTukaram College of Arts & Sci. Parbhani(M.S.)

Abstract:

Recreational activity plays a critical role in our overall health. Today most of the health disorders are a result of an unfit body and bad food habits. Problems like body ache and muscular pain are the most common consequences of sloth lifestyle. Inadequate exercise leads to weight gain and obesity. Lack of physical activity is mainly responsible for much health complication. To prevent these health troubles, a proper fitness is essential for everyone, fitness should be a key component in anybody's life simply for the fact it makes you reel better.

Keywords: Planning, implementing and recreational activities

Introduction :-

Recreational activity, fitness and exercise are critically important for the health and well begin of people of all ages. Research has demonstrated that virtually all individual can benefit from regular recreational activity, whether they participate in vigorous exercise or some type of moderate health enhancing recreation activity. Even among frail and very old adults, mobility and functioning can be improved through recreational activity. Therefore, physical fitness should be priority for people of all ages in modern life. Recreation activity has been shown to reduce the morbidity and mortality from many chronic diseases. Millions suffer from chronic illnesses that can be prevented or improved through regular recreational activity. The physiological and psychological rewards of being physically active are well established. The important benefits of recreational activities are extensive for health and modern life scenario.

5. Enhancing function
6. Maintaining reserve capacities
7. Preventing disease
8. Ameliorating the effects of age and chronic disease

General types of recreational activities:

Aerobic activities :

Walking, running, dancing jumping rope, stair climbing, swimming, water aerobics, roller-skating.

Anaerobic activities :

Sprinting, weight lifting, pushups, setups.

Assumption of the study:

The study on recreation activity continues to evolve. This study include both well established findings and newer research results that await replication and implication. Interest has been developing in ways to differentiate between the various characteristics of recreation activity that improve health. It remains to be determined how the interrelated characteristics of amount, intensity, duration, frequency, type and pattern or recreation activity are related to specific health or disease outcomes.

Significance of the study:

The purpose of the study is to promote a sense of health and fitness, personal responsibility in being fit and appreciation of individual and group achievement. It provided them the opportunity to

participate in activities that may be of ongoing interest to them throughout their health life. Maintaining regular physical activity helps avoid positive energy balance and obesity. Recreation activity reduces the risk of developing heart disease, type II diabetes, osteoporosis, colon cancer and may also play a role in a personal well being by reducing stress, anxiety and feelings of depression in the individuals.

Beginning of recreational activity:

First, check with our health care provider to decide how much and what kinds of recreational activity we should do. People should have their blood sugar under control before beginning a recreational activity for 30 minutes a day, on several days a week, but not less than 5 days per week.

Planning of recreational activity:

While planning to implement daily recreational activity, individuals should be aware of any individuals wide plans that provide support and coordination with respect to facilities, implementation models and resources. It is also important for individuals to be aware of all existing areas that are available for recreation activity (e.g., outdoor space, activity room, multipurpose room, classroom, gymnasium) and the different approaches that can be used to implement daily recreation activity. For planning daily recreation activity time, individual requires careful attention to safety, inclusion of all individual, scheduling and timetabling and use of facilities.

Implementation of recreational activity :

All activities must be appropriate adapted to ensure that citizens with special needs can participate in them. Daily physical activity may initially occur in several short sessions (a minimum of twenty minutes each) over the course of the whole day. The implementation of daily recreation activity requires careful and creative planning to ensure that every citizens has access to daily recreation activities that are safe and of high quality and that promote positive health behaviors that citizens can draw upon for a lifetime.

Review of literature :

Knuttgen (2003) found that scientists and doctors have known for years that substantial benefits can be gained from regular recreation activity. The expanding and strengthening evidence activity. The expanding and strengthening evidence of the relationship between recreation activity and health necessitates the focus of the study brings to the important public health challenge. Though, the science of recreation activity is a complex and still developing field, we have today strong evidence to indicate that regular physical activity will provide clear and substantial health gains.

Richar (2002) noticed that improving the health of the nation by affirming our commitment to healthy recreation activity on all levels, personal, family, community, organizational and healthy recreational activity is so directly related to preventing disease and premature death and to maintaining a high quality of life, we must accord it the same level of attention that we give other important public health practices that effect the entire nation. Recreation activity thus joins the front ranks of essential health objectives, such as sound nutrition and the prevention of adverse health effects of tobacco.

Methodology:

Accumulate 30 minutes or more of recreational activity over the course of most days of the week.

Conclusion:

The effort to understand how to promote more active lifestyles is of great importance to the health of this nation. Although the study of recreation activity determinants and interventions is at an early state, effective programs to increase recreational activity have been carried out in a variety of settings, such as schools, physicians offices and worksites. Determining the most effective and cost effective intervention approaches is a challenge for the future.

Recommendations:

Recreational activity is only one of many everyday behaviors that affect health. In particular, nutritional habits are lined to some of the same aspects of health as recreational activity and the two many be related lifestyle characteristics.

Reference :

1. Wilmore, J., Knuttgen, H. 2003. Aerobic exercise and endurance improving fitness for health benefits. *The physician and sports medicine*, 31(5), 45. Retrieved October 5,2006, from ProQuest database.
2. Richard, C. Woolfson (2002) *Stimulating movement*, Bright Child, Barrons Educational Series, P.62

Irritable Bowel Syndrome & Its Homoeopathic Approach

Dr. Akshay Nandkumar Babar

Dr. Smita Hiwrale (Guide)

Guru Mishri Homoeopathic Medical College & Hospital, Shelgaon, Jalna, Maharashtra-431202

ABSTRACT:

Irritable bowel syndrome affects about 10-15% of the population. In Irritable bowel syndrome 10% of people consult their doctor for symptoms. The people suffering from IBS are associated with the physical as well as mental history. Homoeopathic treatment is confined mode of treatment which helps in both physical as well as mental state of the patient.

Keywords:-Irritable Bowel Syndrome, Homoeopathy, Rome Criteria, Mental disorders.

Abbreviations-

- ✓ IBS (Irritable bowel syndrome)
- ✓ SIBO (Small intestinal bacterial overgrowth)
- ✓ IBD (Irritable bowel disease)

INTRODUCTION:

Irritable bowel syndrome (IBS) is characterised by recurrent abdominal pain in association with abnormal defecation in the absence of a structural abnormality of the gut. IBS is the most common cause of gastrointestinal referral and accounts for frequent absenteeism from work and impaired quality of life. Young women are affected 2-3 times more than men. Also the co-existing conditions such as non-ulcer dyspepsia, chronic fatigue syndrome, dysmenorrhoea and fibromyalgia are common in women. IBS is sometimes associated with a history of physical or sexual abuse and this is an important aspect of the history as these patients benefit from psychologically based therapy.

SIGN AND SYMPTOMS-

- Recurrent abdominal discomfort
- Colicky or cramping felt in lower abdomen
- Abdominal bloating
- Diarrhoea and constipation
- Passage of mucus with stool
- Mental disorders like anxiety, depression, stressed life.

CAUSES AND PATHOPHYSIOLOGY:

The cause of IBS is incompletely understood but biopsychosocial factors are thought to play an important role, along with luminal factors, such as diet and the gut microbiota.

● Behavioural and psychosocial factors:

Most patients seen in general practice do not have psychological problems but about 50% of patients referred to the hospital have a psychiatric illness, such as anxiety, depression, and neurosis. Panic attacks are also common. Acute psychological stress and overt psychiatric disease are known to alter visceral perception and gastrointestinal motility. There is an increased prevalence of abnormal illness behaviour, with frequent consultations for minor symptoms and reduced coping ability. These factors contribute to but do not cause IBS.

● Physiological factors:

There is some evidence that IBS may be a serotonergic (5-HT) disorder, as evidenced by relatively excessive release of 5-HT in diarrhoea predominant IBS (D-IBS) and relative deficiency with constipation-predominant (C-IBS). There is some evidence that IBS may represent a state of low grade gut inflammation or immune activation, not detectable by tests with raised numbers of mucosal mast cells that sensitive enteric neurons by releasing histamine and tryptase. This is more common in women and in D-IBS and may be triggered by a prior episode of gastroenteritis with Salmonella or Campylobacter species.

- **Luminal factors:**

Small intestinal bacterial overgrowth (SIBO) may be present in some patients and lead to symptoms. Dietary factors are also important. Some patients have allergy to some foods and poor absorption. Their fermentation in the colon leads to bloating, pain, wind and altered bowel habit.

- **Risk Factors:-**

- 1) Risk factors include mostly having family history of IBS and colon cancer.
- 2) Risk factors in patients who have anxiety, depression, stressed life, sexual, physical, or emotional abuse.

- **Diagnostic criteria:-**

The diagnosis is clinical in nature and can be made confidently in most of the patients using Rome criteria with absence of alarm symptoms without resorting to complicated tests.

- Recurrent abdominal pain at least 3 days per month in the last 3 months associated with change in

frequency of stool and appearance of stool.

- Presence of symptoms for more than 6 months.
- Worsening of symptoms by stress.
- Frequent consultations for non-gastrointestinal problems.
- Family history of colon cancer.

- **LABORATORY FINDINGS:-**

- To establish diagnosis- Clinical criteria, Full blood count.
- Endoscopic examination to exclude colon cancer and IBD
- Colonoscopy should be undertaken in older patients (over 40 years of age) to exclude colorectal cancer.

- **DIFFERENTIAL DIAGNOSIS:-** Diseases which are similar to IBS

- Crohn's disease and Ulcerative Colitis
- Celiac disease
- Thyroid disease (Hyper or hypothyroidism)
- Diverticular disease

- **HOMOEOPATHIC APPROACH IN IBS:-**

Homoeopathy is a system of medicine which treats every particular individual of any age group. Individualisation will help to treat the whole patient rather than only disease. Considering all the principles of homoeopathy it can be easy to find a similimum. IBS is a disease which is found both in males and females. IBS is related to physical as well as mental disorder. Some homoeopathic drugs are mentioned here which are used in case of IBS.

- 1) **Nux Vomica:**

This is pre-eminently the remedy for many of the conditions incident to modern life. Weight and pain in stomach worse eating sometime after. Sour, bitter eructations. Region of stomach very sensitive to pressure. Epigastrium bloated, with pressure as of a stone, several hours after eating. Desire to stimulants. Flatulent distention with spasmodic colic. Colic with upward pressure, causing short breath, and desire for stool. Constipation with frequent ineffectual urging, incomplete and unsatisfactory feeling as if part remained unexpelled. Irregular peristaltic action, hence frequent ineffectual desire or passing but small quantities at each attempt. Dysentery stools relieve pains for a time. Constant uneasiness in rectum. Mental strains and leads a sedentary life found in prolonged office work, over study, and close application to business, with its cares and anxieties.

- 2) **Lycopodium:**

Great weakness of digestion. After eating, pressure in stomach, with bitter taste in mouth. Eating ever so little creates fullness. Rolling of flatulence. Immediately after a light meal, abdomen is bloated, full. Diarrhoea, inactive intestinal canal. Ineffectual urging, stool hard, difficult, small, incomplete. Pain shooting across lower abdomen from right to left. Excessive accumulation of

flatulence. Loud grumbling, croaking especially lower abdomen, fullness and not relieved by belching. Constant fear of breaking down under stress. Loss of self confidence.

3) Argentum Nitricum:

Belching accompanies most gastric ailments. Flatulence, painful swelling of pit. Painful spot over stomach that radiates to all parts of the abdomen. Trembling and throbbing in stomach. Colic, with much flatulent distention. Watery, noisy, flatulent green like chopped spinach, with shreddy mucus and enormous distention of abdomen, very offensive. Diarrhoea immediately after eating or drinking. After any emotion with flatulence. Diarrhoea as soon as he drinks. Apprehension when ready for church or opera, diarrhoea sets in. Fears and anxieties and hidden irrational motives for actions.

4) Pulsatilla:

Flatulence, dyspepsia with great tightness after a meal, must loosen clothing. Pain in stomach an hour after eating. Weight as from a stone, especially in morning on awakening. Perceptible pulsation in pit of stomach. Painful, distended, loud rumbling. Colic, with chilliness in evening. Rumbling, watery, worse, night. Dysentery, mucus and blood with chilliness. Diarrhoea watery, greenish-yellow, very changeable as soon as they eat, from fruit, cold food or drinks, ice-cream.

5) Sulphur:

Complete loss of or excessive appetite. Burning, painful, weight-like pressure very sensitive to pressure, internal feeling of rawness and soreness. Colic after drinking. Frequent, unsuccessful desire, hard, knotty, insufficient. Morning diarrhoea, painless, drives out of bed, with prolapsus recti. Constipation, stool hard, knotty, dry, as if burnt. Weak, empty, gone or faint feeling in the stomach about 11am, cannot wait for lunch.

CONCLUSION-

Irritable bowel syndromes in people with sedentary life is increasing day by day with marked obesity, unnecessary stress, bad eating habits. Homoeopathy in such type of diseases, cases act very efficiently without any side effects on body. IBS is a disease which is not due to only physical state but also mental state is important so homoeopathy helps to cure both states. IBS sometimes takes longer time for complete cure in difficult cases so in homoeopathic treatment if disease takes more time to cure there will be no any other side effects. In homoeopathic treatment not only sign and symptoms are taken into consideration but individualisation is important for correct similimum. Homoeopathy not only treats the disease but it treats patient as a whole. Dietary management is also important in IBS such as eat regularly, avoid missing meals, avoid foods with artificial sweeteners, and avoid lactose containing food.

REFERENCE:

- 1) Stuart H. Ralston, Ian D. Penman, Mark W.J. Strachan, Richard P. Hobson. Edited (2018) Davidson's Principles and Practice of Medicine (23rd Edition) International Edition published by ELSEVIER.
- 2) William Boericke M.D, Pocket (2002) Manual of Homoeopathic Materia Medica & Repertory Low Price Edition, Published by B. Jain Publishers Pvt. Limited.
- 3) H.C. Allen M.D. (2002) Keynotes and Characteristics with Comparisons of some of the Leading Remedies of the Materia Medica with Bowel Nosodes (Low Price Edition) 8th Edition-
- 4) www.ncbi.nlm.nih.gov/polycystic_ovarian_syndrom
- 5) www.pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/pcos

History and Importance of Computer

Supriya S. Jadhav

(MSc, M.lib, NET)

Ph.D. Research Student

(S.M. Dnyandeo Mohekar, Mahavidyalaya, Tq. Kalamb, Dist. Osmanabad (Dharashiva))

Introduction :

The term 'computer' is derived from Latin. Charles Babbage is the inventor of "Difference Engine". Charles Babbage is the father of Computer and Allen Turing is the father of Computer Science. Edward Robert is the Father of personal Computer. A CPU contains a card reader and a printing device. User interface is the controls the process of interaction between the user and the operating system. The first computers were programmed using machine language. Network is a combination of hardware and software that facilitates the sharing of information between computing devices. Codes entries are used to gain access to a computer system are called Passwords. Minicomputer works faster than Microcomputer. You organize files by storing them in folders. Printers is most likely resource to be a shared common resource in a computer Network. Modem device is required for the Internet connection.

History of Computer System :

First generation 1945-1955, vacuum tubes and plug boards (no OS), Second generation 1955-1965, transistors, batch systems,

Early Batch System :

Single user, Secure, Programmer/User as the operator, But, low CPU utilizations-slow mechanical I/O etc.

Third generation 1965-1980 :

Multiprogramming System, Three jobs in memory-Third generation, Spooling-use disk as a very large buffer for input/output devices, Timesharing-quick response time etc.

Fourth generation (1980-present) :

Mainframe operating systems, Server operating systems, Multiprocessor operating systems, Personal computer operating systems, Real-time operating systems, Embedded operating systems, Smart card operating systems etc. Optical input device is a light pen device. UNIVAC stands for Universal Automatic computer. CD-ROM stands for Compactable Read Only Memory. ALU stands for Arithmetic Logic Unit. VGA stands for Video Graphics Array. IBM 1401 stands for Second Generation Computer. MSI stands for Medium Scale Integrated Circuits. The Capacity of 3.5. inch floppy disk is 1.44 MB. WAN stands for Wide Area Network. MICR stands for Magnetic Ink Character Reader.

EBCDIC stands for Extended Binary Coded Decimal Interchange Code. Central Processing Unit stands for Arithmetic & Logic unit. CAD stands for Computer aided design. Junk e-mail is also called spam. Hackers break into other people's computers. Microcomputer is a client-server system. A computer cannot 'boot' if it does not have the Operating System. The amount of vertical between lines of text in a document is called line spacing. Example on non-numeric data is Employee address. The computer and software that control the machine. First page of Website is termed as Homepage. Format is the appearance of typed characters? When a file is saved for the first time it must be given a name of identify it. Offence LANS, which are scattered geographically on large scale, can be connected by the use of corporate WAN. Main memory is the data and programme stored in the

processor of computer. Data represents raw facts, where-as information is data made meaningful. Data in ROM is non-volatile, that is, it remains there even without electrical power. Diagnostic Software is you call the programs that are used to find out possible faults and their causes. Assembly languages are programming languages are classified as low level languages. Oracle is the non 'anti-viruses' software. Modem device is required for the Internet connection. DMA stands for Direct Memory Access. Tape, Hard Disk, Floppy Disk is a storage device. In 1614 John Napier develop logarithm. A normal CD-RAM usually can store up to 680 MB. MIS is designed to provide information needed for effective decision making by Managers. BCD stands for Binary Coded Decimal. ASCII stands for American Standard Codes for Information Interchange. EDSAC is first-generation of computer. Chief computer of first generation computer was Vacuum Tubes and Valves. FORTRAN stands for Formula Translation. EEPROM stands for Electronic Erasable Programmable Read Only Memory. Second Generation computers were developed during 1956 to 1965. The computer size was very large in First Generation. Microcomputers as switching devices are for Fourth Generation computers. OCR devices can be used to directly image printed text. The output quality of a printer is measured by Dot per sq. inch. In analogue computer Input is never converted to digital form. In latest generation computers, the instructions are executed Both sequentially and parallel. J. Presper Eckert and John W. Mauchly designed the first electronics computer-ENIAC. Dennis M. Ritchie invented the high level language "C". Personal who design, program, operate and maintain computer equipment refers to Peopleware. In 1991 arch rivals IBM and Apple Computers Inc. decide to join hands. Human beings are referred to as Homosapinens, Computer device is called Sillico Sapiens. An error software or hardware is called a bug. Glitch is the alternative computer jargon for it. Modern Computer are very reliable but they are not Infallible. Reverse video is the name of the display features that highlights are of the screen which requires operator attention. Personal computers use a number of chips mounted on a main circuit board. Motherboard is the common name for such boards. In most IBM PCs, the device drives, memory expansion slots and active components are mounted on a single board. Motherboard.

Which is assigned one and only one task. The system unit of a personal computer typically contains all of the Modem. A computer program that converts an entire program into machine language is called a/an compiler. A computer program that translates one program institutions at a time into machine language is called a/an Interpreter. A small or intelligent device is so called because it contains within it a sensor. A fault in a computer program which prevents it from working correctly is known as Bug. A self replicating program, similar to a virus which was taken from a 1970s science fiction novel by John Bruner entitled the Shockwave Rider is Worm. A state. Is a bi-stable electronic circuit that has Flip-flop. Unwanted repetitious messages, such as unsolicited bulk e-mail is known as Spam. DOS stands for Disk Operating system. Bill Gates is the chief of Microsoft. Keyboard, Mouse, Card reader are input devices. Examples of output devices are Screen, Printer, Speaker. Central Processing Unit is also known as brain of computer. IBM stands for International Business Machines. Interpreter translates and executes program at run time line by line. Inheritance is an OOP principle. COBOL is widely used in application's Commercial. RAM stands for Random access memory. 1 Byte=8 bits. SMPS stands for Switched mode Power Supply. The device used to carry digital data on analogue lines is called as Modem. BIOS stands for Basic Input Output system. Father of "C" programming language Dennis Ritchie. The instructions that tell a computer how to carry out the processing tasks are referred to as computer programs. An area of a computer that temporarily holds data waiting to be processed is Memory. ESC is the key to close a

selected drop-down list; cancel a command and close a dialog box. ENTER is the key we use to run the selected command. F12 is the functional key to display save-as box. Data becomes information when it is presented in a format that people can understand and use. The term peripheral device designates equipment that might be added to a computer system to enhance its functionality. A personal computer is a microprocessor-based computing device. RAM can be treated as the waiting room for the computer's processor. Allocates resources, Monitors Activities, Manages disks and files. To move a copy of file from one computer to another over a communication channel is called File encryption. The primary function of the BIOS is to set up the hardware and load and start on operating system. ROM is a non-volatile kind of memory. System software is computer software designed to operate the computer hardware and to provide platform for running application software.

The data transfer rate is the amount of data that a storage device can be move from the storage medium to the computer per second. A device, which is not connected to CPU, is called as Off-line device. LSIC is the other name for programmed chip. On-line real time system become popular in Third generation. You use an input device, such as a keyboard or mouse, to input information. Random access is the ability of a device to "jump" directly to the requested data. Multitasking provides process and memory management services that allow two or more tasks, jobs, or programs to run simultaneously. The task of performing operations like arithmetic and logical operations is called Processing. ALU and Control Unit jointly known as CPU. RAM is an example of Primary memory. Magnetic disk is an example of Secondary memory. RAM is also called as Read/Write Memory. Register Store data or information temporarily and pass it on as directed by the control unit. A dialog box is an additional set of commands that the computer displays after you make a selection from the main menu. COBOL is an acronym for Common Business Oriented Language. The CPU and memory are located on the, Motherboard. Artificial intelligence is the science that attempts to produce machines that display the same type of intelligence that humans do. Servers are computers that provide resources to other computers connected to a mainframe. When creating a computer program, the system Analyst. A computer program that converts an entire program into machine language at one time is called a/an characters. Computers process data into information by working exclusively with multimedia. The difference between people with access to computers and the Internet and those without this access is known as the Internet divide. Computers manipulate data in many ways, and this manipulation is called batching. The ability to recover and read deleted or damaged files from a criminal's computer is an example of a law enforcement speciality called robotics. The Neural nets data mining technique derives rules from real-world case examples. Cookies are used to identify a user who returns to a Website. Codes consisting of lines of varying widths or lengths that are computer-readable are known as a bar code. Sharing copyrighted files without permission breaks copyright laws. Reusable optical storage will typically have the acronym DVD. The most common type of storage devices are optical. A device that connects to a network without the use of cables is said to be Distributed, free and centralized.

A person who used his or her expertise to gain access to other people's computers to get information illegally or do damage is a Hacker. To access of an object, the mouse technique to use is right-clicking. A DVD is an example of an optical disc. The process of transferring files from a computer on the Internet to your computer is called Downloading. Formatting is the process of dividing the disk into tracks and sectors. Help Menu is available at Start button. The technology that stores only the essential instructions on a microprocessor chip and thus enhances its speed is referred to as RISC. Copy text is not a basic function of a computer. ASCII is a coding system that provides

1024 different characters. The processor of the computer is directly involved in executing the instructions of the computer program. When a computer is switched on, the booting process performs Power-on Self-Test. A computer system that is old and perhaps not satisfactory is referred to as an Legacy system. 202 is not a binary number. RAM device is not store data permanently. The Master file contains permanent data and gets updated during the processing of transactions. A modem is connected to telephone line. Large transaction processing systems in automated organizations use Batch Processing. In a computer, most processing takes place in CPU. Scanner is not a storage medium. The computer abbreviation KB usually means Kilo Byte. The typical computer criminal is an Trusted employee with no criminal record. The common name for the crime of stealing passwords is Spoofing. Collecting personal information and effectively posting as another individual is known as the crime of Identify theft.

Malicious software is known as Malware. A program that performs a useful task while simultaneously allowing destructive acts is a Trojan horse. An intentionally disruptive program that spreads from program to program or from disk to disk is known as a Virus. In 1999, the Melissa virus was a widely publicized E-mail virus. Worm virus uses computer hosts to reproduce itself. The thing that eventually terminates a worm virus is a lack of Memory or disk space. When a logic bomb is activated by a time-related event, it is known as a Time bomb. A logic bomb that was created to erupt on Michelangelo's birthday is an example of a Time bomb. Spybot is the name of application program that gathers user information and sends it to someone through the Internet. Biometrics is the measurement of things such as fingerprints and retinal scans used for security access. Passwords is the most common tool used to restrict access to a computer system. Hardware or software designed to guard against unauthorized access to a computer network is known as an Firewall. The scrambling of code is known as Encryption. To prevent the loss of data during power failures, use an UPS. Computer crime is defined as any crime completed through the use of computer technology. Cracking refers to electronic trespassing or criminal hacking. The first electronic computer was developed by J.V. Attansoff. Snowball is an/a HLL. Switching device of fifth generation computer is VLSI. Digital computers operates essentially by counting. Desktop computer is small general purpose micro computer, but larger than portable computer. Cathode Roy Tube is a form of Monitor. Trackball is a Input device. Mini computer is a medium sized computer. Mainframe computer are of large size.

Note book, laptop, palm, hand-held computers are coming under the category of Portable computer. Light pen and joystick are Input devices. Touch Screen is Input device and Output device. Dot matrix printer is the cheapest in terms of price and operating cost. Inkjet printer is a non-impact printer and is quite in working. Laser are high-end printers. Plotters are used for plotting graphs and design on papers. Daisy wheel, Drum, chain etc are the Printers. Plotters are used for plotting graphs and design on papers. 'Application software are specific to users' needs. Joshy, Perfumes are examples of Computer viruses. Windows, Unix and OS/2 is/are operating systems. "MAN" stands for Metropolitan Area Network. BUS is a network topology. PAN is a type of network. VOIP stands for Voice over IP. The first web browser is Mosaic. LAN stands for Local Area Network. Protocol are set of rules and procedures to control the data transmission over the internet. NOS stands for Network Operating system. Editors are systems software to facilitate editing of text and data.

References

1. Harish G. Narula, and Dr. P.R. Patil, "Computer Architecture & Organization" Tech-Max Publications, Pune-411009. First Edition : August 2018.

2. Dr. V. UMA, “Post Graduate Diploma In Library Automation & Networking PGDLAN Course-422: Library Networks (Digital Libraries) Block-IV” University of Hyderabad, Hyderabad-500 001.
3. Behouz A. Forouzan & Richard F. Gilberg, “Computer Science : A Structured Programming Approach Using C, Third Edition” Cengage Learning India Pvt. Ltd. Delhi-110092.
4. J.S. Katre, “Basic Electronics Engineering” Tech-Max Publications, Pune. First Edition : July 2017.
5. J.S. Katre, “Basic Electrical Engineering” Tech-Max Publications, Pune. First Edition : August 2017.
6. S.M. Tripathi, C. Lal & K. Kumar, “Descriptive Questions In Library And Information Science (Based on New Syllabus for NET (UGC), SLET, SET And Other Tests)” ESS ESS, Publications, New Delhi. First Edition : 2002.
7. G.K. Garkoti, “Concise Encyclopaedia of Library And Information Technology” ESS ESS, Publications, New Delhi. First Edition : 2001.
8. Pushpa Dhyani, “Dhyani’s Glossarium of Library And Inforamtion Science Terms (English-Hindi)” ESS ESS, Publications, New Delhi. First Edition : 2002.
9. Anil K. Dhiman & Yashoda Rani, “UGC (NET) Manual for Library and Information Science Paper-II (Objective Questions & Paper-III) (Descriptive Questions) (In Accordance with New Syllabus for UGC, NET, SET, SLET, JRF & Other Tests)” ESS ESS, Publications, New Delhi. First Edition : 2005.
10. Nasirudheen T., “A Comprehensive Course in Library and Information Science (Objective Type Questions for UGC-NET/JJRF, SLET PSC, UPSC & Other Competitive Examinations)” ESS ESS, Publications, New Delhi. First Edition : 2012.
11. वसंत विश्वनाथ लेले, "समग्र ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र (प्रश्नोत्तरे)" युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती : २०१५.
12. सुजाता कोण्णूर, "ग्रंथालयशास्त्र शब्दकोश (इंग्रजी-इंग्रजी-मराठी) Library Science Dictionary (English-English-Marathi)" डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २००७.
13. द.ना. फडके, "ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण" युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे. सुधारित सहावी आवृत्ती : २१.०३.२०१५ चैत्र शुद्ध १ (गुढीपाडवा) शके १९३७
14. राजेंद्र कुंभार, "ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन" युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती : २०१३.

जेंडर समानता और सशक्तिकरण : संवैधानिक प्रावधान

Gurpinder Kumar

Assistant Professor, Centre for Women's Studies, Senate Hall Campus, Faculty of Arts, University of Allahabad, Prayagraj, Uttar Pradesh-211002

सारांश:

भारत में महिलाओं को सशक्त बनाने तथा जेंडर समानता की दृष्टि से कई कानून बनाये गये जिसमें महिलाओं के विरुद्ध भेदभाव की समाप्ति निर्णय लेने में महिलाओं को महत्व, महिलाओं के विरुद्ध हिंसा की समाप्ति महिलाओं को आरक्षण, महिला पुरुष समान वेतन, महिला आयोग, महिलाओं के लिए राष्ट्रीय नीति इत्यादि प्रयास किये गये। जैविक रूप से एक तथ्य है कि महिलाएं पुरुषों से श्रेष्ठ हैं। फिर सवाल उठता है कि हम 'महिला सशक्तिकरण' विषय पर बहस क्यों कर रहे हैं? भारत एक प्रसिद्ध देश है जिसने 'विविधता में एकता' के मुहावरे को साबित किया है, जहाँ भारतीय समाज में विभिन्न धर्मों को मानने वाले लोग रहते हैं। महिलाओं को हर धर्म में एक अलग स्थान दिया गया है जो लोगों की आँखों को ढके हुए बड़े पर्दे के रूप में और कई वर्षों से आदर्श के रूप में महिलाओं के खिलाफ कई सारे गलत कार्यों (शारीरिक और मानसिक) को जारी रखने में मदद कर रहा है। स्वतंत्रता के पश्चात् भारतीय नारी की स्थिति में काफी सुधारात्मक परिवर्तन हुए हैं। आजादी के 75 वर्षों के पश्चात् हम यदि कानूनी दृष्टिकोण से नारी के प्रति अपराधों को रोकने के लिए बनाये गये अधिनियमों की विवेचना करते हैं तो स्पष्ट परिलक्षित होता है कि हमारे देश में नारी की गरिमायुगी स्थिति को बनाये रखने के लिए बहुत सारे कानून बनाये गये हैं। किन्तु पर्याप्त कानूनी शिक्षा के अभाव में कानूनों की जानकारी उनको नहीं मिल पाती, यहाँ तक कि अधिकांश महिलाओं को पता ही नहीं हो पाता कि उनके कौन कौन से अधिकार प्राप्त हैं। हम केवल महिला सशक्तिकरण की बात क्यों करते हैं न कि पुरुष सशक्तिकरण की? महिलाओं को सशक्तिकरण की आवश्यकता है और पुरुषों को नहीं? महिलाएं दुनिया की कुल आबादी का लगभग 50 प्रतिशत हिस्सा बनाती हैं। फिर समाज के इस पर्याप्त वर्ग को सशक्तिकरण की आवश्यकता क्यों है? वे अल्पमत में नहीं हैं जिन्हें विशेष प्रावधानों की आवश्यकता हो। प्रस्तुत शोध पत्र में महिलाओं के उत्थान एवं उनके प्रति अपराधों को रोकने हेतु बनाए गए अधिकारों की विवेचना की गई है।

मूलशब्द: महिला, शक्तिकरण, संविधान, जेंडर।

गुरपिंदर कुमार, वर्तमान में सेंटर फॉर वुमेन स्टडीज, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज में सहायक प्रोफेसर के रूप में कार्यरत हैं।

प्रस्तावना:

प्राचीन युग से वर्तमान युग तक नारी के संघर्ष की गाथा बहुत लंबी है। कहा जाता रहा है कि हजार वर्षों से पराधीनता में रहने वाली एकमात्र जाति 'नारी' ही है, इसी कारण स्त्री को 'अंतिम उपनिवेश' की भी संज्ञा दी जाती रही है। वर्तमान शताब्दी में विश्व में अपराधों की संख्या में असाधारण वृद्धि हुई है, जिसका प्रत्यक्ष प्रभाव समाज पर स्पष्ट परिलक्षित हो रहा है क्योंकि समाज और अपराध एक दूसरे के पूरक हैं। अपराध समाज में कारित होते हैं और उनका उपचार भी समाज में समाहित होता है। आदिम युग में मानवीय आवश्यकताएं न्यून थी, इसलिए अपराध भी काफी कम होते थे, किन्तु वर्तमान में मनुष्य की नित नये बढ़ती आवश्यकताओं के कारण भी अपराध ज्यादा होने लगे हैं। प्रारंभ में अपराध केवल चोरी, लूट, हत्या, बलात्कार इत्यादि की घटनाओं तक ही सीमित थे, किन्तु वर्तमान में इन्टरनेट, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया तक बढ़ गई हैं, जिसे साइबर अपराध भी कहा जाता है। यद्यपि भारतीय संविधान के अनुच्छेद स्त्री और पुरुष को समान दर्जा देता है किन्तु आंकड़ों से स्पष्ट है कि ये सिर्फ कागजों तक ही सीमित है। हमारे

देश में घटित होने वाले महिलाओं के प्रति अपराधों का विश्लेषण करे तो स्पष्ट होता है कि प्रति 6 मिनट पर महिलाओं के साथ छेड़छाड़, सार्वजनिक अपमान, हत्या का प्रयास, बलात्कार, यौन-उत्पीड़न, अश्लीलता जैसी घटनाएं घटती हैं। (राष्ट्रीय अपराध रिकॉर्ड ब्यूरो के अनुसार) भारत के विभिन्न प्रदेशों की स्थिति को देखें तो महाराष्ट्र में सर्वाधिक फिर मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश में राजस्थान में महिलाओं के प्रति ज्यादा अपराध घटित होते हैं। ऐसे अपराधों को रोकने कठोर से कठोरतम कानून निर्मित किए जा रहे हैं, किन्तु जब तक पुरुषों तथा समाज की मानसिकता में सुधार नहीं आएगा, ऐसे कानूनों का कोई औचित्य नहीं रह जाएगा क्योंकि समस्याओं का जन्म समाज से ही होता है और उनका उन्मूलन भी कानून के उचित क्रियान्वयन के साथ साथ समाज द्वारा ही हो सकता है। भारतीय संविधान द्वारा महिलाओं को बहुत से संवैधानिक एवं विधिक अधिकार दिए गये हैं, इसके साथ ही इन अधिकारों के उचित क्रियान्वयन एवं महिलाओं को उत्पीड़न से बचाने हेतु विभिन्न आयोगों की स्थापना भी की गई है। आज हमारे देश को एक विकासशील देश का दर्जा दिया जा रहा है। पूरे विश्व में भारत का नाम सभ्यता व संस्कृति के नाम से भी जाना जाता है। देशभर में नारी उत्थान की बात एक चर्चा का विषय बनी हुई है, परंतु इस देश की भावी पीढ़ी जिस के गर्भ से जन्म लेती है उसी स्त्री को सही मायनों में उसके सांविधानिक अधिकारों की जानकारी सही एवं पूर्ण रूप से नहीं है। भारतीय महिलाओं की स्थिति प्रारंभ से ही उतार-चढ़ाव के दौर से गुजरती रही है। यही कारण है कि महिला विकास यात्रा संक्रमण से गुजर रही है जिसमें सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों ही तत्वों का समन्वय है। प्रत्येक व्यक्ति जन्म से ही कुछ मूल अधिकारों के साथ इस धरती पर आता है। ये अधिकार उसके जन्म से लेकर मरण तक उसके साथ रहते हैं। जीवन जीने की स्वतंत्रता, समता का अधिकार, विकास के अवसर प्राप्त करने का अधिकार या अन्य प्रकार के अधिकार, प्रत्येक अधिकार में महिलाओं के साथ भेदभाव किया जाता है। अधिकार होने बावजूद उन्हें कई बार अधिकार के प्रयोग से वंचित होना पड़ता है। भारतीय संविधान भारत की महत्वपूर्ण राष्ट्रीय धरोहर है। 26 जनवरी 1950 का दिन भारतीय इतिहास में स्वर्णाक्षरों में लिखा गया। इसी दिन देश सदियों की दासता व उतार-चढ़ाव के पश्चात नए गणराज्य के रूप में उभरकर आया। मूल अधिकारों का उद्गम स्वतंत्रता का संघर्ष है। मूल अधिकार ऐसे आधारभूत अधिकार होते हैं, जो मनुष्य का चहुंमुखी विकास करते हैं।

जेंडर समानता:

जेंडर समानता क्या है? आखिर क्यों यह किसी भी समाज और राष्ट्र के लिए एक आवश्यक तत्त्व बन गया है? क्या बदलते समाज में यह प्रासंगिक है? जेंडर समानता का अर्थ यह नहीं की समाज का प्रत्येक व्यक्ति एक लिंग का हो अपितु जेंडर समानता का सीधा सा अर्थ समाज में महिला तथा पुरुष के समान अधिकार, दायित्व तथा रोजगार के अवसरों के परिप्रेक्ष्य में है। जिस प्रकार तराजू में दोनों तरफ बराबर भार रखने पर वह संतुलित होता है ठीक उसी तरह किसी भी समाज व राष्ट्र में संतुलन बनाने के लिए जरूरी है की वहाँ पुरुषों तथा स्त्रियों के मध्य जेंडर समानता स्थापित की जानी चाहिए। आज आधुनिकता की जीवन शैली को अपनाने के बावजूद भारतीय समाज जेंडर समानता के मामले में इतना पिछड़ा हुआ है। सही मायनों में देखा जाए तो जेंडर समानता का न होना ही समाज में असंतुलन और अपराध को जन्म देता है। विश्व आर्थिक मंच (WEF) के ग्लोबल जेंडर गैप इंडेक्स 2022 में कुल 146 देशों में भारत 135वें स्थान पर है, यह बहुत जरूरी है कि हर क्षेत्र में चाहे वह शिक्षा हो, राजनीति हो, रोजगार हो, अवसर या अधिकार हो हर क्षेत्र में जेंडर समानता को ध्यान में रखा जाना चाहिए। जिस तरह एक सिक्के के दोनों पहलुओं की समानता है ठीक उसी तरह समाज के दोनों पहलुओं स्त्री तथा पुरुष के मध्य भी जेंडर समानता होनी चाहिए। सरकार द्वारा जेंडर समानता के स्तर को ऊंचा उठाने हेतु कई योजनाएं लागू की जा रही हैं किंतु फिर भी भारत इस मामले में पिछड़ा हुआ है। अब आवश्यकता है समाज के बुनियादी ढांचे को बदलकर दकियानूसी सोच को खत्म करने की। जेंडर समानता के लिए समाज से न केवल स्त्रियों को बल्कि शिक्षित वर्ग को भी

जनजागरण का कार्य करना होगा ताकि अपराधों में रोकथाम के साथ ही महिलाओं के आधिकारिक व कार्यस्थल में हो रहे शोषण का खात्मा किया जा सके।

महिला सशक्तिकरण:

‘महिला सशक्तिकरण’ के बारे में जानने से पहले हमें ये समझ लेना चाहिये, कि हम ‘सशक्तिकरण’ से क्या समझते हैं। ‘सशक्तिकरण’ से तात्पर्य किसी व्यक्ति की उस क्षमता से है, जिससे उस व्यक्ति में वह योग्यता आ जाती है, जिसमें वो अपने जीवन से जुड़े सभी महत्वपूर्ण निर्णय स्वयं ले सके, और खुद के बारे में उचित और अनुचित न्याय कर सके। महिला सशक्तिकरण में भी हम उसी क्षमता की बात कर रहे हैं, जहाँ महिलाएँ परिवार और समाज के सभी बंधनों से मुक्त होकर अपने निर्णयों की निर्माता खुद हों।

संयुक्त राष्ट्र के अनुसार, महिला सशक्तिकरण के मुख्य रूप से पाँच घटक हैं:-

- महिलाओं में स्व-मूल्यों की भावना को पैदा करना;
- महिलाओं का अधिकारों और उनकी पसंद का निर्धारण करना;
- महिलाओं को सभी प्रकार के समान अवसर और संसाधनों तक पहुंच का अधिकार है;
- महिलाओं को घर के भीतर और बाहर स्वयं के जीवन को विनियमित करने और नियंत्रित करने की अधिकार है; तथा
- महिलाओं की सामाजिक और आर्थिक व्यवस्था बनाने में उनके अधिक योगदान की क्षमता प्रदान करना।

इस प्रकार, महिला सशक्तिकरण महिलाओं के बुनियादी मानवाधिकारों की मान्यता के अलावा और कुछ नहीं है और एक ऐसा वातावरण तैयार करना है जहाँ उन्हें पुरुषों के समान माना जाता हो।

भारत में महिला सशक्तिकरण:

प्राचीन काल से लेकर आधुनिक काल तक, महिलाओं की सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक स्थिति एक रूप समान नहीं रही और यह समय के साथ बदलती रही है। प्राचीन भारत में, महिलाओं को पुरुषों के बराबर दर्जा प्राप्त था; प्रारंभिक वैदिक काल में वे शिक्षित थीं जैसे प्राचीन ग्रंथों में गार्गी, मैत्रेयी और लोपामुद्रा जैसी वैदिक युग की प्रमुख विदुषियों के प्रमाण मिलते हैं। लेकिन मनुस्मृति काल में महिलाओं की स्थिति फिर से पुरुषों के अधीनस्थ पद पर आ गई। बाल विवाह, देवदासी प्रथा, नगर वधू व्यवस्था, सती प्रथा इत्यादि सभी प्रकार की भेदभावपूर्ण कुरतियों ने जन्म ले लिया। महिलाओं के सामाजिक-राजनीतिक अधिकारों पर रोक लगा दी गई और उन्हें परिवार के पुरुषों पर पूरी तरह से निर्भर बना दिया गया। महिलाओं की शिक्षा में उनके अधिकार, काम करने के अधिकार और स्वयं के निर्णय लेने के अधिकार भी छीन लिये गये।

मध्यकाल के दौरान भारत में मुस्लिम शासकों के आगमन के साथ महिलाओं की स्थिति थोड़ी बिगड़ी, जैसा कि ब्रिटिश काल के दौरान भी थी। इसके साथ ही ब्रिटिश पश्चिमी विचारों को भी देश में लाये। स्वतंत्रता, समानता और न्याय की आधुनिक अवधारणा से प्रभावित राजा राम मोहन रॉय जैसे कुछ भारतीय समाज सुधारकों ने महिलाओं के प्रति प्रचलित भेदभावपूर्ण सामाजिक प्रथाओं पर सवाल उठाये। उनके अविश्वसनीय प्रयासों से, अंग्रेजों को सती प्रथा को खत्म करने के लिए मजबूर होना पड़ा। इसी तरह अन्य समाज सुधारकों जैसे ईश्वर चंद्र विद्यासागर, स्वामी विवेकानंद, आदि ने भारतीय महिलाओं के उत्थान के लिए बहुत काम किये। उदाहरण के लिए, 1856 का विधवा पुनर्विवाह अधिनियम, विधवाओं की स्थिति में सुधार के लिए ईश्वर चंद्र विद्यासागर के आंदोलन का ही परिणाम था। बालविवाह को रोकने के लिए इतिहास में कई लोग आगे आये जिनमें सबसे प्रमुख राजाराम मोहन राय, केशवचन्द्र सेन जिन्होंने ब्रिटिश सरकार द्वारा एक बिल पास करवाया गया।

भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस ने 1917 में महिलाओं के राजनीतिक अधिकारों की मांग के लिए पहले महिला प्रतिनिधिमंडल का समर्थन किया। 1929 में बाल विवाह निरोधक कानून पारित किया गया, महात्मा गांधी ने युवकों को बाल विधवाओं से शादी करने का आह्वान किया और लोगों से बाल विवाह का बहिष्कार करने का आग्रह किया। स्वतंत्रता आंदोलन के संघर्ष दौरान लगभग सभी नेताओं का यह विचार था कि महिलाओं को स्वतंत्र भारत में समान दर्जा दिया जाना चाहिए और सभी प्रकार की भेदभावपूर्ण प्रथाओं को रोका जाना चाहिए। इसलिए भारत के संविधान में ऐसे प्रावधानों को शामिल किया गया जो सदियों पुरानी शोषक प्रथाओं और परंपराओं को समाप्त कर महिलाओं को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक रूप से सशक्त बनाने में मदद करेंगे। भारत का संविधान दुनिया के सबसे बेहतरीन समानतावादी दस्तावेजों में से एक है। यह विशेष रूप से स्वतंत्रता और जेंडर समानता को सुरक्षा प्रदान करता है। संविधान के विभिन्न लेख महिलाओं के अधिकारों को सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक रूप से पुरुषों के साथ सुमेलित करके सुरक्षित रखते हैं। प्रस्तावना, मौलिक अधिकार, नीति निर्देशक सिद्धांतों और अन्य संवैधानिक प्रावधान महिलाओं के मानव अधिकारों को सुरक्षित करने के लिए कई सामान्य और विशेष सुरक्षा उपाय प्रदान करते हैं।

संवैधानिक प्रावधान :

भारत के संविधान की प्रस्तावना न्याय, सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक स्थिति और अवसर की समानता और व्यक्ति को गरिमा को आश्वस्त करती है; महिला सशक्तिकरण की नीति हमारे संविधान में निहित मौलिक अधिकारों से अच्छी तरह से जुड़ी हुई है। उदाहरण के लिए:

- अनुच्छेद 14 महिलाओं के समानता के अधिकार को सुनिश्चित करता है।
- अनुच्छेद 15 (1) विशेष रूप से जेंडर आधारित पर भेदभाव को रोकता है।
- अनुच्छेद 15 (3) राज्य को महिलाओं के पक्ष में सकारात्मक कार्रवाई करने का अधिकार देता है।
- अनुच्छेद 16 किसी भी कार्यालय में रोजगार या नियुक्ति से संबंधित मामलों में सभी नागरिकों के लिए अवसर की समानता प्रदान करता है। मौलिक अधिकार होने के ये अधिकार न्यायालय में उचित हैं और सरकार उसी का पालन करने के लिए बाध्य है।

नीति निर्देशक सिद्धांत:

नीति निर्देशक सिद्धांतों में महिला सशक्तिकरण के संबंध में महत्वपूर्ण प्रावधान भी हैं और यह सरकार का कर्तव्य है कि कानून बनाते समय या किसी नीति को बनाते समय इन सिद्धांतों को लागू किया जाए। हालांकि ये न्यायालय में न्यायसंगत नहीं हैं लेकिन फिर भी शासन के लिए ये आवश्यक हैं। उदाहरण के लिए:

- अनुच्छेद 39 (ए) राज्य अपनी नीतियों को पुरुषों और महिलाओं के लिए समान रूप से आजीविका के पर्याप्त साधन करने के लिए निर्देशित करता है।
- अनुच्छेद 39 (डी) पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए समान काम के लिए समान वेतन का प्रावधान करता है।
- अनुच्छेद 42 में यह प्रावधान है कि राज्य को काम की उचित और मानवीय स्थितियों और मातृत्व राहत के लिए प्रावधान करना है।

मौलिक कर्तव्य:

मौलिक कर्तव्यों को संविधान के भाग पट-1 में निहित किया गया है और भारत के लोगों के पालन के लिए सकारात्मक कर्तव्य हैं। इसमें महिलाओं के अधिकारों से संबंधित कर्तव्य भी शामिल हैं:

- अनुच्छेद 51 (ए) (ई) देश के नागरिक से सामंजस्य को बढ़ावा देने और भारत के सभी लोगों के बीच समान भाईचारे की भावना को बढ़ावा देने और महिलाओं की गरिमा के लिए अपमानजनक प्रथाओं का त्याग करने की अपेक्षा करता है।

अन्य संवैधानिक प्रावधान:

1993 में 73 वें और 74 वें संवैधानिक संशोधन के माध्यम से, महिलाओं को बहुत ही महत्वपूर्ण राजनीतिक अधिकार दिया गया, जो भारत में महिला सशक्तिकरण की दिशा में एक ऐतिहासिक कदम था। इस संशोधन के साथ महिलाओं को स्थानीय शासन में विभिन्न स्तरों पर (पंचायत, ब्लॉक और नगर पालिका) चुनावों में 33.33 प्रतिशत सीटों पर आरक्षण दिया गया।

भारत में महिला सशक्तिकरण के लिए विशिष्ट कानून:

महिला सशक्तिकरण की संवैधानिक बाध्यता को पूरा करने के लिए संसद द्वारा अधिनियमित किए गए कुछ विशिष्ट कानूनों की सूची इस प्रकार है:

- परिवार न्यायालय अधिनियम, 1954
- विशेष विवाह अधिनियम, 1954
- हिंदू विवाह अधिनियम, 1955
- हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम, 1956 (2005 में संशोधित)
- अनैतिक व्यापार (रोकथाम) अधिनियम, 1956
- मातृत्व लाभ अधिनियम, 1961 (2017 में संशोधित)
- दहेज निषेध अधिनियम, 1961
- मेडिकल टर्मिनेशन ऑफ प्रेग्नेंसी एक्ट, 1971 (2020 में संशोधित)
- ठेका श्रम (विनियमन और उन्मूलन) अधिनियम, 1976
- समान पारिश्रमिक अधिनियम, 1976
- महिलाओं का अश्लील प्रतिनिधित्व (निषेध) अधिनियम 1986
- बाल विवाह निषेध अधिनियम, 2006
- आपराधिक कानून (संशोधन) अधिनियम, 1983
- महिलाओं का अश्लील प्रतिनिधित्व (निषेध) अधिनियम, 1986
- सती आयोग (रोकथाम) अधिनियम, 1987
- घरेलू हिंसा से महिलाओं का संरक्षण अधिनियम, 2005
- कार्यस्थल पर महिलाओं का यौन उत्पीड़न (निवारण, निषेध एवं निदान), अधिनियम 2013
- सहायक प्रजनन प्रौद्योगिकी विधेयक, 2013 (2020 में संशोधित)
- सरोगेसी (विनियमन) विधेयक, 2016 (2019 में संशोधित)

उपर्युक्त और कई अन्य कानून ऐसे हैं जो न केवल महिलाओं को विशिष्ट कानूनी अधिकार प्रदान करते हैं बल्कि उन्हें सुरक्षा और सशक्तिकरण की भावना भी प्रदान करते हैं।

महिला सशक्तिकरण के रूप में भारत की अंतर्राष्ट्रीय प्रतिबद्धताएँ :

भारत विभिन्न अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों और संधियों का एक हिस्सा है जो महिलाओं के समान अधिकारों को सुरक्षित करने के लिए प्रतिबद्ध हैं। कन्वेंशन ऑन द एलिमिनेशन ऑफ़ ऑल फॉर्म्स ऑफ़ डिस्क्रिमिनेशन अगेंस्ट वूमन (इसके बाद सीडॉ) एक सबसे महत्वपूर्ण कन्वेंशन है जो महिलाओं के खिलाफ सभी प्रकार के भेदभावों को खत्म करने के लिए है। महिलाओं के खिलाफ सभी प्रकार के भेदभाव के उन्मूलन पर कन्वेंशन संयुक्त राष्ट्र महासभा द्वारा 1979 में अपनाई गई एक अंतरराष्ट्रीय संधि है। महिलाओं के अधिकारों के अंतर्राष्ट्रीय बिल के रूप में वर्णित, इसे 3

सितंबर 1981 को स्थापित किया गया था और 189 राज्यों द्वारा इसकी पुष्टि की गई है। भारत ने 39 जुलाई 1980 को सीडॉ (CEDAW) पर हस्ताक्षर किए थे और 9 जुलाई 1993 को इसकी पुष्टि की थी।

बीजिंग घोषणा:

वर्ष 1995 में चीन की राजधानी बीजिंग में संयुक्त राष्ट्र संघ के तत्वावधान में चतुर्थ विश्व महिला सम्मेलन आयोजित किया गया था। इस सम्मेलन में संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा महिला अधिकारों पर बीजिंग घोषणा पत्र को भी अपनाया गया था।

- प्रथम संयुक्त राष्ट्र विश्व महिला सम्मेलन (मैक्सिको), 1975
- द्वितीय संयुक्त राष्ट्र विश्व महिला सम्मेलन (कोपेनहेगन), 1980
- तृतीय संयुक्त राष्ट्र विश्व महिला सम्मेलन (नैरोबी), 1985

मैक्सिको सम्मेलन में सौ से अधिक देशों के प्रतिनिधियों ने पुरुषों एवं महिलाओं में व्याप्त विषमताओं को मिटाने की दिशा में चल रहे सरकारी प्रयासों के मार्गदर्शन के लिये एक विश्व कार्ययोजना का निर्धारण किया था।

बीजिंग सम्मेलन में प्लेटफॉर्म फॉर एक्शन को अपनाया गया था। यह महिलाओं के प्रति सभी प्रकार के भेदभावों को समाप्त करने हेतु अभिसमय और संयुक्त राष्ट्र महासभा तथा आर्थिक एवं सामाजिक विकास संगठन द्वारा अपनाए गए प्रासंगिक प्रस्तावों को अनुमोदित करता है।

21 वीं सदी के लिए जेंडर समानता, विकास और शांति, जिसका शीर्षक “बीजिंग घोषणा और प्लेटफॉर्म को लागू करने के लिए आगे की कार्रवाई और पहल” है। इन सभी को भारत ने उचित अनुवर्ती कार्रवाई के लिए पूरे दिल से समर्थन दिया है। इन विभिन्न राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय प्रतिबद्धताओं, कानूनों और नीतियों के बावजूद जमीन पर महिलाओं की स्थिति में अबतक कोई संतोषजनक सुधार नहीं हुआ है। महिलाओं से संबंधित विभिन्न समस्याएं, कन्या भ्रूण हत्या, दहेज प्रथा, महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा, कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न और महिलाओं के खिलाफ अन्य जघन्य यौन अपराध अब भी बढ़ रहे हैं। अगर महिलाओं की आर्थिक और सामाजिक स्थिति में कुछ उल्लेखनीय रूप से सुधार केवल बड़े मेट्रो शहरों या शहरी क्षेत्रों में ही दिखाई देता है; अर्ध-शहरी क्षेत्रों और गांवों की स्थिति में बहुत सुधार नहीं हुआ है। यह असमानता शिक्षा और नौकरी के अवसरों की कमी और समाज के नकारात्मक व्यवहार के कारण है, जो 21 वीं सदी में भी लड़कियों की शिक्षा को मंजूरी नहीं देता है।

महिला सशक्तिकरण के लिए सरकारी नीतियां और योजनाएँ :

महिलाओं की स्थिति में जो भी सुधार और सशक्तिकरण हुआ है वह विशेष रूप से उनके स्वयं के प्रयासों और संघर्ष के कारण है, हालांकि सरकारी योजनाएं भी उनके प्रयासों में मदद करने के लिए ही बनी हैं। वर्ष 2001 में, भारत सरकार ने महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए एक राष्ट्रीय नीति शुरू की। नीति के उद्देश्य इस प्रकार हैं:

- महिलाओं के पूर्ण विकास के लिए सकारात्मक आर्थिक और सामाजिक नीतियों के माध्यम से एक वातावरण का निर्माण करना ताकि वे अपनी पूरी क्षमता का एहसास कर सकें।
- सभी राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और नागरिक क्षेत्रों में पुरुषों के साथ समान आधार पर महिलाओं द्वारा सभी मानवाधिकारों और मौलिक स्वतंत्रता के आनंद के लिए एक वातावरण का निर्माण।
- राष्ट्र के सामाजिक राजनीतिक और आर्थिक जीवन में महिलाओं की भागीदारी और निर्णय लेने के लिए समान अवसर प्रदान करना।
- महिलाओं की स्वास्थ्य देखभाल, सभी स्तरों पर गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, व्यावसाय और व्यावसायिक मार्गदर्शन, रोजगार, समान पारिश्रमिक, व्यावसायिक स्वास्थ्य और सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा और सार्वजनिक जीवन आदि के लिए समान अवसर प्रदान करना।
- महिलाओं के खिलाफ सभी प्रकार के भेदभाव को खत्म करने के उद्देश्य से कानूनी व्यवस्था को मजबूत बनाना।

- पुरुषों और महिलाओं दोनों की सक्रिय भागीदारी द्वारा सामाजिक दृष्टिकोण और सामुदायिक प्रथाओं को बदलना।
- जेंडर और विकास की प्रक्रिया को मुख्यधारा में लाना।
- महिलाओं और बालिकाओं के साथ भेदभाव और सभी प्रकार की हिंसा का उन्मूलन।
- नागरिक समाज, विशेषकर महिलाओं के संगठनों के साथ साझेदारी का निर्माण कर उन्हें मजबूत बनाना।

महिला और बाल विकास मंत्रालय महिलाओं के कल्याण, विकास और सशक्तिकरण से संबंधित सभी मामलों के लिए एक नोडल एजेंसी है। इसने महिलाओं के लाभ हेतु योजनाओं और कार्यक्रमों को विकसित किया है। ये योजनाएँ बहुत व्यापक रूप में फैली हुई हैं, जैसे महिलाओं को आश्रय, सुरक्षा, कानूनी सहायता, न्याय, सूचना, मातृ स्वास्थ्य, भोजन, पोषण आदि की आवश्यकता, साथ ही साथ कौशल विकास, शिक्षा और आर्थिक निर्वाह की उनकी आवश्यकता तक पहुंचा मंत्रालय की विभिन्न योजनाएँ स्वाशक्ति, स्वयंसेवक, एसटीईपी और स्वावलंबन जैसी हैं जो महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण को मजबूत बनाती हैं। वर्किंग वूमेन हॉस्टल और क्रेच, सहायता सेवाएँ भी स्वधार और शॉर्ट स्टे होम्स कठिन परिस्थितियों में महिलाओं को सुरक्षा और पुनर्वास प्रदान करते हैं। मंत्रालय राष्ट्रीय महिला आयोग, केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड और राष्ट्रीय महिला कोष जैसे स्वायत्त निकाय जो महिलाओं के कल्याण और विकास के लिए काम करते हैं, का समर्थन भी करता है।

उपाय

- कार्यस्थल पर महिलाओं के यौन उत्पीड़न से संबंधित, घरेलू हिंसा से महिलाओं की सुरक्षा, यौन अपराधों से बच्चों की सुरक्षा जैसे भारतीय विधान महिला सशक्तिकरण और बच्चों की सुरक्षा के प्रबल हिमायती रहे हैं।
- स्थानीय निकायों में महिलाओं के लिये आरक्षण और बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ जैसी योजनाएँ, औपचारिक बैंकिंग प्रणाली के तहत 200 मिलियन से अधिक महिलाओं को जोड़ने के साथ महिला सशक्तिकरण में एक आयाम स्थापित किया जा रहा है।
- महामारी के दौरान महिलाओं की सुरक्षा और कल्याण सुनिश्चित करने के लिये चिकित्सा, मनोवैज्ञानिक, कानूनी, पुलिस और आश्रय सुविधाएँ प्रदान करने वाले वन स्टॉप सेंटर जैसे कई उपाय किये गए।
- इसके अतिरिक्त महामारी के दौरान कमजोर परिस्थितियों में महिलाओं और विशेष रूप से गर्भवती तथा स्तनपान कराने वाली महिलाओं के लिये सामुदायिक देखभाल के बेहतर प्रयास किये गए।

निष्कर्ष

इतने सारे बिल अभी भी संसद में लंबित हैं और आगामी कानून निश्चित रूप से महिलाओं की बहुत मदद करने वाले हैं लेकिन समस्या यह है कि आजादी के 75 वर्षों में केवल महिलाओं की अल्प जनसंख्या ही उनके मुद्दों पर चर्चा करने के लिए तैयार है। इस समस्या को दूर करने के लिए हमें विभिन्न माध्यमों जैसे नुक्कड़ नाटक, डोर टू डोर अभियानों के माध्यम से समाज के विभिन्न क्षेत्रों में कानूनी शिक्षा का प्रसार करने की आवश्यकता है। ताकि लोगों को अपने अधिकारों के बारे में पता होना चाहिए और हमें वास्तव में जेंडर संवेदीकरण की दिशा में काम करने की आवश्यकता है। भारत में महिलाएं अपने स्वयं के अविश्वसनीय प्रयासों के माध्यम से संवैधानिक और अन्य कानूनी प्रावधानों की मदद से सरकार की विभिन्न कल्याणकारी योजनाओं की सहायता से, सूर्य के नीचे अपना स्थान खोजने की कोशिश कर रही हैं। यह एक हर्षजनक संकेत है कि रोजगार में उनकी सरकार के साथ-साथ निजी भागीदारी में राष्ट्र की सामाजिक-राजनीतिक गतिविधियों में भी भागीदारी और उच्चतम निर्णय लेने वाले निकायों में उनकी उपस्थिति में दिन-प्रतिदिन सुधार हो रहा है। हालाँकि, हम अभी भी उस समानता और न्याय को प्राप्त करने में बहुत पीछे हैं जो हमारे संविधान की प्रस्तावना बात करती है। वास्तविक समस्या हमारे समाज की पितृसत्तात्मक और पुरुष प्रधान व्यवस्था में निहित है, जो महिलाओं को पुरुषों के अधीनस्थ मानती है और उन्हें अपने अधीन करने के लिए विभिन्न प्रकार के तरीकों का निर्माण करती है। हमें महिलाओं की समस्याओं के बारे में समाज के पुरुष सदस्यों

को शिक्षित और संवेदनशील बनाने और उनके बीच समानता की भावना पैदा करने की कोशिश करना ताकि वे निष्पक्ष जेंडर के प्रति अपनी भेदभावपूर्ण प्रथाओं को रोक सकें। देश के प्रबुद्ध नागरिकों से ऐसे प्रयासों की आवश्यकता है। इसकी शुरुआत सबसे पहले हमारे घरों से शुरू करनी होगी, जहां हमें अपने परिवार की महिला सदस्यों को शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण और बिना किसी भेदभाव के निर्णय लेने के समान अवसर प्रदान करके सशक्त बनाना होगा। क्योंकि भारत तभी एक शक्तिशाली राष्ट्र बन सकता है जब वह सही मायने में अपनी महिलाओं को सशक्त बनाएगा।

संदर्भ-सूची:

1. Anghie A. (2009) The Evolution of International Law: colonial and postcolonial realities (pp. 35-50, in International Law and the third World edited by R. Falk et al, London: Routledge
2. Bahl, M. (2007) Violence on women by men, pp. 72-184, New Delhi: Cyber tech publications
3. Beevi J.M.F.(1998) , Law as an instrument of change in women's status pp. 20-42 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
4. BetiBachao,BetiPadhao:Caringfor the Girl Child, available at: https://www.pmindia.gov.in/en/government_tr_rec/beti-bachao-beti-padhao-caring-for-the-girl-child/ (last visited on 12 October 2020).
5. Falk R. (2009), International law and future pp. 23-34 in International Law and the third World edited by R. Falk et al, London: Routledge
6. Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls, available at: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/> (last visited on 8 October 2020).
7. Gulati U. (1998) Violence Against women, pp. 102-108 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
8. Gupta S. (1998) Property rights and women, pp. 63-75 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
9. Kamla Gupta, P. Princy Yesudian, et.al., "Evidence of women's empowerment in India: a study of socio-spatial disparities". 65 *GeoJournal*. 365–380. (2006).
10. Mishra, J. (2000), Woman and Human rights. Cap 1,5 pp. 1-195. Delhi: Kalpaz publications
11. NFHS-3 available at http://rchiips.org/nfhs/nfhs3_national_report.shtml (last visited on 10 November 2020).
12. Rajagopa, B. (2009) Counter-hegemonic international Law: rethinking human rights and development as a Third World strategy. In International Law and the third world edited by Richard Falk & al. London: Routledge
13. Sangari K. & Vaid S. (1981) Sati in Modern India: a report, pp.1284-1288, available at <http://www.jstor.org/stable/4370069> (access on 15-03-2010)
14. Séverine Deneulin, Lila Shahani, (eds.) "An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency" 302-329 (Earthscan, London, 2009).
15. Sex Ratio in India, available at: <https://www.census2011.co.in/sexratio.php> (last visited on 12 October 2020).
16. Singh, R. (1998), Gender justice and human rights: a fragile myth, pp 48-62 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
17. Srinivasan, P. & Lee, G.R. (2004)The Dowry system in northern India: women's attitude and social change. Available at <http://www.jstor.org/stable/3600328> (accessed on 11-03-2010)
18. The Constitution of India, articles 14, 15, 16, 39, 42, 46, 47, 51, 243 D, 243 T
19. The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005; The Indian Penal Code, 1860 (Act 45 of 1860), s.375.
20. Women's Empowerment and Demographic and Health Outcomes available at <http://www.measuredhs.com/pubs/pdf/FRIND3/14Chapter14.pdf> (last visited on 25 October 2020).

समांतर स्त्री जाणीवा आणि ओटीटी प्लॅटफॉर्म

प्रा. स्वप्निल भारत रणखांबे

मराठी विभाग, हुतात्मा राजगुरु शिक्षण प्रसारक मंडळ, रत्नाई महाविद्यालय, राजगुरुनगर. ता. खेड, जि. पुणे

प्रास्ताविक :

बदलत्या काळासोबत वाढती आव्हाने स्वीकारत स्त्री आज सक्षम झाली आहे. तिचे विचार तिला समृद्ध करित आहेत. असे असले तरी तिचे स्वातंत्र्य, तिचे विचार अनेकदा तिच्या मनातच रेंगाळत राहतात. व्यक्ती स्वातंत्र्य असूनही त्याला मर्यादा असलेले भलतेच स्वातंत्र्य जगाच्या पाठीवर स्त्रियांसाठी असते; याचीदाहकता भारतात सर्वाधिक आढळून येते. परंतु 'स्त्री आता स्वतंत्र आहे' हे भूषण गाजवण्यासारखे जरी असले तरी त्याची वास्तविकता कुटुंबाची चौकट आणि मर्यादा यात घुसमटलेली आहे. कला आणि साहित्य यांच्या माध्यमातून स्त्रियांचे जीवन अधोरेखित करण्यात आलेले आहेत. आजच्या घडीला कला आणि मनोरंजन क्षेत्रे आपले स्वरूप बदलत आहेत. यातही ओटीटी प्लॅटफॉर्म हे अतिशय प्रभावी माध्यम होत आहे. याप्लॅटफॉर्मवर प्रसारित होणाऱ्या वेबसिरीज या विशेष निर्देशाने प्रदर्शित होताना दिसतात. या प्लॅटफॉर्ममुळे विविध देशांतील मनोरंजन विश्व एकत्र आल्यामुळे त्यातील विविधता आणि आधुनिकता अधिक नाविण्यतेने लोकांपर्यंत पोहोचते आहे. या सर्वांत 'स्त्री प्रधान' वेबसिरीज किंवा चित्रपट अधिक व्यापक भूमिका मांडताना दिसतात. साहित्यात स्त्रियांचे भावनिक विश्व निर्माण करताना अनेक मर्यादा येतच असतात. स्त्री प्रधान चित्रपटांनाही तशी सर्वाधिक पसंती मिळत नसल्याचेही दिसून येते. मात्र ओटीटी प्लॅटफॉर्मवर प्रदर्शित होणारे 'स्त्री प्रधान' विषय हे कुठलीही चौकट न जुमानता ठोस परिस्थिती मांडणारे माध्यम झाले आहे. त्याचा चाहता वर्ग सर्वाधिक संख्येने आहे. यावर प्रदर्शित होणारे स्त्री प्रदान आशय आणि विषय कुठलीही 'तमा' न बाळगणारे आहे. हे ओटीटी माध्यम इतर माध्यम प्रकारांना आव्हान देणारे आहे.

ओटीटी प्लॅटफॉर्मवरिल स्त्रीप्रधान विषयांची विशेषता :

- १) स्त्रियांच्या बदलत्या भूमिकेला प्रथमस्थान देणे.
- २) तिचे भौतिक वास्तव दाखवत असताना तिची प्रगल्भता प्रामुख्याने दाखविणे.
- ३) तिची सौंदर्याविषयीची स्वतःची विकसित मते प्रामुख्याने मांडणे.
- ४) तिचे स्वतः प्रतीचे न्यूनगंडाची वास्तविकता प्रदर्शित करणे.
- ५) स्वयंभू होत असताना तिच्या वाढत्या जबाबदार्यांचे दर्शन घडवणे.
- ६) परिस्थितीजन्य तिचा बदलता रोष, निर्भीडपणा यातील तिची वास्तविक अनुभूती दर्शविणे.
- ७) अधिकारवाणीने केलेल्या कुठल्याही संवादात शिवराळ भाषा सर्रास येणे.
- ८) इतर स्त्रियांच्या तुलनेत आपले अस्तित्व, दिसणे - असणे, कमतरता असणे, अपूर्णता असणे, कर्तृत्व नसणे याविषयी स्वतः विरोधात केलेले बंड हा वैश्विक विषय आहे.
- ९) नोकरी आणि व्यवसायामुळे तिचा वाढता स्तर आणि राहणीमान यात झालेले बदल दिसणे.
- १०) स्त्रियांच्यादोन पिढ्यांमधील नेमके स्त्री स्वातंत्र्य आणि स्वजबाबदारी यांतील अंतर स्पष्ट करणे.
- ११) स्त्री जाणीवेची चौकट मोडून स्वचंद्र जगणाऱ्या स्त्रियांची नशा करणे, शरीर सुखाच्या निर्णयांना समृद्ध करणे यातील अविष्कार इथे सर्वाधिक आढळून येतो.
- १२) स्त्रियांचीशरीर सुखाची पारंपरिक दुविधा नाकारत त्याविषयी आत्मकेंद्री होणे आणि आंतरिक मनाच्या जाणिवांना व्यापक करणे.
- १३) स्त्रियां पुरुषांच्या बरोबरीने कामे करतात म्हणजे नेमकं काय करतात ! यांवर सर्जनशील भूमिका मांडणे.
- १४) आधुनिक युगातील स्त्रियांची निर्णायक भूमिका आणि त्यांचे बदलते राहणीमान, त्यांचे कर्तृत्व, त्यांना हवे असलेले विचार स्वातंत्र्य यांना न्याय देणे.

१५) कुटुंबाने आणि समाजाने जाणीवपूर्वक दुर्लक्षित केलेल्या स्त्री जाणिवेला ओटीटी प्लॅटफॉर्म प्रथम प्राधान्य देते.

ओटीटी प्लॅटफॉर्मवरिल स्त्रीधान वेबसिरीज आणि चित्रपट :

अनु.क्र.	वेबसिरीज / चित्रपट नावे	प्रकार	प्रांत	वर्ष	श्रेयांक
१)	द बिग बॅग थेरी	सिरीज	वेस्टर्न	२०१८	U/A १६+
२)	व्हॉट मेन वाँट	मुव्ही	वेस्टर्न	२०१९	A
३)	मासाबा मासाबा	सिरीज	इंडियन	२०२०	A
४)	लिटल थिंग	सिरीज	इंडियन	२०२१	A १६+
५)	मेड	सिरीज	वेस्टर्न	२०२१	U/A १६+
६)	पगलेट	मुव्ही	इंडियन	२०२१	U/A १३+
७)	लुसिफर	सिरीज	वेस्टर्न	२०२१	A
८)	वेडिंग सिझन	मुव्ही	इंडियन	२०२२	U/A १३+
९)	डबल एक्स एल	मुव्ही	इंडियन	२०२२	A १३+
१०)	लुस्ट स्टोरीज	मुव्ही	इंडियन	२०२३	A
११)	स्कूप	सिरीज	इंडियन	२०२३	A
१२)	नेव्हर हॅव आय एव्हर	सिरीज	वेस्टर्न	२०२३	U/A
१३)	टूथ परी	सिरीज	इंडियन	२०२३	A १६+
१४)	क्लास	सिरीज	इंडियन	२०२३	U/A १३+
१५)	प्लन ए प्लन बी	मुव्ही	इंडियन	२०२२	U/A १६+

आशय आणि विषयांची प्रगल्भता :

ओटीटी हा प्रकार कुटुंबासोबत किंवा व्यक्तिगत पाहिला जाऊ शकतो. हा प्लॅटफॉर्म बदलत्या काळाचा आणि अंतर्गत जाणीवेचा वेध घेतो. या जाणीवा स्त्री जीवनाच्या अंतरपटलावरील सौम्य भावनांचे चित्रण करते. या भावना अभिनिवेशी असतात. त्या प्रदर्शित होत असताना त्यातील स्त्री भावनांचा अभिनिवेशी अविष्कार महत्वाचा वाटतो. देशा गणिक आणि प्रांत गणिक विचारांमध्ये, संस्कृतीमध्ये अनेक बदल असतात. स्त्रियांसाठी या सर्वांचा एकच अर्थ म्हणजे 'मर्यादा' होय. परंतु या मर्यादांच्या पुढे जाऊन स्व अस्तित्व निर्माण करणे म्हणजे 'स्त्रीवाद' असे काहीसे चित्र ओटीटीच्या माध्यमातून अर्थग्रहित होत आहेत. भारतासाख्या प्रांतातली स्त्री कितीही सुशिक्षित झालेली असली तरी तिच्या जाणीवेचा नव्वद टक्के भाग हा 'मर्यादा' स्विकारतो, परंपरागत स्त्री जाणिवेची कुचंबणा स्विकारतो. परंतु उरलेला दहा टक्के भाग हा 'मर्यादा' नाकारतो. हा दहा टक्के उरलेला स्त्रीचा जाणीवेचा भाग अतिशय समृद्ध आहे; याची अनुभूती ओटीटी प्लॅटफॉर्म करून देताना दिसते.

स्त्रीने या दडवून ठेवलेल्या जाणीवा बहुमुल्य असल्याची शाश्वती ओटीटी प्लॅटफॉर्म देताना दिसते. 'व्हॉट मेन वाँट' यात पुरुषांच्या अंतर्मनातील स्त्रियांविषयीचे आदरात्मक आणि अवहेलनात्मक संवाद ऐकण्याची फॅटसी वापरली असून यातून आजच्या परिस्थितीतसुद्धा बहुतांश पुरुषांच्या विचारांत आणि आचरणात स्त्रियांसाठी भेदभाव किती टोकाचे असू शकतात हे दिसून येते. याआधी 'आग बाई अरेझ्व' या मराठी चित्रपटात स्त्रियांच्या मनातला आवाज नायकाला ऐकू येतो. अशी फॅटसी वापरून स्त्रियांचे अंतर्मनातील भावविश्व विचारात घेतले होते. देश विदेशातील स्त्रियांसाठी भावनिक-सामाजिक-पारंपरिक संघर्ष हा अटळ असतोच, मात्र त्याला प्रतिकार करण्यासाठी आवश्यक असलेली भेदक निर्णय क्षमता इथे महत्वाची असते. ही क्षमता किती कमकुवत असेल किंवा प्रभावी असेल यातील वास्तविकता वैश्विक जाणिवेची आहे. याची कलात्मक मांडणी या प्लॅटफॉर्मवरिल स्त्री प्रधान

वेबसिरीझ किंवा फिल्म करतात. स्त्रियांनी स्वतःमध्ये बदल घडवून आणावे ; याची जाणीव आजही का करून द्यावी लागते ? हा प्रश्न पूर्वापार आहे. स्त्री सबला नाही अबला आहे हे ठणकावून सांगण्याची वेळ आजही का येते ? विवाहित स्त्री आपल्या जबाबदाऱ्या स्वीकारते आणि अनेक कारणास्त आपल्या इच्छा मारते. असे आजही घडते. हा काळ तिच्यासाठी मोठा कसोटीचा असतो असे म्हणताना एक मात्र आहे ती स्वतःला विसरूनच गेलेली असते. मग तिच्या जाणिवेचं काय ? हा फारसा वंचित राहिलेला विषय आहे. कुटुंबाने आणि समाजाने जाणीवपूर्वक दुर्लक्षित केलेल्या स्त्री जाणिवेला ओटीटी प्लॅटफॉर्म प्रथम प्राधान्य देते.

लग्नसंस्था, प्रेम, नातेसंबंध यांतील विकृतीला तडा :

वेबसिरीझ मधील लग्नसंस्था, प्रेम, नातेसंबंध यांतील विकृतीतील वास्तव दाखवणारे ओटीटी कंटेंट हे चर्चेचा विषय राहिले आहेत. हे कंटेंट विवादात्मक जरी असले तरी त्यातील सत्यता नाकारता येणे अशक्य आहे. स्त्रीच्या सुप्त जाणीवा आणि त्यातील तिचे आत्मभान हा वैश्विक पातळीवरचा मुद्दा आहे. समाजाने विचारांची आधुनिकता स्वीकारली आहे असा समज असताना जर आधुनिकतेचा सारासार विचार व्यक्तीकेंद्री केला तर त्यात स्त्रियांना फारसे स्वैराचार करता येणे आजही अशक्य असते. पुरुषांसाठी सामाजिक अंतरक्रियेने स्वैराचार जन्मजात दिलेला असतो. याची पूर्वापार न बदललेली परिस्थिती ओटीटीवरही दिसून येते. मात्र यातील स्त्री पात्र कमालीची निर्णयात्मक भूमिका घेऊन स्वजाणीवा समृद्ध करताना दिसते.

मासाबा मासाबा, लिटल थिंग, मेड, पगलेट यांसारखे कंटेंटमधून लग्नसंस्था आणि नातेसंबंध यांतील वृत्ती आणि प्रवृत्तींना वास्तवदर्शी मांडण्यात आले आहे. यांमध्ये स्त्रियांची होणारी कुचंबणा आजही आहे त्याच स्थितीत आहे. 'जिवंत वा मृत पती' हाच स्त्रीच्या जगण्याचा केंद्रबिंदू होता. तोच तिचे विश्व होता. त्यापलीकडे स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तित्वाचा साधा विचार करणे म्हणजे धर्म संस्कृतीत महापाप समजले जात होते. आजच्या युगात या संकुचित बंधनात काही फरक आढळून आले आहेत का? परिवर्तन झालेले आहेत का? तर यावर एकच उत्तर असेल प्रश्न तेच आहेत मात्र काळानुसार त्याचे स्वरूप मात्र बदलत गेलेत. या प्रश्नांन विरोधात समस्ये विरोधात संघर्ष करणाऱ्या स्त्रिया सजामात आहेत. त्यांचा संघर्ष वैश्विक करण्याचे काम ओटीटी करते. यातील कंटेंट पाहताना 'असे कुठे असते का?', 'एखादी स्त्री लग्न, नातेसंबंध नाकारत स्वतःच्या सतत होणाऱ्या अवहेलनेला प्रतिउत्तर देत टोकाचे निर्णय कसे घेऊ शकते ?' यावर संभ्रमावस्था निर्माण नकरता ओटीटी वरील कंटेंट 'ती करू शकते आणि ती करतेच' यावर प्रखरपणे चित्रण करते. लग्न स्वीकारण्याचा आणि नाकारण्याचा सर्वस्वी निर्णय ती घेऊ शकते. तिला तिचा जोडीदार निवडण्याचा आणि त्याला नाकारण्याचे व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आहे. नोकरी किंवा व्यवसाय क्षेत्रात कार्यतत्पर स्त्रियांचे दैनंदिन समस्या भेडसावणाऱ्या आहेतचं. भारतात आणि विदेशातही सम परिस्थिती जरी असली तरी विदेशातील स्त्रियांची निर्णय क्षमता सर्वाधिक नवं ध्येयांची वाटते. भारतीय स्त्रीच्या भावनांचा जितका आदर केला जात असेल तितकाच त्याचा बाजारसुद्धा केला जातो. यातूनच श्रद्धा-अंधश्रद्धा, कुटुंबाची मर्यादा, घरच्या बाईने असं करू नये तसं करू नये, समाज काय म्हणेल ? अशी बंधने निर्माण होतात. या बंधनापलीकडे पाहण्याची सकस दृष्टी स्त्रियांमध्ये आहे हे या माध्यमातून प्रकर्षाने जाणवते.

लैंगिकता आणि लैंगिक संवेदनशीलता :

सदर विषय जगजाहीर बोलण्याचा आणि लिहिण्याचा नाही असे अनेकांना वाटेल. आणि हीच मानसिकता समाजाला आणि कुटुंब व्यवस्थेला घातक ठरते. पुरुष पुरुषांमध्ये लैंगिकतेवर आपापसात बोलू शकतो मात्र स्त्रियां आपापसात सुद्धा यावर बोलणे टाळतात. लैंगिकता हा मुळात निषिद्ध समजला जाणारा विषय आहे. आज कितीही बोलण्याचे स्वातंत्र्य असले तरीही लैंगिकता आणि लैंगिक संवेदनशीलता यावर उघडपणे भाष्य करणे समाजाच्या दृष्टीने अवहेलनात्मक समजले जाते. माणसाच्या आयुष्यातून लैंगिकता हि जाणीव वगळणे अशक्य आहे. याची जाणीव सर्वोत्तमरी असली तरी ती उघडपणे आजही बोलली जात नाही. 'नेव्हर हॅव आय एव्हर' वेबसिरीझचा आशय आणि विषय लैंगिक सजानता का गरजेची आहे याची जाणीव करून देते. भारत देशात जिथे लैंगिक शिक्षणाचा अभाव कायमच जाणवतो त्याच वर्तमानकाळात पाश्चात्य देशात लैंगिक शिक्षणाला आणि लैंगिक संवेदनेला सर्वोच्च स्थान दिले गेले आहे. 'नेव्हर हॅव आय एव्हर' मध्ये भारतीय वंशाचे पाश्चात्य देशात राहणारे घराणे आहे. त्या कुटुंबात राहणारी चौदा वर्षांची मुलगी या सिरीजची मुख्य नायिका असून तिच्या दोन मैत्रिणींच्या

भोवती कथानक गुंफले गेलेले आहे. लैंगिक जाणिवेची सज्ञानता तरुणांसाठी घातक ठरणार नाही ; याची शाश्वती ही सिरीज पाहतानाहोते. या सिरीजमधील लैंगिक जाणिवेची सज्ञानता आणि भान पूर्णपणे स्वनिर्णयी स्त्री पात्रांशी संबंधित आहे. भारतातील स्त्रियांमध्ये अशी लैंगिक संवेदनेची सज्ञानता होण्यासाठी किती काळ जावा लागेल हा मोठा प्रश्न आहे.

'डबल एक्स एल' मध्ये स्त्रियांच्या शारीरिकतेवर चित्रण दिसते. 'साईझ मेरी है मुझे कोई प्रोब्लेम नहीं..' असं म्हणणारी नायिका डबल एक्स एल साईझ असलेल्या स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करणारी आहे. साईझ आली म्हणजे स्त्रियांनी सडपातळ आणि कमनीयच असाव अशी कळत नकळत समाजाने घातलेली रित आहे. बहुतांश स्त्रियांचे वजन अधिक असणे, शरीराने जाड असणे यातून स्त्रियांस्त्रियांमध्येच तिरस्काराच्या भावने पासून सुरुवात होते. मासाबासरिझमध्येही एका एपिसोडमध्ये डबल एक्स एलसाईझ मुळे स्वतःकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या मुलीचा मासाबाड्रेस डिझाईन करून देते. हाड्रेसडिझाईन करत असताना मासाबाला त्यामुलीचा स्वतः विषयीचा आत्मविश्वास निर्माण करून द्यायचा असतो. तिने जाड असावं किंवा नसावं हा गरजे नुसार जीचा तिचा प्रश्न असतो. स्त्रियांनी जाड नसावं तिने सडपातळ असावं हात फावती निर्माण करणारा समज आहे. आपल्या देवळांतील स्त्री देवतांचेही तेच दिसून येते. असे का ? हा स्त्रीच्या अस्तित्वासाठीचा मोठा संघर्ष आहे. डबल एक्स एल साईझ असलेल्या मुलींकडे खुद्द स्त्री वर्गच अवहेलनेने पाहतो तर पुरुषी मानसिकतेने टोक गाठलेले असते. डबल एक्स एल असलेल्या मुलींचे भावविश्व आणि दबलेल्या लैंगिक संवेदना वास्तवाचे भान करून देणारे आहे. सौंदर्य म्हणजे काय ? याची व्याख्या भलत्याच भ्रमात राहून केली जाऊ शकते. या सौंदर्य जाणिवेची अपवृत्ती जाड मुलींना भेडसावणारी असू शकते, त्यांचे खच्चीकरण करणारी असू शकते. डबल एक्स एल साईझमुळे होणारी उपेक्षा ही सुद्धा चिंतनाचा विषय होऊन जातो. लुस्ट स्टोरीज, लुसिफर, क्लास, प्लन ए प्लन बी यांसारख्या कलाकृतीतून स्त्री जाणिवेचे अंतरंग व्यापक जाणीवेतून समाजासमोर येतात. त्यात जितके अविष्कार करताल तितके थोडकेच आहे. म्हणून ओटीटी प्लॅट फॉर्म यामाध्यमावर स्त्रियांच्या आजच्या जाणिवेचा खचून न जाता वृद्धिंगत होताना दिसतात.

समारोप :

स्त्री जाणिवेचा जागर करत राहण्यापेक्षा स्त्री जाणिवेचा अविष्कार करणे आजही काळाची गरज होऊन बसते हे चिंताजनक आहे. समाजात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हे फक्त शारीरिक असतातका? तर असे नाही. हे अत्याचार स्त्रियांच्या शरीरावर , मनावर , व्यक्तीमत्वावर, स्वप्न-इच्छा, विचार आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर यांवर इकाच वेळी होत असतात. भारतदेशातील मानिपूर राज्यात दोन स्त्रियांची भर दिवसा लग्न धिंड काढली गेली. अशा प्रकारे विविध अत्याचारांच्या घटनांमुळे आज समाज आणि राजकीय सत्तेची मानसिकता स्त्रियांना कुठले स्थान देते हे वेळोवेळी दिसून येते. आज सर्वच पातळीवर स्त्री खंबीरपणे स्वतःला सिद्ध करते आहे मात्र काळ अजूनही सोखावलेला दिसून येतो. स्त्रियांच्या जाणिवेचे जसेच्या तसे वास्तव पुरुष वर्गाने आणि समाजाने अजूनही पूर्णपणे स्वीकारलेले नाही ही याकाळातील समाजाची सगळ्यात मोठी अज्ञानता आहे. कुठल्याही परिस्थितीत नेव्हर गिव्ह अप करणारी स्त्री हि फक्त नाटक, चित्रपट आणि वेबसिरीझ मध्येच नाही तर ती प्रत्यक्ष जीवनात निर्णायक भूमिका घेऊन स्वतःला समृद्ध करणारी आहे. समाजाच्या संकुचित चौकटीला स्त्रीने स्व अस्तित्वासाठी तोडणे आजही गरजेचे आहे. ओटीटी प्लॅटफॉर्म आणि त्यावरील स्त्री प्रधान कालाकृती कल्पनाविलास नसून स्त्रियांच्या संवेदनांचे वास्तवदर्शी अविष्कार करणारे माध्यम वाटते. कुटुंब आणि कुटुंब एवढ्यात स्त्रियांच्या दबलेल्या आणि पिचलेल्या संवेदना आजही अंधारातच राहतात, त्यांना प्रकाशात आणण्याचे सर्वस्वी धाडस ओटीटी प्लॅटफॉर्मवर होताना दिसते यातून नक्कीच स्त्रियांच्या जाणिवेच्या जाणिवेचा अविष्कार घडून येतो.

नव्वदोत्तरी कथा साहित्य आणि वास्तव

प्रा. डॉ. रामहारी मायकर

लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी, ता.वडवणी जि.बीड- 431144

साहित्य आणि समाज यांचा परस्परसंबंध पहायला मिळतो. समाजात घडणा-या घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. त्यामुळे साहित्य हा समाजाच्या जडणघडणीतील व विचार प्रक्रियेतील महत्वाचा घटक आहे. तसे पाहिले तर कोणत्याही वर्तमानाचा परीघ साहित्यनिर्मितीवर परिणाम करित असतो. साहित्याचे निश्चितीकरण वर्तमानातील समाजभूमिकेकडून होत असते. वर्तमान समाज वास्तवाची आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक संदर्भ चौकट त्याला लाभलेली असते. सामाजात होणारी सततची स्थित्यंतरे युगभान आणि त्यांचा अन्वयार्थ लावणे साहित्याला अपरिहार्य असते. म्हणूनच त्या कालखंडाचा निकष साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी उपयुक्त ठरविला जातो. त्यातूनच साहित्याने साहित्याचे युगभान निश्चित करता येते. 1990 नंतर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात काही घटना घडून आल्या. जगाने, देशाने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यामुळे त्याचे परिणाम नागरी जीवनापासून ते खेड्यापर्यंत पसरले. आर्थिक विषमता अधिक वाढण्याच्या भीतीने सामान्य माणूस पार हादरून गेला. त्यामुळे असुरक्षिततेच्या भावनेतून असंतोषाला जन्मदेत छोटे छोटे समूह संघटित होऊ लागले. अनेकांचे व्यवसाय बुडाले. शासन यंत्रणा, शासक, भांडवलदार आणि या सा-यांचे मध्यस्थी यामुळे सारी जीवनमूल्ये पायदळी तुडवू लागली. भांडवलशाहीचा विस्तार आणि सामान्यांचा विनाश असे चित्र देशभर निर्माण झाले. फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचाराने तयार झालेल्या भूमित ग्लोबलच्या नावाने माणूस नागवला जावू लागला. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश आणि वर्ग यावरून कलह निर्माण होऊ लागले. आपले अस्तित्व, आपले विचार, आपल्या भावना यांना किंमत राहिली नाही. सामान्य माणसाच्या जगण्याचे, त्यांच्या न्यायाचे प्रश्न गौण ठरवून जीवनाशी संबंधीत मूलभूत विषयांनाही बगल देण्याचे षडयंत्र होऊ लागले. या सर्वांचा परिणाम मराठी भाषा आणि साहित्य यावर होऊ लागला. मराठी साहित्य आणि संस्कृती यांचा अस्त होईल असा सूर निघू लागला परंतु मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती मराठी माणसे टिकवून ठेवण्याची जबाबदारी नवोदित लेखकांवर येऊन पडली आणि ती त्यांनी समर्थपणे पार पाडलेली दिसते.

1990 नंतर नव्याने संवेदनशील लेखकांची पिढी उदयाला आली. समाजवास्तवाकडे नवोदित लेखक उघड्या डोळ्यांनी पाहत होते. समाजातील सर्व घटकांवर होणारे परिवर्तन हे स्वाभिमान, आत्मसन्मान हिरावून घेणारे आणि आत्मभान ओढवून घेणारे होते. हे समाजभान 1990 नंतरच्या साहित्यात अविष्कृत झालेले आहे. माणसाचे मूल्यसंपवणारी यंत्रणा आणि व्यवस्थे बरोबरच मूल्यहीन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक परिस्थितीचे गांभीर्य नव साहित्यात आपसुकच येऊ लागले. कथा, कविता, कादंबरी आणि नाटय या वाङ्मय प्रकारातून समाजाचे वास्तव उमटू लागले. 1990 नंतरच्या काळातील कथात्मक साहित्याचे स्वरूप अधिक सशक्त आहे. आपल्या भोवतीच्या समाजवास्तवाचे आकलन आणि त्याचा अन्वयार्थ कथात्म साहित्यातून अविष्कृत झाला आहे. विद्रोह, नकार, आत्मभान, आत्मसन्मान हे मानवी मूल्यजीवनशैलीचा भाग बनू लागले. मानवी जीवन जगण्याचे, रीती रिवाजांचे सांस्कृतिक परंपरांचे चित्रण कथात्मक साहित्यातून मुखरित होऊ लागले. 1990 नंतर

समाजजीवनात प्रचंड उलथापालथ घडविणा-या घटना घडल्या. सामाजिक, सांस्कृतिक प्रश्न या काळात धारदार आणि टोकाचे बनलेले दिसतात. भाषेच्या अस्मितेचा आणि अस्तित्वाचा प्रश्न धर्म, जात वर्ग व प्रदेशाचे प्रश्न वाढती गुन्हेगारी, भोगवादी चंगळवृत्ती, शेतक-यांच्या वाढत्या आत्महत्या,राजकरण्यांची स्वार्थी आणि भ्रष्टाचारी प्रवृत्ती, आरक्षण मागणीसाठी निघालेले मोर्चे, धर्माधर्मात वाढणारे तेढ, स्त्रीयांवरील अत्याचार,दहशतवाद,नक्षलवाद वाढती भांडवलशाहीवृत्ती, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी निर्माण केलीली शोषण परंपरा या सर्व घटनांचे पडसाद मराठी कथेत पडलेले दिसतात. समाजजीवनातील अनेक महत्वाचे प्रश्न, समस्या, अनुभवविश्व वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून कथेत आलेले दिसतात. ग्रामीण माणूस निसर्ग, शेती, पशु-पक्षी यांच्या जगण्यातले, ताणतणावाचे चित्रण बाबाराव मुसळे यांच्या 'हाल्या हाल्या दुध दे' (1995) 'झिंगू लुखू लुखू' या कथात्मक साहित्यातून आलेले दिसते. तर सदानंद देशमुख यांनी बदलते ग्रामवास्तव आणि शती संस्कृतीशी निगडीत ताणतणाव, समस्या साहित्यातून मांडल्या आहेत. 'लचांड' (1995), 'महालूट (1995) 'उठावण' (1997), 'रगडा', 'खुंदळघास' या कथासंग्रहातून अनेक प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महावीर जोंधळे यांचा 'मुरलँड' (1994) 'नाल नसलेल्या घोड्याचा मालक' (1991) हे कथासंग्रह प्रकाशीत झाले. वृत्तपत्र क्षेत्रात दीर्घकाळ वावरलेल्या महावीर जोंधळे यांनी राजकारण, समाजकारण, संस्कृतीकरण या क्षेत्रातील मार्मिक निरीक्षणे आपल्या कथांतून नोंदवली. बदलत्या मानवी प्रवृत्तीचे दर्शन घडविले. दादा गोरे यांचा 'कोसळ आणि इतर' (1996) हा कथासंग्रह प्रकाशीत झाला. ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही जीवनशैली, त्यातले पेच साहित्यातून मांडले. भालचंद्र देशपांडे यांनी 'जन्मसत्र' हा कथासंग्रह 1996 ला प्रकाशीत झाला. तर भास्कर चंदनशीव यांनी ही ग्रामीण भागातील फसलेल्या सहकारी चळवळ यांवर प्रकाश टाकला आहे. वासुदेव मुलाटे यांनी 'व्यथाफूल' (1996) या कथासंग्रहातून ग्रामीण जीवनापासून तुटलेपण अधोरेखित केले. श्रीराम गुंडेकर यांनी ग्रामीण संवेदनाशिवाय समकालीन चळवळी, सामान्य माणसांचे शोषण आपल्या 'उचल' (1990), 'लगाम' 1999 या कथासंग्रहातून नोंदवले. जगदीश कदम 'आखर' (1995) हा कथासंग्रह महत्वपूर्ण आहे. सुनंदा गोरे यांनी 'माकळे आकाश' 2010, 'कोरांटीची फुल' 2006, 'उन्हातलं चांदण' 2003, या संग्रहातून स्त्रीवादाचे विविध पदर उलगडले. मधू सावंत यांनी 'तिची वाटच वेगळी' 2002 या कथासंग्रहातून स्त्रीयांच्या भावनीक आंदोलनांना वाट मोकळी करून दिली. या शिवाय गोपाळ सोनखेडे यांचा 'सांडलेले आयुष्य' (1997), उत्तम इलैकर यांचा 'आसवातील सुख' 1997, नारायण शिंदे यांचा 'सपनसुगी' (2002) आनंद कदम यांचा 'सोयरिक' 2002, न.म.पोरवाल यांचा 'पुनर्मिलन' (1995) ,भि.शि.स्वामी यांचा 'पंख फुटताना' 2002, डॉ.सतीश मस्के यांचा 'हंबरडा' 2013, भास्कर चंदनशिव यांचे 'अंगारमाती 1991, 'नवी वारूळ 1992 हे कथासंग्रह सहकार चळवळीचे ग्रामीण समाजवरील दुष्परिणामांचे भेदक चित्रण केले आहे. राजन गवस यांच्या 'रिवणावायली मुंगी' 2001, 'आपण माणसात जमा नाही' 2009 या कथासंग्रहांनी ग्रामीण स्त्री-पुरुषांना केंद्रवर्ती ठेवून त्यांच्या भावना मांडल्या आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या 'उत्खनन' 2002, 'गोफ' 1999 या कथांतून स्त्री-पुरुष संबंध आणि सामाजिक पार्श्वभूमी यातील संघर्ष चितारला आहे. सानिया यांच्या 'ओळख' 1992 'वलय' 1997, 'भूमिका' 1994, 'प्रयाण' 1995 या कथासंग्रहातून स्त्रीपुरुष संबंध आणि सामाजिक पार्श्वभूमी यातील संघर्ष चितारला आहे. शांता गोखले यांचा 'रिटावेलणकर' 1990, निर्मला देशपांडे यांच्या 'कथा एका बकुळीची' 1992, 'सलत सूर सनईचा' 1996, मेघना पेठे यांच्या 'ओधळयांच्या गायी' 2000, 'समुद्री चोहीकडे पाणी' 1997, जोत्सना देवधर यांच्या 'पैलतीर' 1993, 'विघणवारा'

1992, याची 'जन्मी' 1999 यातील नायिका स्त्रीवादी मूल्यांच्या रक्षणार्थ संघर्षरत होतात. नलिनी महाडिक यांचे 'शहाण्णवकुळी' 2003, 'भोवरा' 2005, 'वंश' 2006 सिसिलिया काव्हर्लो यांचा 'परीघ' 2006 ख्रिस्ती स्त्रिया यांचा समाज,त्यांची सुख-दुःखे परंपरा कथेतून मांडल्या. प्रतिभा कणेकर यांचा 'परिघार जगतांना' 2003, अरुणा ढेरे यांचा 'पावसानंतरचं ऊन' 2006, जाई निंबकर यांनी 'अर्धुक' 1997 स्त्रीशोषणाचे विविध पदर उलगडून दाखवले आहेत.

स्त्रीवादी जाणिवेच्या कथांना वेगळेवळण देणा-या कथा प्रज्ञा पवार यांनी लिहिल्या आहेत. त्यांचा 'अफवा खरी ठरावी म्हणून' 2010, प्रतिभा घीवाला यांनी 'घटस्फोटाकडे' 1991,नीलम गो-हे यांनी 'उरल्या कहाण्या' 1990 या संग्रहात राजकरणासह समाजकारणात मिळणारी दुय्यम वागणूक चित्रित केली. मोनिका गजेन्द्रगडकर, भावना गोखले, आशा कर्दळे, छाया महाजन यांच्या बरोबरच माधुरी शानभाग यांच्या 'योधदा', 'अभय', 'आणखी एक रस्ता' या कथासंग्रहातून मानवी जीवनमूल्यांचा संदेश देताना दिसतात. किशोर घोरपडे यांचा 'घुसमटणी', मीनाक्षी मुन यांचा 'मेलिंग गर्ल', उर्मिला पवार यांचा 'हातचा एक', शकुंतला रोकडे यांचा 'इलिझाबेथ', केशव मश्राम यांचा 'कोळिष्टके', तुकाराम कांबळे यांचा 'मांजराकाठची माणसं', 'गावठाण' योगिराज वाघमारे यांचा 'परतीबंद', अमिताभ यांचा 'लवटा', 'अंधारयात्री' या कथासंग्रहांनी एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या आणि आधीच्या दशकात बदलत्या जाणिवेच्या अधोरेखित केले.

1990 नंतर जागतिकीकरणाने उद्वस्त झालेले मानवाचे भावविश्व या सर्व कथाकारांनी रेखाटले. समाजातील वृत्ती-प्रवृत्तीतील संघर्ष,स्वार्थ,वासनाविकार, ग्रामीण व शहरी जीवनातील संघर्ष सर्व कथाकारांनी कमी अधिक प्रमाणात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ख-या अर्थाने वास्तववादाच्या पारंपरिक चौकटी ओलांडणा-या या कथा आहेत. समकालीन वास्तवाची विविध रूपे रेखाटतांना या कथा कलात्मकताही जपताना दिसतात.

संदर्भग्रंथ:

- 1) साठोत्तरी साहित्यप्रवाह, डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, सायन पब्लिकेशन प्रा.लि. पुणे
- 2) नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य, विशेषांक, का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, उन्नतीनगर देवपूर धुळे, जून-सप्टेंबर 2017
- 3) ललित, कथा विशेषांक, ऑगस्ट 2013.
- 4) मराठवाडयातील साहित्याचा इतिहास, डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

'स्टार्टअप इंडिया योजना' एक दृष्टीक्षेप

डॉ. अश्विनी संदिप उगले

आबासाहेब काकडे कला, महाविद्यालय, बोधेगांव ता.शेवगांव जि.अहमदनगर

गोषवारा :

नवोदित उदयोजकांना प्रोत्साहन व प्रेरणा देण्यासाठी 'स्टार्टअप इंडिया' ही भारत सरकारची एक योजना आहे. सर्व प्रथम जानेवारी 2016 मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली. हा एक असा उपक्रम आहे की, जो तरुणांना नविन यशाची शिखरे गाठू देतो. स्टार्टअप तरुणांना अशी संसाधने देतो की, ज्यामुळे त्यांना त्यांचे उदयोजक बनण्याचे स्वप्न पूर्ण करता येईल. मुळात याचा अर्थ असा आहे की, देशात रोजगाराच्या चांगल्या संधी निर्माण करण्यासाठी बँका या तरुणांना वित्तपुरवठा करतात. स्टार्टअप इंडियाद्वारे रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध झाल्या आहे. या योजनेद्वारे 2025 पर्यंत 12.5 लाख रोजगार सहजपणे उपलब्ध होऊ शकतो. पुढील 3 वर्षात स्टार्टअप क्षेत्रातील व्यवसायात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात अपेक्षित रोजगाराची संख्या सुमारे 40 लाखावर जाऊ शकते. सध्यास्थितीत भारतात सुमारे 93 हजार स्टार्टअप क्रियाशिल आहे. स्टार्टअप योजना 2023 साध्य करण्यासाठी भारत सरकारने कृती आराखड्याची रुपरेषा तयार केली. भारतीय स्टार्टअप इकोसिस्टिमने भारताला जगाचे नाविन्य व अविष्कार केंद्र बनण्याची क्षमता आणि प्रतिबद्धता असल्याचे दिसून येते. देशातील रोजगार आणि व्यवसायाला चालना देऊन शाश्वत आर्थिक वृद्धी करणे या उद्दिष्टाच्या दिशेने स्टार्टअप इंडिया पाऊले उचलत आहे.

कळीचे शब्द- स्टार्टअप, व्हेंचर कॅपिटल, इकोसिस्टीम

1. प्रस्तावना:-

1991 च्या नविन आर्थिक धोरणानंतर भारताने विकासाच्या दिशेने जोरदार पाऊले उचललेली दिसून येत आहे. देशातील रोजगार आणि व्यवसायाला चालना देऊन शाश्वत आर्थिक वृद्धी घडवून आणण्यासाठी स्टार्ट अप इंडिया हि योजना सुरु केली. सर्वप्रथम पंतप्रधानांनी 15 ऑगस्ट 2015 रोजी अर्थमंत्री श्री अरुण जेटली यांनी ही योजना सुरु केली. हा एक असा उपक्रम आहे की, जो तरुणांना आपली यशाची नविन शिखरे गाठू देतो. या योजनेने भारतात नोकरी शोधण्याऐवजी रोजगार निर्माण करणारा देश बनवले आहे. या योजनेच्या सहायाने भारतीय अर्थव्यवस्था जगाच्या पाठीवर एका विशिष्ट उंचीवर जाऊन पोहचली आहे. या योजनेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रगती दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. परंतु देशाचा फक्त विकास होणे गरजेचे नाही तर शाश्वत विकास होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे स्टार्टअप इंडिया ही योजना नक्की काय आहे? त्याची उद्दिष्टे कोणकोणती आहे? सध्यास्थितीत या योजनेची प्रगती किती झालेली आहे.? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

2. उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१ स्टार्टअप इंडिया योजनेचा अर्थ आणि उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.

- २ स्टार्टअप योजनेसाठी सरकारी तरतूदींचा अभ्यास करणे.
- ३ सदयस्थितीतील स्टार्टअप इंडिया योजनेच्या प्रगतीचा आढावा घेणे.
३. स्टार्टअपचा अर्थ

भारत सरकारने सुरु केलेला 'स्टार्ट अप इंडिया' हा जानेवारी २०१६ मध्ये सुरु केलेला एक प्रमुख उपक्रम आहे. भारतातील नाविन्यतेला पाठिंबा देण्यासाठी स्टार्टअप इकोसिस्टीमला चालना देण्यासाठी भारत सरकारने हा पुढाकार घेतला आहे. स्टार्टअप इंडिया हा भारत सरकारची प्रमुख योजना आहे की, जिचा उद्देश देशातील स्टार्टअप आणि नाविन्यपूर्ण कल्पनांसाठी एक मजबूत इकोसिस्टीम तयार करणे, ज्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास होईल आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील. तरुणांना उद्योगपती आणि उद्योजक बनण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी स्टार्टअप नेटवर्क स्थापन करणे आवश्यक आहे. स्टार्टअपचा अर्थ बँकाद्वारे देशातील तरुणांना वित्तपुरवठा करणे हा आहे. स्टार्टअप तरुणांना अशी संसाधने देईल की त्यामुळे त्यांना त्यांचे उद्योजक बनण्याचे स्वप्न पूर्ण करता येईल. अशी अनेक उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून ही योजना सुरु करण्यात आलेली आहे.

४. उद्दिष्टे:-

स्टार्टअप योजनेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. देशातील रोजगार आणि व्यवसायाला चालना देणे.
२. लघुउद्योग आणि व्यवसायिकांना सुलभ कर्ज उपलब्ध करून देणे.
३. तरुणांना नविन विचारांशी जोडणे.
४. उत्पादने आणि सेवांचा विकास करणे.
५. शाश्वत आर्थिक वृद्धीला चालना देणे.
६. नाविन्यपूर्ण व्यवसायाची निर्मिती करणे आणि त्याच्या विस्तारासाठी आर्थिक सहाय्य, देणे.
७. भारतीय स्टार्टअप इकोसिस्टीमला उर्जा देणे आणि त्याला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय महत्व प्राप्त करणे.
८. इनक्युबेशन आणि R&D उपक्रमांना चालना देऊन प्रभावी नवकल्पनांना चालना देणे.

'स्टार्टअप इंडिया' उपक्रमातून अनेक नविन उद्योग उदयास येत असून ते सध्याच्या उद्योग व्यवसायाला पोषक आणि पुढे घेऊन जाणारे ठरत आहे. उत्पादन विकास, अन्नप्रक्रिया, अनुप्रयोग विकास, माहिती तंत्रज्ञान, सल्लागार आणि व्यवसाय पाठबळ सेवा या क्षेत्रात आत्तापर्यंत जास्तीत जास्त नोंदणीकृत स्टार्टअप झालेले आहे. स्टार्टअपमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला मोठ्या प्रमाणावर गती मिळाली आहे. भारतीय स्टार्टअप एकाच नव्हे, तर वेगवेगळ्या ५५ क्षेत्रात कार्यरत आहे. त्यासाठी विविध तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.

५. स्टार्टअप योजनेच्या तरतूदी:-

'स्टार्टअप इंडिया' योजनेत खालील दहा महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.

१. स्टार्टअपला आर्थिक मदतीकरीता १० हजार कोटी रुपयांचा निधी .
२. स्टार्टअपला पहिले ३ वर्षे आयकर सवलत.
३. व्हेंचर कॅपिटल गुंतवणूकीला कॅपिटल गेन्स टॅक्स नाही.
४. एक दिवसात योजना सुरु करण्यासाठी पोर्टल आणि मोबाईल ऍपच्या माध्यमाने वाटप प्रक्रिया आहे.
५. स्वप्रमाणनची सुविधा, भारताला स्टार्टअप हब बनविणार

६. पेटंट प्रक्रियेचे सुलभीकरण, पेटंट शुल्कात ८० टक्यापर्यंत घट

७. चार वर्षात २००० कोटी रुपयांचा क्रेडिट गॅरंटी निधी

८. सरकारी खरेदीत स्टार्टअपला सवलत

९. नविनिर्मितीच्या प्रोत्साहनासाठी अटल अविष्कार योजना

१०. ५ लाख शाळांमध्ये १० लाख विद्यार्थ्यांसाठी नवविचार कार्यक्रम

भारतात विविध प्रकारच्या तरतूदीद्वारे आत्मनिर्भर भारत निर्माण करण्यासाठी स्टार्टअप जलद गतिने महत्वाचे ठरत आहे.

६. 'स्टार्टअप इंडिया' ची सदयस्थिती :-

स्टार्टअपची सदयस्थिती अर्थातच उत्साही व आशादायी ठरली आहे. मुख्य म्हणजे या व्यावसायिक क्षेत्रात तंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादन कामकाज व सेवा यावर भर असल्याने नवतरुणांसाठी, प्रशिक्षित कामगारांसाठी चांगले दिवस आले आहे. नॅसकॉमद्वारे प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार, भारतातील स्टार्टअपची कार्यक्षमता लक्षात घेता, स्टार्टअपद्वारे २०२५ पर्यंत १२.५ लाख रोजगार सहजपणे उपलब्ध होवू शकतात. पुढील ३ वर्षात स्टार्टअप क्षेत्रातील व्यवसायात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष स्वरूपात अपेक्षित रोजगाराची संख्या सुमारे ४० लाखावर जाऊ शकते. उपलब्ध तपशिलानुसार, सध्या भारतात सुमारे ९३ हजार क्रियाशील स्टार्टअप आहेत. जागतिक स्तरावर तुलना करता ही संख्या जगात तिस-या क्रमांकाची आहे. सुधारित बौद्धिक संपदा अधिकार पध्दतीमुळे मागिल चार वर्षात जवळपास १ दशलक्ष ट्रेडमार्कची नोंदणी झाली आहे. पेटंट्सचा विचार केला तर २०१३-२४ मध्ये ७,०००० नोंदणीकृत ट्रेडमार्कच्या तुलनेत २०२०-२१ मध्ये २.५ लाखाहून आर्थिक ट्रेडमार्कची नोंदणी झाली. याची परिणाम तितकाच फलदायी ठरला आहे.

भारतीय स्टार्टअप फंडिंगने सलग तिसऱ्या तिमाहित Q १ मध्ये \$ १० अब्ज ओलांडले आहे. तसेच आणखी १४ युनिकॉर्न तयार केले गेले की, ज्यामुळे देशातील USD १ बिलियनपेक्षा जास्त मुल्य असलेल्या स्टार्टअपची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. वर्ष २०२१ च्या तिसऱ्या तिमाहित भारतीय स्टार्टअप्सना विक्रमी निधी प्राप्त झाला ३४७ सौदय्यांमधून एकूण US\$ १०.९ अब्ज गुंतवणूक झाली. २०१९-२० च्या अर्थसंकल्पात अनेक करप्रस्ताव जाहिर करण्यात आले. स्टार्टअप इंडिया योजनेतर्गत FY २०१९ च्या पहिल्या सहामायित भारतीय स्टार्टअपना १३०० कोटीहून अधिक रक्कम वितरित करण्यात आली. भारतीय स्टार्टअपचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी कोविड १९ च्या संकटकाळात संधीचे सोने केले आहे. त्यांनी दुसरा USP म्हणून भारतीय स्टार्टअपचे जागतिक इनोव्हेशन इंडेक्समध्ये भारताच्या २०१४ मधील ७६ वरून २०२१ मध्ये ४६ वर जाण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. या सर्वांचा अनुकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. "स्टार्टअप योजना २०२३" साध्य करण्यासाठी भारत सरकारने कृती आराखड्याची रुपरेषा तयार केली. त्या रुपरेषामध्ये स्टार्टअप योजनेच्या सर्व पैलूंचा समावेश आहे. या स्टार्टअप कृती योजनेचे प्रामुख्याने तीन भागात विभागणी केली आहे. त्यात सरलीकरण आणि प्रांरभिक सहाय्य, समर्थन आणि प्रोत्साहन, अनुदान आणि उदयोग, शैक्षणिक भागीदारी आणि इन्क्युबेशन यांचा समावेश केला. भारतीय स्टार्टअप इकोसिस्टीमने भारताला जगाचे नाविन्य व अविष्कार केंद्र बनवण्याची क्षमता आणि प्रतिबंधदता असल्याचे दाखवून दिले तसेच स्टार्टअप इंडिया विविध कॉर्पोरेशन व सहकारी संस्थेसोबत काम करत कोणतेही उदयोग किंवा विभाग स्टार्टअप इंडिया पोर्टलवर कार्यक्रम आणि आव्हाने स्विकारून व्यावसायिक समस्या सोडवू शकते.

स्टार्टअप इंडियाने एक मजबूत इकोसिस्टीम तयार करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम सुरु केले आहे. आणि भारताला नोकरी शोधण्याऐवजी रोजगार निर्माण करणारा देश बनवले आहे. स्टार्टअप इंडियाने व्हेंचर कॅपिटल योजना, स्टँडअप इंडिया, सिंगल पॉईंट रजिस्ट्रेशन स्कीम, डेअरी उद्योजकता विकास योजना, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, न्युजेन इनोव्हेशन आणि उद्योजकता विकास केंद्र, कृषी प्रकीया क्लस्टर योजना सुरु केल्या आहे. या योजनेच्या सहाय्याने भारतीय अर्थव्यवस्था जगाच्या पातळीवर एका विशिष्ट उंचीवर पोहचली आहे. केंद्र सरकारने स्टार्टअप व्यवस्थेला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना आखल्या असून त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करण्यात आली आहे. यालाच डिजिटल इंडिया व आत्मनिर्भर भारत या प्रमुख व्यवसाय उपक्रमाची जोड देण्यात आली आहे. त्यामुळे स्टार्टअपला आर्थिक सहकार्यापासून व्यावसायिक मार्गदर्शनापर्यंत विविध लाभ होत आहे.

७ निष्कर्ष:-

स्टार्टअप इंडिया हा भारत सरकारला एक असा उपक्रम आहे की, जो तरुणांना उद्योजक बनण्याचे स्वप्न पूर्ण करून देत. स्टार्टअप इंडिया ने देशात रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहे. देशातील रोजगार आणि व्यवसायाला चालना देणे, व्यावयिकांना सुलभ कर्ज उपलब्ध करून देणे, शाश्वत आर्थिक वृद्धीला चालना देणे अशी विविध उद्दीष्टे नजरेसमोर ठेवून स्टार्टअप प्रगतीच्या दिशेने पाऊले उचलत आहे. सध्या भारतात ९३ हजार क्रियाशील स्टार्टअप आहेत. स्टार्टअप इंडियाने एक मजबूत इकोसिस्टीम तयार करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम सुरु केले आहे आणि भारताला नोकरी शोधण्याऐवजी रोजगार निर्माण करणारा देश बनवले आहे. भारताला आत्मनिर्भर देश बनवले आहे. भारतीय स्टार्टअप इकोसिस्टीमुळे भारत जगाच्या पाठीवर नावीन्यपूर्ण व अवीष्कार केंद्र क्षमता व प्रतीबद्धता असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1. <https://hi.wikipedia.org/wiki>
2. mahayojanaa.in
3. <https://www.Startupindia.gov>
4. samit Mishra(2017): START –UP INDIA: oppor-Tuniites and challenges, The ICFATI Umiversity, Jharkhand
5. Dr. Pooja H. Ramchandani (2017): A descriptive Study of opportunities and challenges of starup India Mission
6. <http://www.profitbooks.net/starup India>

जल व हिंदू धर्मातील संस्कार

प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी

सहयोगी प्राध्यापक, भुगोल विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीमध्ये संस्काराला अनन्यसाधारण महत्व आहे. संस्काराच्या बळावर आतापर्यंत समाज टिकून आहे. समाजातील रूढी, परंपरा यात संस्कार ठरलेले आहेत. यातील प्रत्येक संस्काराचे पाण्याशी जवळून नाते जोडले गेले आहे. कोणताही संस्कार पाण्याच्या साक्षीशिवाय आणि सहभागाशिवाय होऊ शकत नव्हता.

हिंदू धर्मातील धार्मिक विधी असला तरी जलाचे स्थान महत्वाचे आहे. काही धार्मिक विधीचे कालांतराने कर्मकांडात रूपांतर झाले होते. आणि पापक्षालनासाठी अथवा संभाव्य भल्यासाठी अशा संस्काराची गरज आहे, अशी सामग्रीक धारणा निर्माण झाली होती. तसेच लोकसंस्कृती मध्ये पाण्याचे सांस्कृतिक महत्व कायमच होते. पाणी पवित्र असते, पाणी जीवन असते, पाणी जीवन देते, पाणी माते सारखे असते म्हणून मी मातेच्या साक्षीने जीवनातील सर्व विधी व्हावेत अशी सर्वांची अपेक्षा असल्याने सामान्य गावतल्यालाही पावित्र्याचे प्रतीक मानले जाते. त्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारचे प्रदुषण होऊ नये, याची दक्षता घेतली जाते. सटवाई पूजनापासून गावाच्या जमेचे सर्व विधी त्यांच्या परीसरातच साजरे केले जात असून हीच परीस्थिती नदी, गाव विहीरी, झरे, तलाव, तळी, यांच्या बाबतीत अस्तित्वात असल्याचे स्पष्ट होते. संशोधकांने संस्काराचा आणि पाण्याचा प्रत्यक्ष संबंध कसा येतो त्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन संशोधन लेखात केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. हिंदू धर्मातील संस्काराची माहिती अभ्यासणे.
2. हिंदू धर्मात पाण्याचे महत्व अभ्यासणे.
3. संस्कारांमध्ये पाण्याचा कोणात्या ठिकाणी उपयोग होतो यांची माहिती प्राप्त करून घेणे.
4. लोकसंस्कृती मध्ये पाण्याचे महत्व अभ्यासणे.

संशोधनाच्या मर्यादा

1. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय हिंदूधर्मातील संस्कारांचा अभ्यास केला आहे.
2. स्थान परत्वे संस्कार बदलतात त्यात जलाचे महत्व कमी-जास्त असू शकते.
3. रूढी परंपरेनुसार असलेल्या संस्कारांचा यात अंतर्भाव आहे. समाजत काळाच्या ओघात काही संस्कार बदलण्याची किंवा रूपांतरीत होण्याची शक्यता आहे.

संशोधनात्मक पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता प्राथमिक व दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर केलेला आहे. तसेच धार्मिक ग्रंथ, मासिक या साधनांचा वापर केला आहे. तसेच जेष्ठ नागरीकांकडून समाजातील काही प्रथांची माहिती प्राप्त केली आहे.

आशय विश्लेषण

संस्कृती म्हणजे विचारप्रणाली, जीवन प्रणाली, आणि उपासना, विविध संस्कार, व त्यातून निर्माण होणा-या रूढी परंपरा होय. भारतीय संस्कृती ही वेदमान्य संस्तुती होय. भारतीय संस्कृतीने माणसाला रोजच्या रुक्ष जीवनातून अल्पकालीन मुक्ती मिळावी व त्याच बरोबर समाजातील वारसा पुढे चालावा यासाठी काही संस्कारांचा अंतर्भाव मानवी जीवनात केला आहे. प्रामुखाने सोळा संस्कार हे हिंदू धर्मियांची विधी आहे? हे संस्कार मानवी मुल्यांशी निगडित आहे. गर्भधारणे पासून ते मरेपर्यंत आई, वडील, गुरु, इत्यादी कडून वैदिक विधी होतात. यात मनुष्याच्या सद्गुणांचा विकास व संवर्धन करणे, दोषांचे निराकरण करणे हा संस्काराचा पाया आहे व असे संस्कार करतांना विशिष्ट विधी केले जातात. या विधींमध्ये जल म्हणजे पाण्याला महत्वाचे स्थान आहे. त्यांचे विश्लेषण पुढील संस्कारांमधून दिसून येते.

अपत्यजन्म विधी

या विधीला सोष्यंती कर्म असे म्हणत. यामध्ये प्रसूती सुलभ व्हावी म्हणून पती नुतन कलशातून जलाशयाचे पाणी आणून विशीष्ट मंत्र उच्चारून गर्भवतीच्या अंगावर शिंपडत असत. त्यामुळे प्रसूती, सुलभ होते असा समज होता. काही खेड्यांमध्ये प्रसूती अवघड जात असल्यानस अजूनही अशा प्रकारचा विधी व सार्वजनीक पातळीवर केला जातो. त्यामध्ये नव्या कलशीमध्ये गावविहरीचे पाणी आणले जाते. पाणी आणत असतांना कलश हातोहात नेला जातो आणि त्या पाण्याने गर्भवतीला स्नान घातले जाते.

व्रतबंध (उपनयन संस्कार)

हा संस्कार मर्यादित स्वरूपात आहे. सर्वसाधारणपणे आश्रमवस्था आसतांना आठव्या वर्षी मुलगा गुरुगृही शिक्षण घेण्यासाठी जात होता. हा संस्कार त्याकाळात ब्राम्हण, क्षत्रीय आणि वैश्य या तीन पुरुषांसाठी सांगीतला जातो. यालाच मौजीबंधन किंवा व्रतबंधन अशीही नावे आहेत. गुरुच्या जवळ राहून ब्रम्हचारी राहून चांगल्या प्रकारे एकाग्र होऊन अभ्यास करणे. त्यासाठी कुटुंबातून गुरुगृही जातांना हा विधी केला जात होता. या विधीत गुरूने स्वतःच्या हाताने बटुच्या ओंजळीत पवित्र जल सोडून गुरुमंत्र दयायचा असतो.

“गृह्यो कर्मणा येण समीपं नीयते गुरो।

बालो वेदाय तत् योगात् बालस्योपनय विदुः॥“

यज्ञोपवीत (जानवे) धारण करून बटुला लंगोट लावून इंद्रियनिग्रह करून करून वेदअभ्यास करण्याचा हा संस्कार आहे. जानवे धारण करतांना ते हातात धरून त्यावर पवित्र जल शिंपडले जाऊन गायत्री मंत्राचा जप केला जातो.

मंत्रोच्चार विधी

संध्या नावाचा विधी केला जात असे. ती तीन वेळा करीत म्हणून त्रिकाल संध्या असे म्हणत. त्यामध्ये सूर्याला अर्घ देणे, स्वतःला जलाभिषेकाने प्रोत्साहीत करणे आणि मन व शरीर शुद्धीसाठी शरीरावर पाणी शिंपणे, भस्मलेपन करणे अशा प्रकारचा विधीचा समाविष्ट केला होता. तसेच कोणतेही धार्मीक विधी करीतांना डोळ्याला पाणी लावून शुचिर्भूत केले जाते. या शिवाय आचमन, प्राणायाम, अघमर्षण, अर्घ्यादान, गायत्रीमंत्र पठण इत्यादी प्रमुख दैनंदिन क्रिया जलाच्या सान्निध्यात केल्या जात होत्या. त्यासाठी विविध मंत्र उच्चारून जलाचा वापर वेगवेगळ्या पद्धतीन केला जातो. उदा. आयमनामध्ये तळहातावर पाणी घेवून त्यांचे प्राशन करणे, मार्जनामध्ये अंगावर पाणी शिंपडून घेणे, अघमर्षणामध्ये पाण्याचा वास घेऊन त्यांचे तर्पण करणे. अर्घ्य देतांना सूर्याला भक्तिभावाने अर्पण करणे.

काही मांत्रिक आपल्या घराण्यात परंपरेने जपलेले मंत्र नव्या (पुढील) पिढीला किंवा शिष्याला देण्यासाठी ग्रहणाचा किंवा तत्सम अन्य पर्वणीच्या दिवशी पाण्यात उभे राहून मंत्रदान करीत असतात. जल सान्निध्यात त्यांने हा मंत्र उच्चारवा व त्यांचे पाठांतर करावे असे अपेक्षित असते. यामुळे मंत्राचे सत्व टिकून राहते, असा समज होता.

स्नान

भारतीय संस्कारांमध्ये स्नानाला विशेष महत्व आहे. जन्मल्यापासून मरेपर्यंत स्नानाचे संस्कार निरनिराळ्या पातळीवर केले जातात. लहान मुले व बाळतिणी यांना स्नानामुळे शक्ती मिळते. त्याच्यातील शारीरिक कमतरता नाहीशी होते. म्हणून त्यांनी अभ्यंगस्नान करावे अशी अपेक्षा होती. अभ्यंगस्नानांचा लाभ सर्वांना मिळावा म्हणून विशिष्ट प्रसंगी उदा. दसरा, दिवाळी, वर्ष प्रतिपदा, घरातील शुभ कार्य इ. वेळा अभ्यंग स्नानाची संधी दिली जात होती. तसेच विवाह, मोंडी इत्यादी प्रसंगी सार्वजनिक स्नान घातले जात होते. तसेच शुभ विधी करताना स्नान केले जाते. स्नान आणि सोवळे यांचा अतिशय जवळचा संबंध होता. सोवळे होण्यासाठी स्नान करणे अत्यावश्यक होते. जप, तप, यज्ञ, याग इत्यादी करण्यासाठी व्यक्तीने पवित्र होणे आवश्यक असायचे व त्यासाठी त्यास प्रथम स्नान करणे क्रमप्राप्त होते. त्यासाठी विशीष्ट मंत्र, सुगंधी द्रव्य स्नानाच्या पाण्यात टाकले जात होते. तसेच अंगाला तेल, उटणे, अत्तर लावून स्नान केले जाते. तसेच राजाच्या राज्याभिषेक प्रसंगी राजाला 18 द्रव्य वापरून पवित्र नद्यांचे पाणी आणून अभ्यंग स्नान घातले जाते. चक्र संहितेत या स्नानाला पुढील प्रमाणे महत्व दिले आहे.

मूर्ध्ना ज्यंग्गात् कर्णयोः शीतमायुः कर्णाभ्यंग्गात् पादयोरेवमेव।

पादाभ्यंग्नेत्रगाद दन्तरोगाश्च नश्येत्॥ (चरकसुत्र 5/84)

तसेच सरिता स्नानाला अतिशय महत्त्व आहे. नद्यांच्या वाहत्या पाण्यात संजीवक शक्ती अधिक असल्याने सरोवर, कुंड, निर्झर, पुष्करणी, इत्यादीं मधील पाणी निर्मल असल्याने त्यांची पावन करून घेण्याची क्षमता अधिक असते. म्हणून धार्मिक तिर्थक्षेत्र, उष्णउदक इत्यादी ठिकाणी स्नान करण्याची परंपरा हिंदू धर्मात आहे. स्नान केल्याने मनुष्य पवित्र होतो तसेच पुत्रप्राप्ती, धनलाभ, पाप-पुण्य इत्यादी संदर्भातील विचार प्राचीन ग्रंथात दिले आहे व तश्या परंपरेन समाजातील व्यक्ती वागत आहे.

शास्त्रात स्नानाला अतिशय महत्त्व दिले आहे. स्नान करतांना खालील मंत्रांचा जप करणे श्रेष्ठ राहते.

गंगे च यमुने चैव गोदावरी सरस्वति।

नर्मदे सिन्धु कावेरी जल स्मिन्सन्निधिं कुरू।

स्नान करतांना पाण्यात आगरडा, निंब इत्यादी पान टाकली जातात तसेच गोमुत्र, जाड मिठाचे खडे टाकून स्नान केल्यास अध्यात्मीक शक्ती वाढले असे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. महार्षि अध्यात्म विश्वविद्यालय गोवा येथे डॉ. सौ. मधुरा कर्वे यांनी केलेल्या संशोधनात स्नानाच्या पाण्यात मिठ व गोमुत्र घातल्यास रज-तमोगुणांच्या लहरी पाण्या विसर्जित होतात. त्यामुळे व्यक्तीच्या स्थूल देहाची शुद्धी होते ही वैज्ञानिक चाचणी घेवून सिद्ध केले आहे.

दशक्रिया विधी:

यात व्यक्ती मृत झाल्यानंतर केल्या जाणाऱ्या सर्व विधींचा समावेश केला जातो. मृत व्यक्ती ही दूरच्या प्रवासाला निघत आहे. त्या प्रवासात त्याला कुठेही पाणी मिळणार नाही अशी भावना विचारात घेवून मृत व्यक्तीला पाणी पाजणे हा विधी रूढ झाला असावा. तसेच मृत व्यक्तीचे स्नान घातले जाते. कदाचित परलोकात गेल्यावर त्यांची कुचंबणा होऊ नये यासाठी त्याला सुगंधी द्रव्य, तेल लावून स्नान घालण्याची प्रथा आहे. मृतकाशी संबंधित असणाऱ्या जवळच्या निवाड्यांना स्नान केल्याशिवाय मृतास खांदा देण्याची परवानगी नव्हती. तसेच मृतासाठी दान केले जाणारे पिंडदान हे कुंभातून आणलेल्या पाण्यापासूनच तयार केले जात होते. मृताची आठवण म्हणून दहा दिवस कलशातील पाणी प्यावे अशी अपेक्षा होती. तसेच मृत व्यक्तीला स्मशानात पोहचवून आल्यानंतर निंबाचा पाला खाऊन प्रत्येकाने स्नान केल्याशिवाय घरात प्रवेश निषेध मानले आहे.

शांती विधी:

समाजामध्ये वास्तुशांती, पुत्रशांती, प्रपौत्रशांती, ग्रहशांती इत्यादी विधी आजही मोठ्या प्रमाणात साजरे केले जातात. या सर्व विधींमध्ये वरुणाची पूजा अपेक्षित असते. या वरुण पुजेसाठी कलश वापरला जातो आणि कलशाची पूजा केली जाते. हिंदू धर्मातील धार्मिक विधी करतांना कलशात पाणी टाकून पुजा केली जाते. तसेच परगावाहून आलेल्या जवळच्या नातेवाईकाला प्रवासात कोणाची नजर लागली असल्यास पाणी ओवळले जाते. आणि पाय धुऊन त्याने घरात प्रवेश करावा, अशी अपेक्षा असते. तसेच बाळवंतिणीच्या खोलीत जंतूसंसर्ग होऊ नये यासाठी हातपाय धुऊन प्रवेश करावा असा दंडक होता.

उदकशांती

उदक म्हणजे पाणी, या पृथीवर पाणी महत्वाचे आहे. अनेक प्रसंगी हा विधी केला जातो. पाण्याला अभिमंत्रीत करून त्या पाण्याने घराचे शुद्धीकरण करणे म्हणजे उदकशांती होय. नवीन घरात राहायला जायचे असल्यास वास्तुशांती करून जातो. परंतु जर मुहुर्त नसेल तर उदक शांती करून शुद्धीकरण केले जाते. सुतक संपल्यावर चौदाव्या दिवशी घराच्या शुद्धीकरणासाठी उदकशांती करतो. पाण्याच्या मंत्र उच्चाराने शुद्धीकरण होते. त्यातून घरातील नकारात्मक शक्तीच नाश होतो. व दैवीय ऊर्जेचे संपादन होते.

कलश पूजन:

मानव जेव्हा सुसंस्कृत होऊ लागला त्यावेळी मानवाला वाटेल असेल की, पाऊस आहे म्हणून तर जीवन आहे, जर पाऊस नसला तर जीवन सुकून गेले असते. पाऊस आपल्याला जीवदान देतो. तेव्हा आपणही त्याचे पुजन केले पाहिजे. परंतु त्यात एक अडचण आली, पाऊस तर फक्त चारच महीने येतो, रोज येत नाही. आपल्या पूर्वजनांनी त्यातून रस्ता काढला बिहारी, तालावे, नदी इत्यादी सर्वांचे पाणी पावसान दिले आहे. तेव्हा त्यांनी कलशात ते पाणी घेवून त्यांची पुजा सुरू केली.

वरुणे देवाची प्रतीक म्हणून पूजा करतांना कलशात पाणी, हळद-कुंकू, गंध, अक्षदा, फुले व कापूर घालायची प्रथा आहे. हिंदू धर्मात ब-याच पुजांमध्ये पुजला जातो. दा. सत्यनारायण, नवरात्र, लग्न, ग्रहप्रवेश यासारख्या सुभ प्रसंगी कलश ठेवला जातो. कलशातील पाणी आदिम जलाचे प्रतिक आहे. ज्यातून ब्रह्म व संपूर्ण सृष्टी

अस्तीत्वात आली. कलशाच्या वरती ठेवलेले नारळाचे फळ भक्ताचे मस्तक दर्शवितो. आंबाची पाने शुभ व विशिष्ट उद्देशाचे प्रतिक असते. सुक्ष्म जगातून दैवी स्पंदने आकर्षित करणे, हे त्याचे कारण आहे. एवढेच नव्हे तर कलशात भरलेले पाणी हे दिव्य स्वरूपात बनवून भक्ताच्या कुटुंबावर शाश्वत आर्शिवाद देणे व नकारात्मक ऊर्जा शोषून घेणे हा प्रमुख हेतू समजला जातो.

मावंदे:

साधारणतः काशी यात्रेच्या सफलते नंतर हा गंगाजल पूजनाचा विधी केला जातो. प्राचीन काळी काशीला जाण्यात अनंत अडचणी होत्या. त्यामुळे काशीला जाऊन परत येणे हे महत्वाचे होते. कदाचीत आपल्या पैकी कोणी काशीला जाऊ शकणार नाही म्हणून सर्व नातेवाईकांना व आपेष्टांना त्यासाठी मुद्दाम निमंत्रित केले जाते व गंगेतून आणलेल्या पाण्याची मंत्रउच्चार्याच्या साहाय्याने विधीवत पुजा केली जाते व गंगा जलाचे तिर्थ सर्वांना दिले जाते.

अस्थिविसर्जन:

मृताच्या अस्थि पवित्र जलात विसर्जित कराव्यात, विशेषता नद्यांमध्ये अथवा सागरात त्यांचे विसर्जन व्हावे अशी समाजाची धारण असते. नाशिकच्या रामकुंडात अस्थिविसर्जन व्हावे अशी सर्व महाराष्ट्रातील सर्व लोकांची अपेक्षा असते. पैठण, प्रकाशा, नद्यांचे संगम इत्यादी ठिकाणी अस्थि विसर्जित केल्या जातात. त्यामुळे व्यक्ती मोक्ष प्राप्ती होते असे समजले जाते.

सारांश:

हिंदू धर्मात संस्कारांना फार महत्व आहे. व्यक्तीवर संस्कार करून व्यक्ती सदाचारी, सर्वगुण संपन्ना बनते. व्यक्तीवर जन्माच्या आगोदर गर्भावस्थेपासून संस्कार सांगितले आहे. हे संस्कार जसे महत्वाचे आहेत तसेच बहुसंख्य संस्कार करतांना पाण्याचे अतिशय महत्व सांगितले आहे. प्रत्येक विधी करतांना मंत्रउच्चार्या द्वारे जल पवित्र करून त्याचा वापर विधीवत केला जातो. प्रामुख्याने अपत्य जन्म विधी, व्रतबंध, मंत्रोच्चार विधी, स्नान विधी, दशक्रिया विधी, शांती करणे, मावंदे, अस्थिविसर्जन, इत्यादी प्रसंगी संस्कार करतांना पाण्याचे अनन्य साधारण महत्व आहे. पाण्याशिवाय संस्कारीत होणे शक्यच नाही. थोडक्यात जन्मापासून तर मृत्यु पर्यंत माणसाचे जेवढे नाते जडले असेल तेवढे ते माणसाच्या दैनंदिन कर्मांमध्ये, धार्मिक कर्मांमध्ये आणि सांस्कृतिक कर्मांमध्ये समाविष्ट झालेले आहे.

संदर्भ:

1. भारतीय जलसंस्कृती, डॉ. रा. श्री. मोखंचीकर, सुमेरू प्रकाशन
2. दुर्भिक्ष पाण्याचे, प्रलय पाण्याचा, श्री. वसंतराव ठाकरे
3. भारतीय समाजाची संरचना व परिवर्तन, श्री ए. वाय. कोडेकर, फडके प्रकाशन
4. भारतीय समाज व्यवस्था, एम. जी. कुलकर्णी, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद

संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या व्यवसायसमाधानतेचा अभ्यास

डॉ. अमोल मांडेकर

सहयोगी प्राध्यापक क.का. संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक जिल्हा नागपूर.

सारांश :-

संस्कृत भाषा ही प्राचीन भाषा असून भारतीय भाषांची जननी मानली जाते. सध्याच्या काळात संस्कृत भाषेच्या वापर कमी दिसून येतो व संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या व अध्ययन करणाऱ्यांची संख्या ही महाराष्ट्रामध्ये कमी प्रमाणात दिसून येते. सध्याच्या काळात संस्कृत विषयाला महत्त्व प्राप्त करून देण्याच्या अनुषंगाने या विषयाला समोर नेण्याच्या दृष्टिकोनाने संस्कृत शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. करिता संस्कृत शिक्षकांची व्यवसाय समाधानता महत्त्वपूर्ण आहे. कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांची व्यवसाय समाधानतेचा अभ्यास संस्कृत क्षेत्रात नाविन्यपूर्ण ठरतो. व म्हणून कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत अध्यापन शिक्षकांवर फारसे संशोधन झालेले दिसून येत नाही. तसे पाहिल्यास कुमार अवस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे कनिष्ठ महाविद्यालय शिक्षक शिक्षिका आहेत. व म्हणून संशोधकाने सदर विषयाची निवड केली आहे.

मुख्यशब्द: व्यवसाय समाधानता

प्रास्ताविक :-

आज पर्यंत झालेल्या पूर्व संशोधनाचा अभ्यास असे दिसून येते, की व्यवसाय समाधान या घटकावर अनेक संशोधन झालेल्या आहे. मात्र कनिष्ठ महाविद्यालयातील संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांवर व्यवसाय समाधानता या विषयात फारसे संशोधन झालेले दिसून येत नाही. व म्हणून संशोधकाने संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानतेवर अभ्यास करणाऱ्या मानस केला आहे. व हे या संशोधनाचे वेगळेपण आहे.

संशोधनाची आवश्यकता :-

शिक्षण क्षेत्रातील समस्यांची अभ्यासपूर्ण निराकरण करण्याचे आणि उपाय शोधण्याकरिता संशोधन हे एकमेव साधन आहे. आजच्या विद्यार्थी हा देशाच्या भावी नागरिक आहे. कुमार अवस्थेतील विद्यार्थी साधारणतः 15 ते 18 वर्ष वयोगटातील असतात सदर कालखंडात विद्यार्थी घडविण्याकरिता शिक्षकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर शिक्षकांच्या फार मोठा प्रभाव असतो. शिक्षक त्यांचे जीवनातील आदर्श असतो. सदर संशोधनात कनिष्ठ महाविद्यालय संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या समस्या त्यांना असणाऱ्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण होतात काय? तसेच त्यांना सदर कार्यात व्यवसाय समाधानता आहे. का हे जाणून घेण्याकरिता सदर संशोधनाची आवश्यकता ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

परिकल्पना :-

- 1) अनुदानित व विनाअनुदानित कनिष्ठ महाविद्यालयीन कला शाखेतील संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांची व्यवसाय समाधानतेतील सार्थक फरक दिसून येत नाही.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनात सर्वेक्षण पद्धतीच्या उपयोग करण्यात आले आहे.

न्यायदर्श :-

प्रस्तुत संशोधनात अमरावती विभागातील एकूण 103 अनुदानित व विनाअनुदानित कला शाखेतील संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली.

संशोधनाची व्याप्ती :-

प्रस्तुत संशोधनात अमरावती विभागातील अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयाचा समावेश करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे अमरावती विभागातील कनिष्ठ महाविद्यालया पुरते मर्यादित आहे. प्रस्तुत संशोधन हे कला शाखेतील संस्कृत विषय अध्यापन करणारे शिक्षक व शिक्षकांनी पुरते मर्यादित आहे.

सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन :-

प्रस्तुत संशोधनात t सांख्यिकीय मूल्यांचा उपयोग करण्यात आला.

परिकल्पना सांख्यिकीय तंत्राद्वारे पडताळणी :-

1) अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठमहाविद्यालयातील संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानतेचा अभ्यास.

सारणी क्र. १

गट	संख्या	माध्यमान	प्रमाण विचलन	स्वाधीनता मात्रा	प्रमाण त्रुटी	माध्यमानातील फरक	प्राप्त मूल्य
अनुदानित	४८	८१.००	१५.७०७४	१११	२.८६००	२१.७५	७.६०५*
विना अनुदानित	६५	५९.२५	१४.०५५७				

उपरोक्त सारणी अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानतेचा मध्यमानाची तुलना दर्शविते सारणी वरून असे निदर्शनास येते, की अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालय संस्कृत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानतेचे प्राप्त t मूल्य मूल्य 7.605 हे स्वाधीनता मात्रा 111 आणि 0.05 सार्थकता स्तरावरील सारणीt मूल्य १.980 पेक्षा अधिक असल्यामुळे सार्थक आहे.

माध्यमानावरून असे निदर्शनास येते, की अनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानतेचे मध्यमान ८१.०० असून विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांचे 59.25 आहे.

निष्कर्ष :-

यावरून असे स्पष्ट होते, की अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधान ते मध्ये सार्थक फरक असून विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांपेक्षा अनुदानित महाविद्यालयीन शिक्षक व्यावसायिक दृष्ट्या अधिक समाधानी असल्याचे आढळून येते. अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधान त्यांच्या मध्यमानाची तुलना आलेख क्रमांक दोन मध्ये दर्शविण्यात आलेली आहे.

समारोप :-

सदर संशोधनावरून असे निदर्शनास येते, की कनिष्ठ महाविद्यालयीन अनुदानित शिक्षकांपेक्षा विनाअनुदानित शिक्षकांना व्यवसाय समाधानता कमी दिसून येते. यावरून असे स्पष्ट होते, की अनुदानित व विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालयीन संस्कृत शिक्षकांची व्यवसाय समाधान देत फरक दिसून येतो. यामध्ये विनाअनुदानित कला कनिष्ठ महाविद्यालय संस्कृत शिक्षक व्यावसायिक दृष्ट्या अधिक समाधानी असून त्यांच्या शैक्षणिक गरजांच्या पूर्ततेचे प्रमाण अधिक असल्याचे निदर्शनास येते. याचे कारण असे असू शकते की अनुदानित कनिष्ठ महाविद्यालयात शैक्षणिक सामुग्रीची, मुबलक उपलब्धता, ग्रंथालयातील पुस्तकांची उपलब्धता, इत्यादी साहित्य व सॉफ्टवेअर सह अध्यात्मिक तंत्राच्या वापर अशा विविध साहित्य गरजांची पूर्तता शैक्षणिक अनुदान अनुदानित कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावर वेळेवर उपलब्ध होतात, असे कारणे असू शकतात. यासोबतच सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे विनाअनुदानित कनिष्ठ महाविद्यालय संस्कृत शिक्षकांना त्यांच्या व्यवसायातील सेवा. सुरक्षितता, मिळणारे वेतन, वेतनातील नियमितपणे, मिळणारी वाढ, दरमहा, वेळेवर प्राप्त होणारे वेतन, या महत्त्वपूर्ण बाबी असू शकतात.

संदर्भ :-

- १) डॉक्टर आहरे हिरा (1995) 'उदयोमुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक' विद्या प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ क्रमांक 45.
- २) डॉक्टर पंडित रवी (2005) 'शैक्षणिक मानसशास्त्र' पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ क्रमांक 239.
- ३) डॉक्टर कुलकर्णी डॉक्टर आर (2009) 'प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र' विद्या प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ क्रमांक 64.

महाराष्ट्रातील निवडक सामाजिक सुधारकांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम.

इतिहास विभाग प्रमुख स्व. नितीन महाविद्यालय, पाथरी

प्रस्तावना :-

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारकांचे योगदान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. समाजसुधारकांनी समाजक्षेत्रात भरीव कामगिरी केली तसेच समाजसुधारण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. त्यामुळे समाजसुधारकांनी शिक्षण क्षेत्रात भरीव कार्य करण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी महाराष्ट्रात शाळा, महाविद्यालयाची स्थापना करून कार्यास सुरुवात केली. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकाने शैक्षणिक क्षेत्रात मुहूर्तमेढ रोवली. महात्मा ज्योतीराव फुल्यांनी महाराष्ट्रात सर्व् प्रथम मुलींची शाळा बुधवार पेठेतील भीडेवाडयात सुरु केली. तसेच अस्पृश्यासाठी अनेक शाळा सुरु केल्या. सामाजिक कार्यात सत्यशोधक समाजामार्फत अनेक सामाजिक कार्य हाती घेतली.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी अनाथ बालिकाश्रम संस्थाची स्थापना इ. स. 1899 मध्ये केली. मुलींच्या शिक्षणा बाबतीत महिला विद्यालयाची स्थापना 1907 ला करून महिला विद्यापीठाची स्थापना केली.

तसेच महाराष्ट्रात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी ग्रामीण भागामध्ये ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ स्थापन केले. आजचे एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ हे महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्थापन केलेले महिला विद्यापीठ होय. त्यांच्या कार्याची पावती बनारस विद्यापीठाने महर्षी कर्वे यांना डी.लिट. ही पदवी देऊन केली. महाराष्ट्राच्या इतिहासात सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील केलेल्या योगदानाने त्यांना सामाजिक इतिहासाचे शिल्पकार म्हटले जाते. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे कार्य महाराष्ट्रातील शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवली. त्यांचा जन्म कोल्हापूर जिल्हयातील कुंभोज येथे 12 सप्टेंबर 1885 रोजी झाला त्यांच्या आईचे नाव गंगूबाई व वडीलाचे नाव पायगोंड पाटील होते. पायगोंड पाटील हे महसूल खात्यात नौकरीला होते त्याच्यामुळे सतत होणाऱ्या बदलीमुळे आपल्या मुलांचे शिक्षण चांगले व्हावे यासाठी ते सतत प्रयत्न करत असत. याउलट भाऊराव मात्र शाळा सोडून इतर क्षेत्रात अग्रेसीव्ह सहभागी होत असत. भाऊराव पाचवीपर्यंत शिक्षण झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठी राजाराम हायस्कूल कोल्हापूर येथे आले. जैन बोर्डिंगमध्ये भाऊराव असतांना शाहू महाराजांनी अस्पृश्यासाठी वसतिगृह काढले व त्याला मित्र क्लार्क ने नाव दिले. या कार्यक्रमासाठी भाऊराव गेले वसतिगृहाचे संचालक श्रीयुत लढे यांनी सर्व विद्यार्थ्यांनी अंघोळी केल्याशिवाय जेवण मिळणार नाही हा नियम भाऊरावांनी न पाळल्यामुळे त्यांना वसतिगृहातून बाहेर काढले. इंग्रजी सहावीपर्यंतचे शिक्षण घेतले. भाऊरावाचा विवाह इ. स. 1909 मध्ये लक्ष्मीबाई यांच्याशी झाला. भाऊराव यांनी काही काळ नौकरी केली. परंतु त्यात मन रमत नसल्यामुळे त्यांनी नौकरी सोडली. भाऊराव पाटील यांच्यावर महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे, संत गाडगे बाबा यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव असल्याने बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी शिक्षण हा सर्वोत्तम मार्ग आहे व त्यासाठी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी दुधगाव शिक्षण प्रसारक मंडळाची स्थापना इ. स. 1910 साली

दुधगाव येथे केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात व लोकांना शिक्षणासाठी इ. स. 1919 रोजी कराड तालुक्यातील काले या गावात सत्यशोधक जलसासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील गेले असता त्यांनी यापुढे आपण शिक्षण कार्यात वाहून घेणार असल्याचे जाहीर केले व येथेच रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली. इ. स. 1924 मध्ये सातारा येथे छत्रपती राजर्षी शाहू वसतिगृह सुरु केले व त्यानंतर आपल्या संस्थेचे कार्यालय सातारा येथे केले. रयत शिक्षण संस्थेने आपल्या संस्थेचे बोधचिन्ह वडाचे झाड ठेवले व ब्रीदवाक्य म्हणून स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद निवडले. रयत शिक्षण संस्थेचा विस्तार महाराष्ट्रावर झाला. शिक्षण क्षेत्रातील कामगिरी करत असतांना भाऊराव पाटील यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी शिक्षणातील कार्यासाठी आपल्या आई-वडीलांकडून मिळालेले 93 तोळे सोने रयत शिक्षण संस्थेच्या विकासासाठी खर्च केले. एका प्रसंगी लक्ष्मीबाईंनी स्वतःचे मंगळसुत्र गहाण टाकून विद्यार्थ्यांना अन्न-धान्य आणले व त्यांच्या जेवणाची सोय केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील रोज नव्या एका गावी जाऊन वसतिगृहासाठी धान्य गोळा करत असत. भाऊराव पाटील व त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांच्या कार्यामुळे रयत शिक्षण संस्था विकसित झाली. विद्यार्थ्यांच्या केलेल्या सेवेमुळे लक्ष्मीबाईंना रयत माऊली म्हटले जाऊ लागले. भाऊराव पाटील यांनी आपल्या रयत शिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी शिक्षणासाठी 'कमवा आणि शिका' ही योजना कार्यान्वीत करून शिक्षणाची गोडी निर्माण केली. रयत शिक्षण संस्थेचे जाळे मोठ्या प्रमाणात विस्तारीत झाले. 500 च्या आसपास शाळा, 100 हायस्कूल, 41 महाविद्यालय व वसतिगृहे असा विस्तार झाला. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शिक्षण क्षेत्रातील योगदानाबद्दल सर्वसामान्य लोकांनी त्यांना कर्मवीर ही पदवी बहाल केली. भारत सरकारने त्यांच्या कार्याची नोंद घेत त्यांना पद्मभूषण हा किताब दिला. पुणे विद्यापीठाने कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना डी. लिट. ही पदवी बहाल केली. सातारा येथील छत्रपती शिवाजी कॉलेज कराड येथील संत गाडगेबाबा महाविद्यालय सातारा येथे मौलाना आझाद बी. एड. कॉलेज सुरु केले.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी डिप्रेस्ड क्लास मिशन स्थापन करून त्यांच्या अंतर्गत शैक्षणिक कार्य सुरु केले. मुंबई, पुणे, ठाणे, सातारा, मालवण, कोल्हापूर येथे अस्पृश्य दलित वर्गासाठी शाळा, उद्योगशाळा, रात्रशाळा, वसतिगृहे, उपासनागृहे आणि मोफत दवाखाने चालवित इंदौरच्या श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांनी 20 रुपयांची दिलेली देणगी व सरकारच्या सहाय्याने पुण्यात अहिल्याश्रमाची स्थापन केली. लोकांच्या उध्दारासाठी उभी केलेली ही शैक्षणिक संस्था होती.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहे असा संदेश दिला. शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या संस्थे अंतर्गत मुंबईला सिध्दार्थ कॉलेज मुंबई व औरंगाबाद येथे मिलिंद कॉलेजची स्थापना करून उच्च शिक्षणाचा प्रसार केला. मराठवाड्यातील लोकांना उच्च शिक्षणांची औरंगाबादला सोय झाली.

पंजाबराव देशमुख : बहुजन समाजासाठी शिक्षणाची वारी विदर्भात खुली केली. अमरावती येथे श्रध्दानंद छात्रालय इ. स. 1926 मध्ये स्थापन केले. शिक्षण मधील प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे म्हणून जिल्हा कौन्सिल मध्ये प्रयत्न केले. गरीब व होतकरु विद्यार्थ्यांना सोयी सवलती देऊन शिक्षणासाठी प्रोत्साहित केले. पंजाबराव देशमुख यांनी शिक्षण मंत्रीपदातून अनेक शैक्षणिक कार्य केले. इ. स. 1932 मध्ये श्री शिवाजी शिक्षण संस्था अमरावती येथे स्थापन केली. तसेच प्राथमिक शिक्षण संघ सुरु केला.

कर्मयोगी बाबा आमटे यांनी महाराष्ट्रात शिक्षण क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली. इ. स. 1964 मध्ये आनंदवनात आनंद निकेतन कॉलेजची स्थापना केली. इ. स. 1965 मध्ये कृषी महाविद्यालय सुरु केले. तसेच शिक्षण क्षेत्रात भरीव कामगिरी म्हणजे त्यांनी इ. स. 1966 मध्ये आनंद अंध विद्यालय सुरु केले. कुष्ठरोग्याची सेवेला मानवतावादी दृष्टिकोनातून कार्यातून मानवतावाद अंमलात आणला. त्यांच्या कार्याची दखल भारत सरकारने घेऊन त्यांना इ. स. 1986 ला भारत सरकारचा पद्मविभूषण हा पुरस्कार दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाने 19 नोव्हेंबर 2002 ला डी. लिट. ही पदवी दिली. तसेच महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र भूषण हा पुरस्कार इ. स. 2003-04 ला दिला.

सारांश :-

महाराष्ट्र राज्य हे पुरोगामी राज्य आहे या राज्यात अनेक समाजसुधारकांनी आपल्या कार्यातून समाजाच्या शेवटच्या घटकांपर्यंत पोहचण्याचे कार्य हाती घेतले. स्त्रीयांना सन्मान मिळवून तसेच स्त्री व अस्पृश्य बहुजन समाजापर्यंत शिक्षणाची सुविधा करून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील समाजसुधारकामुळेच शक्य झाले.

संदर्भ ग्रंथ यादी :-

- 1) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास : प्राचार्य एस. एस. गाठाळ
- 2) महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास : प्रा. गणेश राऊत, प्रा. ज्योती पडघन
- 3) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक आणि प्रबोधन चळवळ : प्रा. डॉ. रामभाऊ मुटकूळे, प्राचार्य डॉ. विजय कलकणा, प्रा. डॉ. साईनाथ राठोड
- 4) धोंडो केशव कर्वे : आत्म वृत्त व चरित्र : कर्वे - पटवर्धन
- 5) कर्मवीर भाऊराव पाटील : ए. के. घोरपडे
- 6) आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास: मोरे दिनेश
- 7) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे : पवार गो. मा.

राष्ट्र विकासात सामाजिक संस्थाचे योगदान

प्रा. डॉ. संजय चिताळकर

मराठी विभाग प्रमुख, शिवळे कॉलेज मुरबाड जि ठाणे.

भारत हा खंडप्राय देश आहे. महाराष्ट्र राज्य हे त्यातील एक महत्त्वाचे आहे. ठाणे, पालघर, धुळे, नंदुरबार, नाशिक, गडचिरोली व चंद्रपूर या जिल्ह्यात आदिवासी समाज मोठ्या संख्येने आहेत. हा भाग दुर्गम व अतिदुर्गम आहे, या लोकांना आरोग्य, शिक्षण, वीज व दळणवळण देणे सरकारचे काम आहे. मात्र या सेवा देणासाठी सरकार अपयशी ठरले आहे. म्हणून काही सामाजिक संस्था व निमसरकारी संस्था या सेवा देण्यासाठी अग्रेसर आहेत. काही संस्थांना अनुदान देण्यात येते. काही स्वायत्त व काही सेवाभावी संस्था आहे. उपेक्षित व वंचित लोकांना या संस्था मोफत सेवा देण्याचे काम करत आहेत. एकूणच राष्ट्रीय व समाज उभारणीसाठी या संस्थेचे मोठे योगदान आहेत.

डॉ. प्रकाश आमटे हे गडचिरोली या आदिवासी बहुल भागात मोफत वैद्यकीय सेवा देणारी ही संस्था आहे. गेली अनेक वर्षे ते काम करतात. हेमलकसा येथे त्यांनी लोकबिरादरी प्रकल्प स्थापना केला आहे. आजारी व रोगांची शास्त्रोक्त माहिती देणे तसेच अंधश्रद्धा व रूढी बदल प्रबोधन करणे. स्त्री भ्रूणहत्याबाबत जागृती करणे. इ. उपक्रम यांनी भागात सुरू केले आहे. शास्त्रीय उपचार या आदिवासी लोकांना उपलब्ध करून दिले आहे. त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन डॉ. आमटे यांना अमेरिकेचा मॅग्रेसिस हा पुरस्कार मिळाला आहे. आजही आमटे परिवार निरपेक्ष वृत्तीने काम करत आहे.

आ. डॉ. निलम गोरे यांची पुण्यात स्त्री आधार केंद्र ही संस्था कार्यरत आहे. घटस्फोटित, परित्यक्ता, बलात्कारीत, वंचित व अत्याचारीत स्त्रियांना मोफत कायदेशीर मदत केली जाते तसेच निलम गोरे यांनी हुंडाबळी, छेडछाड व विनयभंग या विरोधात आवाज उठवून पीडित स्त्रियांचे पुनर्वसन केले जाते. डॉ. अनिल अवचट यांची पुण्यातील मुक्तांगण ही संस्था व्यसनांच्या आहारी गेलेल्या युवक-युवतींचे समुपदेशन करून त्यांना व्यसनमुक्त केले जाते तसेच पुनर्वसन करून त्यांना नोकरी व धंद्यात सहाय्य केले जाते. सध्या ही संस्था त्यांची मुलगी डॉ. मुक्ता चालवते.

विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील आ. बच्चू कडू यांची प्रहार नावाची संघटना आहे. ती दिव्यांग, अपंग, व वंचित साठी विविध कार्य करते आहे. शिवाय जनतेच्या मुलभूत प्रश्नांवर अनोखे आंदोलन व मोर्चा काढून सरकारला जाणीव करून दिली जाते. लोकांच्या प्रश्नाला न्याय दिला जातो. सरकारी कार्यालयात महत्त्वाचे दाखले मिळवून देणे व भ्रष्टाचाराविरोधात आवाज उठवला जातो.

तसेच विधानसभेत नोकरी, वीज, पाणी, बेरोजगारी व सरकारी योजना यांवर विविध चर्चा केली जाते.

महाराष्ट्राचे आरोग्यमंत्री ना. दीपक सावंत व शिवसेना पुरूस्कृत शिव आरोग्य टेली मेडिसिन योजना ही जनतेला आरोग्य सेवा देणारी एक सामाजिक संस्था आहे.

सध्या ती राज्यात कार्यरत आहे. भारतीय संविधानानुसार प्रत्येक नागरिकाला चांगली आरोग्य सेवा व सुविधा देणे सरकारला बंधनकारक आहे. गडचिरोली वा आदिवासी बहुल भागात हा प्रकल्प राबविला जातो. यामध्ये रूग्णांना विविध तज्ज्ञ डॉक्टरांचे मार्गदर्शन तसेच ग्रामीण भागासाठी थेट संपर्क साधला जातो. एकसरे,

एम.आर.आय., ईसीजी, इ. अहवालाची पाहणी इंटरनेट माध्यमातून केली जाते. हा अहवाल लाईव्ह स्क्रीनवर दिसतो, गडचिरोली, चंद्रपूर, मेळघाट, ठाणे, पालघर, तलासरी, जव्हार, डहाणू व मोखाडा या आदिवासी दुर्गम, अतिदुर्गम भागात ही वैद्यकीय सेवा दिली जाते.

नाशिक जिल्ह्यातील इगतपुरी, कळवण, सटाणा, दिंडोरी, पेठ, सुरगाणा, हरसूल व डांग या आदिवासी भागातील व परिसरातील 'वनवासी आश्रम' ही संस्था आदिवासींच्या कल्याणासाठी अहोरात्र झगडत आहे. ठक्कर बाप्पा यांच्या प्रेरणेने गंगाराम आवारी गुरुजी १९८४ पासून या संस्थेत कार्यरत आहेत. आदिवासी मधील अंधश्रद्धा, रूढी व व्यसनाधिनता कमी करून त्यांना शिक्षणाकडे प्रवृत्त करणे व आश्रमशाळेत मोफत शिक्षण देणे, हे कार्य अद्याप पर्यंत सुरू आहे. जेष्ठ विचारवंत व प्राचार्य डॉ. भास्कर गिरधारी या संस्थेत अजूनही सक्रिय आहेत. गिरधारी सर यांनी जव्हार व परिसरात कृतीशील काम केले आहे.

नंदुरबार, धुळे व नर्मदा आदिवासी भागात मेधा पाटकर, दिनानाथ मनोहर, वाहरू सोनवणे व भारत पाटणकर यांनी 'संवाद' या संस्थेच्या माध्यमातून आदिवासी मध्ये मोठे परिवर्तन केले आहे. आदिवासी समाजाला आपल्या हक्क व कर्तव्याची जाणीव करून दिली आहे. त्यामुळे येथील समाज शिक्षणाकडे वळला आहे. येथील नर्मदा सरोवर, धरणग्रस्त व विस्थापित लोकांसाठी मेधा पाटकर काम करत आहे.

ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड व शहापूर परिसरातील विवेक पंडित व इंदवी तुळपुळे यांची 'श्रमजीवी संघटना' मागास व आदिवासी लोकांच्या हक्कासाठी लढत आहेत. शिक्षण, आरोग्य, अन्यायग्रस्त व जमिनीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी मोर्चा, आंदोलने करून आदिवासींना न्याय देण्यासाठी झगडत आहे. भांडण व तंटा, विस्थापित झालेल्या लोकांना कायदेशीर मदत केली जाते आहे. तसेच अन्याय व अत्याचारग्रस्त आदिवासींना न्याय हक्क मिळवून दिला जातो.

शहापूर तालुक्यातील भागदळ येथील समाजसेवक सरपंच काशीनाथ भाकरे यांनी संपूर्ण परिसरात जंगलतोड व कुराडबंदी मोहीम १०० टक्के यशस्वी केली आहे. स्त्री भ्रूणहत्या बंद करून, मुलींच्या जन्माला प्राधान्य देऊन मुलींना मुलगा मानले जाते. मुलगी जन्माला आली तर, तिच्या मातेला संगोपनासाठी २००० रु, बक्षीस दिले जाते. आजही येथील स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणुका बिनविरोध होते आहे.

अ. नगर जिल्ह्यातील कोपरगाव येथील वंदे मातरम् ही संघटना सामाजिक कामात आघाडीवर आहे. परिसरातील पाणी, वीज, रस्ते, शिक्षण व इतर समस्या यांना प्राधान्य देऊन अनेक आंदोलने केली जातात. गरीब होतकरू व हुशार मुली व मुलांना शिक्षण साठी आर्थिक शमदत केली जाते. तसेच पीडित रुग्ण, भिकारी, निराधार वृद्धांना आवश्यक ती मदत केली जाते. याशिवाय अपघात ग्रस्त यांना वैद्यकीय सहाय्य केले केले जाते. दिव्यांगांना चष्मे व अपंगांसाठी कुबड्या दिल्या जातात. एकुणच त्यांना सहानुभूती व धैर्य देण्याचे काम केले जाते. याशिवाय कुटुंबातील वादविवाद, तंटे पुढाकार घेऊन मिटवले जातात. आजही ही संस्था समाजसेवेत अग्रगण्य आहे.

जेष्ठ समाजसेविका सिंधुताई सपकाळ यांची 'स्त्री आधार' ही संस्था निराधार व वंचित स्त्रिया व मुलासाठी कृतीशील आहे. पीडित, परित्यक्ता व घटस्फोटित स्त्रियांना मोठा आधार दिला जातो. बालकामगार, निराधार लहान मुलांचे पुनर्वसन केले जाते. विदर्भ, पुणे तसेच महाराष्ट्राच्या विविध भागात ही संस्था कार्यरत आहे. एकूणच सिंधुताई सपकाळ यांनी अनेक वंचितांना आधार देऊन त्यांना स्थिरस्थावर केले आहे.

याशिवाय राजधानी दिल्ली येथे अरविंद केजरीवाल यांची 'परीवर्तन' यांची संस्था सामाजिक कामात आघाडीवर आहे. या माध्यमातून शासकीय कामातील भ्रष्टाचार, अनागोंदी व दिरंगाई यावर प्रकाश टाकला जातो. अनाथ गरीब मुलांना मदत, बलात्कारीत पीडित स्त्रियांना कायदेशीर मदत व पुनर्वसन केले जाते. तसेच अन्नक्षत्रालये उभारणी करून निराधार व वंचित यांना निवारा देण्याचे काम करत आहेत. याच कामाच्या जोरावर आज दिल्ली चे मुख्यमंत्री झाले आहेत.

भारतात आज हजारो NGO कार्यरत आहेत. सेवाभावी वृत्तीने ते काम करतात. काही प्रश्न व उपाय जिथे सरकार सोडवू शकत नाही, तिथे या संस्था मोलाची भूमिका पार पाडतात. राष्ट्राच्या प्रगतीत व उभारणीत या NGO यांचा मोलाचा सहभाग आहे. उपेक्षित गरीब, अडाणी लोक, भिक मागणारे मुले, बालकामगार व कचरा गोळा करणाऱ्या स्त्रिया यांच्या भवितव्याच्या बाबतीत या संस्था दिशादर्शक व दीपस्तंभ ठरल्या आहेत.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्रोत्तर काळात ख्रिश्चन व मिशनरी लोकांनी गरीब व गरजू रुग्णांसाठी काही दवाखाने सुरू केले होते. विशेषतः आदिवासी भागात मोफत शस्त्रक्रिया व औषधोपचार केले जात. तसेच काही वैद्यकीय क्षेत्रातील तज्ज्ञ लोक व दानशूर उद्योगपती यांच्या सहकार्याने शहर व ग्रामीण भागात अद्ययावत हॉस्पिटल स्थापन केली. उदा. मुंबई येथील टाटा कॅन्सर हॉस्पिटल, प्रवरानगर येथील व लातूर येथील विवेकानंद हॉस्पिटल, श्रीरामपूर येथील मिशनरी हॉस्पिटल इ. आपल्या दर्जेदार वैद्यकीय सेवेने आशिया खंडात मान्यता पावली आहेत.

आजही काही विश्वस्त संस्था, सामाजिक संस्था एक असिधारा व्रत स्वीकारून विविध शिबिरे, प्रदर्शने, कार्यशाळा व चर्चासत्रे भरवून समाजातील बेकारी, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. तसेच शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण करत आहेत. डॉ. प्रकाश आमटे यांनी हेमलकसा येथे विविध पुस्तके व मासिकाद्वारे विविध आजाराबद्दलची माहिती व गैरसमज देऊन, त्यामुळे काही रूग्ण मुक्त झाले आहे. स्त्री भ्रूणहत्येचे दूरगामी परिणामांची जाणीव करून दिली, त्यामुळे मुलींचा जननदर वाढला. वाघ, बिबटे, अस्वल, अजगर व नाग इ. हिंस्र प्राण्यांना मायेने जवळ करून भुतदयेचा एक आदर्श निर्माण केला आहे. तेथील पडिक जमीन विकसित करून विविध पिके घेतली जातात. याकामी त्यांचे बंधू विकास आमटे, पत्नी शीतल आमटे व इतर परिवार यांचे सहकार्य लाभले आहे. एकूणच राष्ट्र उभारणीत विविध सामाजिक संस्था निरपेक्ष वृत्तीने काम करत आहेत. त्यामुळे उपेक्षित, निराधार व वंचितांना जगण्याची नवीन दिशा दिली गेली आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थितीचा आदिवासी जमातीच्या आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास (२००१-२०२१)

संशोधक विद्यार्थी
दिपा समशोनवळवी
(एम. ए. भूगोल)
मार्गदर्शक
डॉ. संतोष बुरकुल

प्रस्तावना

आदिवासी म्हणजे आधीपासून वास करणारे. आदिवासी कोणत्याही प्रदेशात मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी जमात होय त्यांची त्यांची बोलीभाषा, विवाह पद्धती, राहणीमान यामध्ये साम्यता असते अशा सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज किंवा आदिवासी जमात म्हणतात. आदिवासी जमात ही नगर संस्कृती पासून दूर जंगलात दऱ्याखोऱ्यात वस्ती करून राहतात आधुनिक संस्कृतीशी त्यांचा फारसा संबंध नसल्यामुळे त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरीती व संस्कृती तयार झाल्या आहेत. आदिवासी हा एक असा ग्रामीण समुदाय आहे की, ज्याची सर्वसाधारण भूमी, एक भाषा ही समान तसेच सांस्कृति, रूढी, परंपरा आणि आर्थिक स्थिती ही सारखी असते असा एक समुदाय म्हणजे आदिवासी होय. आदिम म्हणजे लोक जीवनाचे प्राचीनतम स्वरूप होय त्यांच्या विविध परंपरा, चालीरीती, भाषा, पोशाख, सण, उत्सव, सामुदायिक जीवन निसर्गावलंबी जीवन जगत असताना मिळणारा नैसर्गिक परिपूर्ण आनंद या विविध संस्कृती पहावयास मिळते. सर्व सर्वसाधारणपणे जंगलात दुर्गम दर्याखोऱ्यात व सुसंस्कृत समाजापासून तुटक असलेल्या प्रदेशात ते तुरळक वस्ती करून राहतात. नागर संस्कृतीचा त्याप्रमाणे वर्ग श्रेणी बद्ध समाजाचा संपर्क न झालेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरीती किंवा संस्कृती आदिवासीत आढळतात. अर्थात जगातील सर्व आदिवासी त्या त्या प्रदेशातील मूळ रहिवासी आहेतच असे ठामपणे म्हणता येत नाही. परंतु दुसऱ्या सर्वमान्य संज्ञाच्या अभावी आदिम संस्कृतीची दर्शक हीच संज्ञा रूढ झाली आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात वेगवेगळ्या जातीचे धर्माचे, पंथाचे लोक राहतात. भारताचे गुणवैभव हे जगात वेगळा ठसा निर्माण करणारे असे आहे. अशा या विविधतेने नटलेल्या देशात विविध आदिवासी जमातीचे लोकही राहतात अगदी भारताच्या उत्तरेपासून ते दक्षिणेपर्यंत आणि पश्चिमे पासून ते पूर्वेपर्यंत वेगवेगळ्या आदिवासी जमाती वास्तव्य करीत आहे. अनेक नागर संस्कृतीचा उदय झाला परंतु त्यांच्याशी संपर्क न साधल्यामुळे किंवा न आल्यामुळे आदिवासी जमाती जशाच्या तशाच राहिल्या. त्यांच्यात हजारो वर्षे विशेष परिवर्तन झाले नाही. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत गटवार श्रमविभाजनाचा व धंदेवार भिन्न सामाजिक गटांचा अभाव असतो. सर्व लोक सर्व प्रकारची कामे करतात याशिवाय आदिवासी अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची साधने प्राथमिक स्वरूपाची असतात. दोरा, पाटा, वरवंटा, जाळी, सापळे, कोयता, हातोडा यासारखी प्राथमिक अवजारे वापरत असतात.

आजही या जमाती जंगलात डोंगराळ व पर्वतीय भागात आपले जीवन व्यतीत करीत आहेत. अनेक जमातींना तर आधुनिक जगाची नीट ओळख देखील झालेली नाही, आदिवासी जमाती आपल्याला प्राचीन मानवाची त्यांच्या चालीरीतींची संस्कृती, जीवनपद्धतींची ओळख करून देतात अशा या निसर्ग सानिध्यात राहणाऱ्या जमातींना आपण आदिवासी म्हणून ओळखतो. देशात 427 अनुसूचित जमाती राहतात त्यामध्ये कोकणी, कातकरी, गारो, खासी, तोंडा, वारली इत्यादी मुख्य जाती या भारताच्या वेगवेगळ्या भागात विखुरलेल्या आहेत. तर 2001 च्या एकूण लोकसंख्येच्या 8.02% इतकी आहे 2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येचा 8.6% इतकी लोकसंख्या भारतात वास्तव्य करीत आहे. महाराष्ट्रात एकूण 47 आदिवासी जमाती वेगवेगळ्या जिल्ह्यात वितरित

झाल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने सह्याद्री विभाग, सातपुडा विभाग, गोंडवाना विभाग इत्यादी भागात वितरित झालेल्या आहेत. सातपुडा विभागांमध्ये धुळे, नंदुरबार, जळगाव इत्यादी भागात प्रामुख्याने पावरा, तडवी, कोकणी, भिल्ल इत्यादी जमाती राहतात. नंदुरबार जिल्हा हा पूर्ण आदिवासी जिल्हा म्हणून महाराष्ट्रात ओळखला जातो. उद्दिष्टे

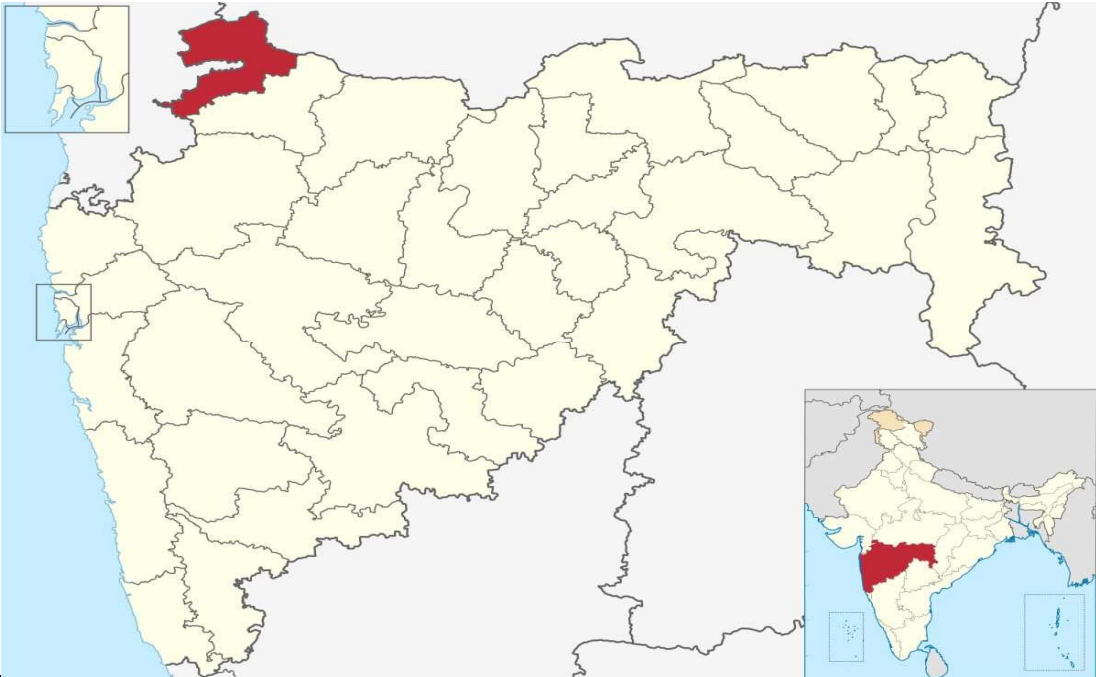
- 1) नंदुरबार जिल्ह्याच्या अनुसूचित जमातीचा भौगोलिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) अभ्यास क्षेत्रातील भौगोलिक स्थितीचा आदिवासी लोकसंख्येवर होणारा आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.

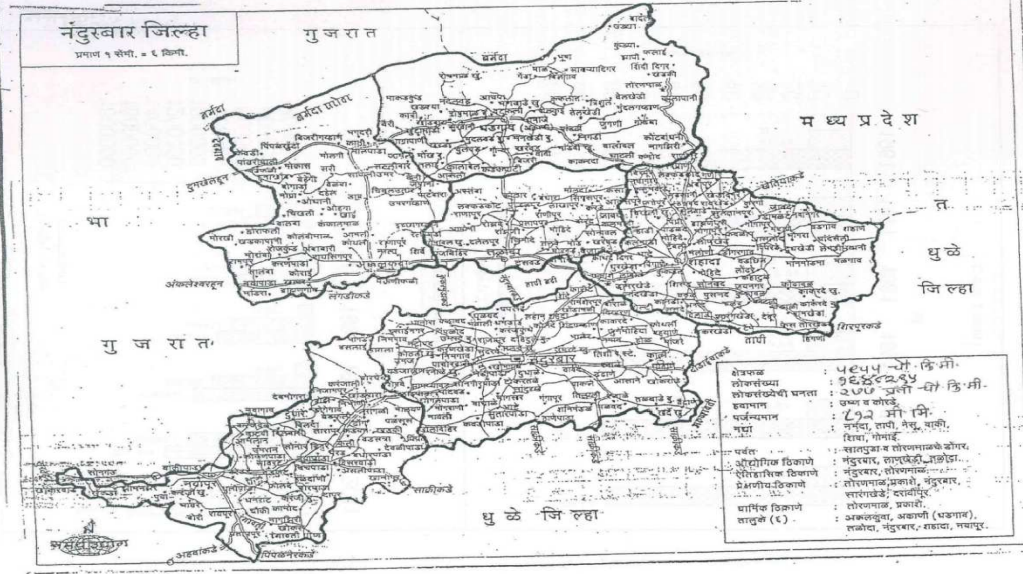
अभ्यास क्षेत्राची ओळख व स्थान विस्तार

प्रस्तुत संशोधन हे नंदुरबार जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थितीचा आदिवासी जमातीच्या आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास या वर्षाचा आहे म्हणून अभ्यास क्षेत्र हे फक्त नंदुरबार 2021 ते 2001 जिल्हा असून त्यात येणारे एकूण सहा तालुक्यांचा व भौगोलिक क्षेत्राचा अभ्यास आहे.

स्थान –

नंदुरबार जिल्हा हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील अति उत्तरेकडील जिल्हा म्हणून ओळखला जातो १ जुलै 1998 रोजी नंदुरबार जिल्ह्याची निर्मिती झाली हा जिल्हा महाराष्ट्र गुजरात व मध्यप्रदेश राज्याच्या सीमेवर असून याचे क्षेत्रफळ ५०३५ चौ. कि.मी आहे राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळा पैकी १.६२ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे या जिल्ह्याचा राज्याचा एकूण क्षेत्रफळाचा विचार करता 31 वा क्रमांक आहे नंदुरबार जिल्ह्याची भौगोलिक रचना २१.०० ते २२.०३ उत्तर अक्षांश व ७३.३१ ते ७४.३२ पूर्व रेखांश या दरम्यान पसरलेला आहे. नंदुरबार जिल्हा सर्वसाधारणपणे गोलाकार असून दख्खन पठाराचा एक भाग आहे जिल्ह्याचा भौगोलिक दृष्ट्या उंचसखलपना हवामान पर्जन्यमान व जमिनीच्या प्रतीनुसार तीन विभाग पडतात. 2011 च्या जनगणनेनुसार नंदुरबार जिल्ह्यात एकूण लोकसंख्ये पैकी 1.46% म्हणजे 1648295 लोक राहतात राज्याचा दरचौरस किमी लोकसंख्येच्या तुलनेत जिल्ह्यातील दरचौरस किमी लोकसंख्येची घनता 277 आहे जिल्ह्यात एकूण 943 गावे सहा तालुक्यातील सामुहिक विकास गटात सामावलेली आहेत. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी 83.29 टक्के लोक ग्रामीण भागात तर 16.71 टक्के लोक नागरी भागात राहतात. भारतातील महाराष्ट्र राज्यामधील नंदुरबार जिल्हा लाल रंगाने दाखविला आहे.

संशोधन पद्धतः

अभ्यासपद्धती (संशोधनपद्धती)

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीय पद्धतीच्या माध्यमातून घेतला असून ही माहिती सामाजिक व आर्थिक जिल्हा समालोचन तसेच दैनिकेमासिके व स्थानिक पुस्तके यातून घेतली असून नकाशा विश्लेषणातून व ,न्यूज पेपर, आलेखाच्या माध्यमातून दाखविलेली आहे.

सामाजिक व आर्थिक घटक

अभ्यास क्षेत्रातील अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक व आर्थिक घटकांचा अभ्यास पुढील प्रमाणे

सामाजिक स्थिती: आदिवासी समाजाची काही ठळक लक्षणे जाणून घेतल्यास आदिवासी समाज हा सुद्धा एक प्राचीन संस्कृती लाभलेला समुदाय असून,त्याचे वेगळेपण त्या समाजाची लक्षणे पाहिल्यास लक्षात येते आदिवासी समाजाच्या लक्षणावरून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी समाज हा इतर समाजाहून वेगळा आहे तो डोंगराळ व दुर्गम अशा विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्यास राहतो लेखन कलेचा अभाव असूनही हस्तांतरित परंपरा धर्मश्रद्धाच्या जोरावर समान सांस्कृतिक जीवन जगतो आदिवासी समाज नैसर्गिक वातावरणात स्वच्छंदी जीवन जगताना दिसून येतो यावरून त्यांची इतर समाजापेक्षा वेगळे लक्षणे दिसून येतात.आर्थिक स्थिती : मानव आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी सतत धडपड करित असतो त्यासाठी मानवाला कोणत्या ना कोणत्या आर्थिक क्रिया कराव्या लागतात पण या आर्थिक क्रिया एकाच प्रकारच्या असत नाही खाल संकलन अवस्थेपासून ते औद्योगिक अवस्थेपर्यंत मानवी आर्थिक क्रियांची झालेली प्रगती स्पष्टपणे पहावयास मिळते सर्वच आदिवासी एकाच प्रकारची आर्थिक क्रिया करतात असे नाही त्यांच्या ह्या आर्थिक क्रियांमध्येही कालानुरूप बदल आढळून येतो. फोर्ड आणि हर्षको विटसच्या - मतानुसार एकावेळी एकाच प्रकारची अर्थव्यवस्था होऊ शकत नाही भिन्न भिन्न वेळी भिन्न भिन्न आर्थिक व्यवस्था आदिवासी समाजात प्रचलित राहिली आहे आदिवासी अर्थव्यवस्था खालील पाच अवस्थेत प्रचलित राहिली आहे.

१) संकलन २) शिकार ३) मासेमारी ४) कृषी ५) पशुपालन या पाच आर्थिक क्रिया मधून आदिवासींची अर्थव्यवस्था विकसित झाली आहे असे वर्गीकरण केले.

वरील व्याख्येवरून असे दिसून येते की आदिवासींच्या आर्थिक क्रिया प्राथमिक व्यवसायावर अवलंबून आहे आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्या ही देखील शेती, पशुपालन, मासेमारी,जंगलातील फळे फुले गोळा करणे इत्यादी व्यवसाय करतात परंतु आता बरेच लोक शिक्षणाच्या प्रवाहात आल्यामुळे सेवा क्षेत्रात वळताना दिसतात.

संदर्भ वर्ष :- २०११

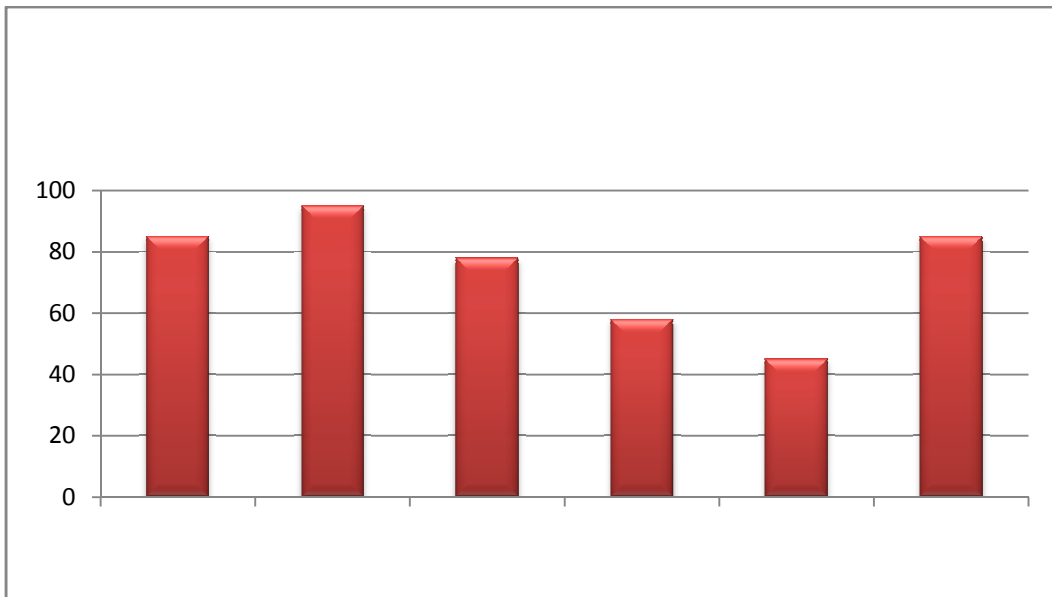
तक्ता क्रमांक ११.२

जिल्ह्यातील मागासवर्गीयांची लोकसंख्या

जिल्हा :- नंदुरबार

अ.क्र.	वाव / तालुका	मागासवर्गीय लोकसंख्या			मागासवर्गीय लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण
		अनुसूचित जमाती			
		एकूण	पुरुष	स्त्रिया	अनुसूचित जमाती
१	२	६	७	८	१०
१	अक्कलकुवा	२०९५८६	१०४९७३	१०४६१३	८५.२५
२	अक्राणी	१८७८०६	९३८४२	९३९६४	९५.९४
३	तळोदा	१२३६३४	६१२४०	६२३९४	७७.४४
४	शहादा	२२०९७५	१०९९०८	१११०६७	५४.२०
५	नंदुरबार	१६७४३१	८३०९५	८४३३६	४५.५७
६	नवापुर	२३२५०१	११४९६८	११७५३३	८५.५२
जिल्हा एकूण		११४१९३३	५६८०२६	५७३९०७	६९.२८

आधार :- महानिबंधक व जनगणना आयुक्त कार्यालय, भारत सरकार

नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या :

आज आदिवासी समाजासमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत एका बाजूने त्यांच्यासमोर आधुनिकीकरण, तांत्रिकीकरण आणि विकासाच्या वातावरणात स्वतःला कसे सिद्ध करावे ही मोठी समस्या आहेत. तर दुसऱ्या बाजूने या बदलामुळे स्वतःची संस्कृती, परंपरा आणि रीती रिवाज नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे, तेव्हा ते कसे टिकून ठेवावे ही एक समस्या आहे. भारतीय आदिवासींच्या विविध समस्या आहेत त्या म्हणजे आर्थिक सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक इत्यादी होय या सर्व समस्यांपैकी आर्थिक समस्या सर्वात महत्त्वाची मानली जाते. कारण आर्थिक समस्या दूर झाल्यास इतर समस्या हळूहळू दूर होण्यास मदत होते. नंदुरबार जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती मुळे आजही काही गावांपर्यंत पोहोचू शकत नाही रस्त्यांची कमतरता असल्यामुळे त्यांचा विकासाला अडथळा निर्माण होतो सातपुडा पर्वतामुळे काही गावात संपर्क करणे अशक्य आहे. भौगोलिक दृष्ट्या उंचसखपणा हवामान, पर्जन्यमान व जमिनीच्या प्रतीनुसार तीन विभाग पडतात बहुतांशी आदिवासी वस्ती असलेल्या पहिल्या विभागात सातपुडा पर्वतातील जंगले आणि डोंगराळ भागातील अक्रनी, अक्कलकुवा आणि तळोदा तालुक्यांचा समावेश होतो. हा भाग दाट जंगल आणि डोंगराळ प्रदेशाचा असून दळणवळणाच्या सोयी पूर्ण नाहीत. तथापि आदिवासी उपयोजना व शासनाच्या विशेष योजनांमुळे शासनाने मंजूर केलेल्या कामांमुळे अक्कलकुवा आणि आक्रणी तालुक्यात दळणवळणाच्या सोयी बऱ्याच प्रमाणात उपलब्ध झालेल्या आहेत तापी नदीच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वताच्या अनेक रांगा पसरलेल्या आहेत या दुर्गम पर्वतांमुळे या जिल्ह्याचा गुजरात व मध्य प्रदेश राज्यांची दळणवळणच्य सोयी सुलभपणे उपलब्ध नाहीत.

लोकसंख्या १६,४८,२९५ असून त्यापैकी १५.४५% लोक शहरी भागात राहतात. (२०११ च्या जनगणनेनुसार) नंदुरबार जिल्हा हा आदिवासी बहुल असून निसर्गाच्या वैविध्याने पूर्णपणे परिपूर्ण असा आहे. जिल्ह्यात एकूण सहा तालुके आहेत अक्कलकुवा, अक्रणी, तळोदा नंदुरबार, नवापूर, शहादा इत्यादी तालुक्यांचा समावेश आहेत नंदुरबार जिल्ह्यात अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर असून नंदुरबार जिल्ह्यामधील १०० टक्के पैकी ७५ टक्के लोक हे आदिवासी समाजाचे आहेत हा जिल्हा प्रामुख्याने आदिवासी लोकसंख्येचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. अनुसूचित जमातीचा विकासाचा विचार केला असता त्यांच्यापर्यंत सर्व सुख सोयी व उपाययोजना पुरविणे तेव्हाच त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणता येईल. कारण आदिवासी वस्ती या प्रामुख्याने डोंगराळ प्रदेशात असल्यामुळे तेथे रस्त्यांची कमतरता आढळून येते. एखाद्या गावापर्यंत पोहोचणे अशक्य होते कोणत्याही गावाचा किंवा भागाचा विकास होण्यासाठी रस्ता हा घटक महत्त्वाचा आहे.

निष्कर्ष:

- १) नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींची आर्थिक परिस्थितीत सुधार आणण्यासाठी त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे.
- २) नंदुरबार जिल्ह्यातील काही गावांपर्यंत पोहोचण्यासाठी रस्ते नाही प्रत्येक गावापर्यंत पोहोचले पाहिजे म्हणजे ते जीवनाच्या प्रवाहात येतील.
- ३) अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या ही मजुरी करीत असल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबांमधील मुलेही आर्थिक परिस्थितीमुळे मजुरी करण्यासाठी जातात, म्हणून ही परिस्थिती पिढ्यानपिढ्या सुरू असते म्हणून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले पाहिजे.
- ४) नंदुरबार जिल्ह्याची भौगोलिक स्थितीचा त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर चांगला व वाईट असे दोन्ही परिणाम दिसून येतात.
- ५) नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती या डोंगराळ भागात राहतात व जे काही जंगलातून पदार्थ गोळा करून आणतात, त्यांना बाजारपेठेत चांगली किंमत मिळत नाही. म्हणून जरी शासनाच्या अनेक योजना असल्या तरी सुद्धा शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांना त्याचा फायदा घेता येत नाही.

- ६) नंदुरबार जिल्ह्यात आजही काही डोंगराळ भागांमध्ये काही गावे अशी आहेत की त्यांच्यापर्यंत अजून रस्ता व पाणी ही पोहोचलेली नाहीत त्यांना जीवनाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी या सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

- १) डॉ. गोविंद गारे "महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती"
- २) श्री आर एस मडावी, श्री ए पी राऊत "भारतीय संस्कृती मे आदिवासीयो का योगदान"
- ३) मंगल नागोराव मार्कंड संदर्भ - हिंगोली जिल्हा सन २००४ ते २०१४ शोध प्रबंध -"आदिवासी उपयोजनांचा अनुसूचित जमाती वर झालेल्या आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास"
- ४) प्रा. डॉ. भारती पी. गायकवाड "आदिवासी जमातीतील पारंपारिक रूढी, अंधश्रद्धा, शिक्षण व आरोग्य विषयक स्थितीचा आढावा "
- ५) प्रा. सतीश हरलाल पारधी "आदिवासी समाजाची आर्थिक परिस्थिती "
- ६) प्रा. सुभाष किसन महाजन "आदिवासी समाजाच्या आर्थिक क्रियांचा भौगोलिक अभ्यास "
- ७) प्रा. एम एच चव्हाण प्रा. डी.जे माळी "भारतातील प्राचीन आदिम जमाती आर्थिक सामाजिक विकास योजना व अध्ययन"
- ८) shodhganga.in, internet search
- ९) नंदुरबार जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१८, २०१९, २०२०

साहित्य और सामरिक क्षेत्र का एक महान ऐतिहासिक योद्धा सीतामऊ महाराजकुमार डॉ. रघुबीर सिंहजी

अंतिमा कनेरिया

सहा. प्राध्यापक इतिहास, शासकीय आदर्श महाविद्यालय, हरदा (म.प्र.)

सीतामऊ राज्य का संक्षिप्त परिचय :-

सीतामऊ २३°४८' और २४°१४' उत्तरी अक्षांश और ७५°१७' तथा ७५°३६' पूर्वी देशान्तर के मध्य मालवा के दक्षिणी पश्चिमी पठार पर स्थित है। समुद्री तल से राज्य की ऊँचाई १७०० फीट है तथा राज्य का क्षेत्रफल ३५० वर्गमील है।

सीतामऊ राज्य की सीमाएं उत्तर में भूतपूर्व इन्दौर और ग्वालियर राज्यों से, पूर्व में झालावाड़ राज्य से, पश्चिम में ग्वालियर राज्य से और दक्षिण-पश्चिम में देवास राज्य में संलग्न रही है।^१

सीतामऊ राज्य में बहने वाली प्रमुख नदियां चम्बल, शिव और सांसरी हैं। चम्बल नदी इस राज्य के दक्षिणी-पूर्वी सीमान्त पर बहती हुई भूतपूर्व जावरा, ग्वालियर, इन्दौर और झालावाड़ राज्यों से सीतामऊ को पृथक कर सीमा निर्धारित करती है।

जलवायु के दृष्टिकोण से सीतामऊ की जलवायु मालवा के समान ही समशीतोष्ण है।

ऐतिहासिक पृष्ठ भूमि—

सीतामऊ राज्य का प्रमुख नगर सीतामऊ की स्थापना के संबंध में ज्ञात तथ्यों के आधार पर माना जाता है, ईसा की १५ वीं सदी के उत्तरार्द्ध में 'साता' नामक मीणा सरदार ने पहाड़ी पर एक बस्ती को आबाद किया था, जो मीणा द्वारा साता के नाम से ही सीतामऊ नाम से प्रसिद्ध हुआ।^३ सीतामऊ में लगभग एक सदी तक मीणाओं का ही आधिपत्य बना रहा था।

उसी मध्य ईंडर राज्य के लौतरा से गजमालोत राठौड़ों का एक दल जुझारूसिंह के नेतृत्व में मालवा की ओर आया और जुझारूसिंह सीतामऊ के मीणा के निकट खेड़ा में बस गया। जुझारूसिंह के पश्चात् धाऊजी उदयकरण और नगजी इस दल के मुखिया हुवे। राठौड़ सरदार नागजी ने १५४९ ई. में मीणा सरदारों को मारकर ग्राम पर भी अधिकार कर लिया।^५

मालवा पर मुगल बादशाह का अधिकार हो जाने के बाद प्रशासनिक सुविधा की दृष्टि से बादशाह अकबर ने सूबा मालवा का प्रशासनिक गठन किया। उसके अनुसार तब सीतामऊ मन्दसौर सरकार के तीतरोद महल के अन्तर्गत सम्मिलित किया गया था।^६

राठौड़ महेशदास द्वारा सीतामऊ पर किये गये अधिकार के बाद उसके वंशजों का लगाव सीतामऊ पर निरन्तर बना रहा और अंत में उसकी परिणती केशवदास द्वारा सन् १७०१ ई. में सीतामऊ को मुख्यालय बनाते हुये मालवा में एक नवीन राठौर राज्य के रूप में हुई जो अगले २४७ वर्ष तक उसके वंशजों के अधीन रही।^७

सीतामऊ की स्थापना के बाद सीतामऊ के शासक केशवदास के बाद क्रमशः राजा गजसिंह, राजा फतहसिंह, राजा राजसिंह, राजा भवानीसिंह, राजा बहादुर सिंह, राजा शार्दूलसिंह तथा महाराजा रामसिंह हुवे थे। साथ ही राज्य में दो प्रमुख महाराज कुमार हुवे हैं। जिनमें प्रथम महाराजकुमार रतनसिंह, नटनागर और महाराज कुमार डॉ. रघुबीरसिंह थे। ये दोनों ही महाराज कुमार अपनी साहित्यिक उपलब्धियों के लिए ख्यातनाम रहे हैं।

मराठा शासक और सीतामऊ राज्य :-

सीतामऊ की रियासत ग्वालियर के शासक सिंधिया की करद रियासत थी। अतः सिंधिया शासक टांके की रकम की वसूली के लिए सीतामऊ के राज्य पर निरन्तर दबाव बनाते रहते थे। सीतामऊ के राजा राजसिंह के काल से ही सीतामऊ में मराठों का आतंक बहुत बढ़ गया था। तब नवम्बर १८२० ई. में ब्रिटिश प्रतिनिधि सर जॉन

मालकम की मध्यस्तता से ब्रिटिश प्रतिभूति के अन्तर्गत ६०,०००/- रूपये वार्षिक कर के रूप में सिंधिया शासक को देना तय किया। तदनुसार राजा राजसिंह का सीतामऊ के राज्य पर अधिकार की पुष्टि अंतिम रूप से हो गई।^७

महाराजकुमार डॉ. रघुबीरसिंह की द्वितीय विश्वयुद्ध में भागीदारी –

सुप्रसिद्ध इतिहासकार डॉ. रघुबीरसिंह का जन्म सीतामऊ रियासत के महाराजा रामसिंह के यहाँ २३ फरवरी १९०८ ई. को हुआ था। वे अपने पिता के ज्येष्ठ पुत्र थे। अतः महाराज कुमार के नाम से जाने जाते थे। इनकी प्रारम्भिक शिक्षा घर पर ही हुई थी। मिडिल की पढ़ाई के लिए उन्होंने सीतामऊ स्थित श्री राम हाईस्कूल में प्रवेश लिया था। १९२० ई. में वे इन्दौर स्थित डेली कॉलेज (राजकुमार कॉलेज) में प्रवेशरत थे।^८

होलकर कॉलेज से आपने १९३० ई. में एल.एल.बी. की उपाधि अर्जित की। शिक्षक विद्यार्थी के रूप में आपने आगरा विश्वविद्यालय से १९३६ ई. में 'मालवा इन ट्रांजिशन' विषय पर उनको डी.लिट. की उपाधि प्रदान की गई।^९

डॉ. रघुबीरसिंह 'नरेन्द्र मण्डल' के सम्मेलनों और उसकी कार्यवाहियों में रियासत के प्रतिनिधि के रूप में भाग लेते रहे।

सन् १९३९ ई. में उन्होंने देशी रियासतों की समस्याओं पर गम्भीर अध्ययन किया था और उक्त विषय उसी वर्ष एक साथ ग्रन्थ 'इण्डियन स्टेट्स एण्ड दि न्यू रिजीम' लिखा जो भारतीय विश्वविद्यालयों में पाठ्य पुस्तक के रूप में स्वीकृत की गई। इस ग्रंथ की भूमिका सुप्रसिद्ध राजनीतिज्ञ एवं संविधानविद् सर सी.पी. स्वामी अय्यर ने लिखी थी।^{१०}

डॉ. रघुबीरसिंह के जिन हाथों में कभी कलम रहती थी उन्हीं हाथों में वे बन्दूक थाम लेंगे, थोड़ा विरोधाभास लगता है, किन्तु राठौड़ी नशों में उबलता हुआ खून और देशसेवा का जज्बा उफान मार रहा था। अतः ब्रिटिश सहायता के आव्हान पर देश की रक्षा के लिए उन्होंने द्वितीय विश्वयुद्ध में अपनी रियासत की नाक रखने वाली बात पर युद्ध में अपनी सहभागिता निभाई।

लार्ड किचनर के सेनापतित्व काल में सन् १९०१ ई. में राजसी एवं सामन्तीय परिवारों के नवयुवकों को लेकर ब्रिटिश सरकार ने 'इम्पीरियल कैडेट कोर' की स्थापना की थी।^{११} जिसका उद्देश्य राजसी एवं सामन्तीय पुत्रों को सामरिक शिक्षा देना था तथा साथ ही उन्हें हथियारों का प्रयोग (वेपन ट्रेनिंग) और आत्मरक्षा के गुरों से पूर्ण प्रशिक्षित करना था। मध्यभारत की रियासतों के कुछ एक शासकों ने भी इम्पीरियल कैडेट कोर में प्रवेश लिया था जिसमें रतलाम के राजा सज्जनसिंह का नाम उल्लेखनीय है।^{१२}

द्वितीय महायुद्ध प्रारम्भ होने पर सन् १९३९ ई. में महाराज कुमार रघुबीरसिंह ने सेना में भर्ती होने का निर्णय लिया और उन्होंने 'ऑफिसर्स ट्रेनिंग कोर (ओ.टी.सी.) इन्दौर' में प्रवेश लिया। इस ट्रेनिंग को सफलता पूर्वक समाप्त करने पर उन्हें सैन्य पद पर पदस्थ किया गया।

इण्डियन ओब्जरवर कोर में केप्टन के पद पर नियुक्ति – १९४१ ई.—

१९४१ ई. को महाराज कुमार की नियुक्ति उक्त कोर में रावलपिण्डी में नियुक्त किया गया। इस कोर का गठन सीमाओं पर दुश्मन के हवाई जहाजों पर चौकसी रखने हेतु किया गया था। रावलपिण्डी में रहते हुये डॉ. रघुबीरसिंह को समय-समय पर पेशावर और क्वेटा में भी कार्य हेतु भेजा जाता था।^{१३}

१९४३ के अंत में उन्हें थल सेना से जल सीमा की चौकसी हेतु मेजर पद पर पदोन्नति देकर भेजा था। वे इस कार्य हेतु मद्रास प्रेसीडेन्सी में स्थित 'पल्लावरम' एवं वाल्टेयर में नियुक्त रहे जहाँ से वे अप्रैल १९४५ ई. में त्याग पत्र देकर वापस चले आये।^{१४}

यो जीवन भर ज्ञान की साधना करते हुये ८३ वर्ष की अवस्था में १३ फरवरी १९९१ ई. में उनका देहावसान हो गया।^{१५}

सन्दर्भ ग्रंथ सूची –

1. सीतामऊ स्टेट गजेटियर, १९०८ – पृ.१
2. वही

3. सेसेज ऑफ सेन्ट्रल इण्डिया, १९४१, खण्ड-६, भाग १० – सीतामऊ पृ. ५
4. सीतामऊ स्टेट गजेटियर, १९०८, पृ. ३
5. आईन-इ-अकबरी, भाग-२, पृ. २०८
6. स्व.डॉ. शिवदत्तदान बारहट, सीतामऊ राज्य का इतिहास, पृ. ८
7. सी.यू. एचीसन – ट्रीटीज इंगेजमेंट्स एण्ड सनदस, भाग-४, पृ. २९६-२०७ (१९३३)
8. डॉ. रीता कोठारी – महाराजकुमार डॉ. रघुबीरसिंह, पृ. १७६ सीतामऊ राज्य का इतिहास
9. वही
10. स्व.डॉ. शिवदत्तदान बारहट – सीतामऊ राज्य का इतिहास, पृ. १७७
11. पी.ई. राबर्ट्स – ब्रिटिश कालीन भारत का इतिहास पृ. ३९१
12. पण्डित विश्वेश्वरनाथ रेड – भारत के प्राचीन राजवंश, भाग-३ पृ. २५८
13. स्व. डॉ. शिवदत्तदान बारहट – सीतामऊ राज्य का इतिहास, पृ. १७७
14. वही – पृ. १७७
15. डॉ. रेखा द्विवेदी तथा सहदेवसिंह चौहान – मालवा के राठौड़, पृ. ७५, संस्करण – २०१२ प्रकाशक-नटनागर संस्थान, सीतामऊ मालवा

संत तुकारामांचे कवित्व सांगते समतेचे महत्त्व

डॉ. वैजनाथ कदम

मराठी विभाग प्रमुख, शिवछत्रपती महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना

वारकरी संप्रदायामध्ये भागवत धर्माच्या मंदिराचा कळस होण्याचे भाग्य ज्यांना लाभले ते संत तुकाराम पुण्याजवळील देहू या गावचे होते. छत्रपती शिवरायांच्या अगोदर इसवीसन १६०८ मध्ये त्यांचा जन्म झाला. देहू या गावी जन्मलेले संत तुकाराम यांचे आडनाव मोरे असून आंबिले हे उपनाव आहे. संत तुकाराम बोल्होबा आंबिले यांचा जीवनकाळ इ. स. १६०८ ते १६५० असा आहे. छत्रपती शिवरायांनी स्वराज्य निर्मितीसाठी सुरू केलेला राजकीय लढा संत तुकारामांनी पाहिलेला आहे. संत तुकारामांचे अभंग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे एक महान द्योतक आहेत. मराठी काव्याचे लेणे असलेले हे अभंग मराठी काव्याचे शाश्वत भूषण ठरलेले आहेत. केवळ मराठीतच नाही तर इतर भाषेतूनही त्यांचे अभंग अनुवादित झालेले आहेत. काव्यात्मकता, नाट्यात्मकता, तिरकस शैली, दुधारीपणा, विचार प्रधानता, उपदेश, आर्तता, उत्कटता, प्रांजळपणा, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आदी गुणविशेषांनी त्यांचे अभंग नटलेले आहेत. समाजाच्या दांभिकतेवर, कर्मठपणावर तुकोबांनी आपल्या खास शैलीतून प्रहार करून जनमाणसाला जागे केलेले आहे. देव हा मंदिरात, देव्हान्यात नसून तो तुमच्या आमच्या अंतरंगात असल्याचे त्यांनी स्वानुभवातून सांगितलेले आहे.

स्वतः कुणबी म्हणून घेणारे संत तुकाराम हे स्वतःच्या जातीचा शूद्र असा उल्लेख करून मी यातीहीन म्हणजे कोणतीच जात नसलेला किंवा हीन जातीचा असाही उल्लेख करतात. ते स्वतः मराठा तथा क्षत्रिय असूनही स्वतःला शूद्र म्हणून घेतात. त्याचे कारण म्हणजे त्यांना वेदपठनाचा नसलेला अधिकार हे होय. वेदांचा अभ्यास करण्याचा अधिकार मी यातीहीन असल्यामुळे मला नाही याची खंत त्यांनी अभंगातून व्यक्त केलेली आहे.

घोकाया अक्षर | मज नाही अधिकार ||

सर्वभावे दीन | तुका म्हणे यातिहीन ||

(मराठी वाङ्मयकोश, खंड पहिला, पृष्ठ क्रमांक १०९)

तत्कालीन समाज व्यवस्थेमध्ये कर्मठ लोकांनी संत तुकारामांचा खूप छळ केला. परंतु संत तुकारामांनी या कर्मठ्यांना अत्यंत संयमीपणे व विवेकाने उत्तर दिले. संत नामदेवांची 'शतकोटी तुझे करीन अभंग' ही प्रतिज्ञा खरी ठरवण्याचे कार्य संत तुकोबांनी केले. संत नामदेवांनी पांडुरंगासह स्वप्रात येऊन जागे केल्याचे व कविता लिहिण्यास टाळाटाळ करू नकोस, असे सांगितल्याचा दाखला संत तुकोबांनी त्यांच्या अभंगातून दिलेला आहे. संत तुकोबांनी शब्दालाच आपल्या आयुष्याचे सर्वस्व मानले शब्द हे त्यांना धन वाटले. शब्दांची रत्ने आणि शब्दांचे शस्त्रच आम्हा घरी साठवलेले आहेत. शब्द हेच माझ्या जीवांचे जीवन असल्याचे त्यांनी सांगितले. एवढेच नव्हे तर शब्द हाच देव असल्याचे सांगून शब्दांचा त्यांनी गौरव केला. शब्दांची पूजा म्हणजेच परमेश्वराची पूजा. एवढे महत्त्व त्यांनी शब्दांना दिले. संत तुकारामांनी लोकशिक्षकाची भूमिका बजावली. त्यांचे महत्त्वाचे लेखन म्हणजे 'अभंगाची गाथा' होय. त्यांची ही अभंग गाथा इसवी सन १६६९ मध्ये सर अलेक्झांडर ग्रॉंट यांच्या प्रेरणेतून कै. पंडित यांनी संपादित केलेली आहे. या गाथेत पाच हजार अभंगांचा समावेश आहे. संत तुकारामांनी आयुष्यभर लोकांना खऱ्या भक्तिमार्गाची शिकवण दिली. ईश्वर प्राप्तीचा सोपा मार्ग म्हणजे नामस्मरण. देवाची भक्ती करीत असताना परपिडा, परनिंदा, परदारा, परधन या गोष्टींना त्यांनी वर्ज्य केले. त्यांनी सदाचाराच्या मार्गाचा अंगीकार केला. 'भाव तिथे देव' यातून त्यांनी मनोभावे भक्तीचे महत्त्व सांगितले. चित्तशुद्धीवर त्यांनी अधिक भर दिला.

संत तुकोबांनी ईश्वरभक्ती विषयक व सामान्य माणसाला उपदेश करणारे अभंग लिहून आत्मनिवेदन करणारी रचनाही केलेली आहे. बाळ क्रीडा, गवळणी, विराण्या, संतांचे महात्म्य, पंढरपूरचे वर्णन, नामाची महती, कीर्तनाचे महत्त्व, गुरूंचे अभंग, मंबाजीने केलेला छळ, वैराग्य, कवितेची प्रेरणा, वासुदेव, आंधळा, पांगळा, डांका, गोंधळ, फुगडी यासारख्या भारुडांची रचना त्यांनी केलेली आहे. 'संत तुकारामांच्या 'अभंगाबद्दल अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची' असे सार्थ उद्गार काढण्यात आले असून गेली तीनशे वर्षे स्त्री-पुरुष, बाल, वृद्ध या सर्वांनाच तुकारामांच्या अभंगाचे एवढे वेड लागले आहे की प्रत्येकाला तुकोबांची अभंगवाणी म्हणजे जिव्हाळ्याचा ठेवा वाटतो' (प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा परामर्ष, पृष्ठ क्रमांक १३१).संत तुकारामांची लोकप्रियता पराकोटीला पोहचलेली होती. भक्तीच्या मार्गाला लागलेल्या संत तुकोबांची वैराग्यवृत्ती काही आगळी वेगळी होती. अशा वैराग्य वृत्तीचा संत मी बघितला नाही असा दाखला रामेश्वर भट यांनी स्वनुभवातून दिलेला आहे. परब्रम्ह या देवतांचा देव शोभावा असे विशेषण वापरून संत तुकोबांना माणूस म्हणू नये तर देवच म्हटले पाहिजे अशी पुष्टी रामेश्वर भट यांनी जोडलेली आहे. या संदर्भात रामेश्वरभटांनी संत तुकाराम महाराजांबद्दल दिलेला दाखला महत्त्वाचा ठरतो.

'भक्तीज्ञाने आणि वैराग्य आगळा | ऐसा नाही डोळा देखियेला |

गुरु परब्रम्ह देवाचा तो देव | त्यासी तो मानव म्हणू नये ||

(मराठी वाङ्मयकोश, खंड पहिला, पृष्ठ क्रमांक ११४)

यावरून संत तुकोबांची त्याकाळात असलेली आध्यात्मिक उंची आपल्या सहज लक्षात येते. तुकोबांची अभंग रचना खूप लोकप्रिय झाली. त्या काळातील कित्येक लोकांच्या मुखी संत तुकोबांचे अभंग होते. तरीही तुकोबांनी अभंग लेखणीचा अहंकार कधी बाळगला नाही. उलट आपल्या अभंग लेखनाचे श्रेय त्यांनी विश्वंभराला दिले. त्या संदर्भात संत तुकोबांचा पुढील अभंग फारच बोलका वाटतो.

'करितो कवित्व म्हणाल हे कोणी |

नव्हे माझी वाणी पदरींची ||

माझिये युक्तीचा नव्हे हा प्रकार |

मज विश्वंभर बोलवितो ||'

(मराठी वाङ्मयकोश, खंड पहिला, पृष्ठ क्रमांक ११४)

ही काव्य लेखनाची त्यांची धारणा त्यांच्यातला मोठेपणा सिद्ध करते. मी जे कवित्व करतो आहे ती कविता माझी नसून विश्वंभर मला लिहिण्यास प्रवृत्त करतो. आपल्या काव्यनिर्मितीचे श्रेय विश्वंभराला देऊन टाकणाऱ्या संत तुकोबांचा हा मोठेपणा वाखाणण्याजोगा आहे.

तुकोबांच्या वाट्याला तत्कालीन कर्मठांनी दुःख जरी दिले, तरी तुकोबा आपल्या भूमिकेवर ठाम राहिले. त्यांचा माणसाच्या सत्यावर पूर्ण विश्वास आहे. माणसाने खरे जरी बोलले तरी त्याला ईश्वर प्राप्ती होते ही त्यांची धारणा होती. जगण्याचे सोपे सूत्र सोडून माणसाने उगीचच वेळ वाया घालवू नये. खरे बोलण्यानेच मोठे उपकार होत असतात. दुर्वासना मनातून काढून टाकल्याने मनाला शांती मिळते. जिथे दया, क्षमा आणि शांती असते तिथे देवाचे अस्तित्व असते. अशा भक्तांच्या हाकेला देव धावून येतो. देव भक्तांच्या हृदयात राहतो. कीर्तनाच्या मार्गाने दुष्काळातून आलेल्या भुकेल्याप्रमाणे देव धाव घेतो. संत तुकोबाराय म्हणतात नामस्मरण केल्याने देवाची पूजा होते. तो आपल्याला भेटतो. अशी सोपी भक्ती वारकरी संप्रदायाने सांगितलेली आहे. कर्मठ भक्तीला त्यांनी प्रखर विरोध केला होता. गोसाव्याचा वेश धारण करून आपण भक्त आहोत असं दाखवणाऱ्या खोट्या भक्ताला तुकोबांनी विरोध केलेला आहे. देवाचे मनोभावे स्मरण केले तरी देवाची भक्ती घडते. केवळ मोह-पाशात राहून देव कधी पावत नसतो. आपल्या मनात आपण ठेवलेल्या आशा-आकांक्षा या आपल्याला दुःख देत राहतात. त्या मनातून

काढल्या पाहिजेत आणि निर्हेतुकपणे ईश्वराचे स्मरण करून आपले अविरत कार्य चालू ठेवले पाहिजे. असा उपदेश देताना संत तुकाराम एका अभंगात म्हणतात,

खरें बोले तरी | फुकासाठीं जोडे ||

ऐसे फुकाचे उपाय | सांडुनियां वायां जाय ||

परउपकार | एका वचनाचा फार ||

तुका म्हणे मळ | मने सांडिता शीतळ ||

(दैनंदिन तुकाराम गाथा, पृ. ६६)

या अभंगातून त्यांनी सत्याचे प्रतिपादन करून संपूर्ण मानव जातीला उपदेश केलेला आहे. हा उपदेश स्थलकालव्यक्ती निरपेक्ष आहे. माणसांच्या चित्त शुद्धीवर संत तुकारामांचा भर आहे. माणसाने आपापले चित्त शुद्ध करायला हवे. चित्ताची शुद्धी ही देवांच्या चिंतनावर आधारलेली आहे. मन एकाग्र झाल्याशिवाय चित्त शुद्ध होत नाही. आपल्याला ज्यापासून लाभ होईल असाच व्यापार माणसाने करायला हवा. हा व्यावहारिक दृष्टिकोन संत तुकारामांनी सांगितलेला आहे. या संदर्भात संत तुकोबांनी त्यांच्या अभंगातून दिलेला दाखला अधिक बोलका ठरतो.

आतां तरी पुढें हाची उपदेश | नका करूं नाश आयुष्याचा ||१||

सकळांच्या पाया माझें दंडवत | अपुलालें चित्त शुद्ध करा ||२||

हित तें करावें देवाचें चिंतन | करुनिया मन एकविध ||३||

तुका म्हणे लाभ होय तो व्यापार | करा काय फार शिकवावें ||४||

(सुलभ श्री तुकाराम गाथा, पृ. २५)

माणसाला जगण्यासाठी पैसा हवा असतो परंतु माणसाने तो सन्मार्गाने व्यापार करून मिळवला पाहिजे. तो उदास विचाराने वापरला पाहिजे. असे करणाऱ्याला उत्तम गती प्राप्त होते. त्याचे आयुष्य आनंदात जाते. जो नेहमी दुसऱ्यावर उपकार करतो. परनिंदा करत नाही, परस्त्रियांना माता भगिनी समान मानतो. दयाळू होऊन पशूंचे पालन करतो, तहानलेल्या जिवांना पाणी पिण्यासाठी आड-विहीर राणावनात मांडतो. जो शांत वृत्तीने राहून कोणाचे वाईट चिंतीत नाही. आपल्याहून ज्येष्ठ श्रेष्ठ असणाऱ्यांचे महत्त्व वाढवतो, तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याचा गृहस्थाश्रम धन्य होतो. गृहस्थाश्रमाचे हेच फळ असते आणि वैराग्याचेही तेच बळ असते. या संदर्भाने येणारा संत तुकारामांचा उपदेशपर अभंग फारच बोलका आहे.

जोडोनियां धन उत्तम व्यवहारें | उदास विचारे वेंच करी ||

उत्तमचि गती तो एक पावेल | उत्तम भोगील जीव खाणी ||

परउपकारीं नेणें परनिंदा | परस्त्रिया सदा बहिणी माया ||

भूतदया गायी पशूंचे पालन | तान्हेल्या जीवन वनामाजी ||

शांतिरूपे नव्हे कोणाचा वाईट | वाढवि महत्त्व वडिलांचे ||

तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचे फळ | परमपद बळ वैराग्याचें ||

(दैनंदिन तुकाराम गाथा, पृ. क्र. १५५)

अनेकांना ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल प्रश्न पडलेले आहेत. ईश्वर आहे किंवा ईश्वर नाही असे म्हणणारे जगभर दोन गट पडलेले दिसतात. ज्यांना आपण आस्तिक आणि नास्तिक असे संबोधन वापरतो. संतांना मात्र देव हा चराचरात बघायला मिळाला. संत तुकारामांना देव पाहण्याची प्रबळ इच्छा झाली आणि देव पाहण्यासाठी ते तीर्थयात्रेला गेले. अनेक मंदिरात गेले पण देव त्यांना कुठेच दिसला नाही. मग त्यांच्या लक्षात आले की देव ही पाहण्याची गोष्ट नाही. त्यांचा या संदर्भातला अनुभवही फार बोलका आहे. ते एका अभंगात म्हणतात, मी देव

पहावयाशी गेलो, देव मला भेटलाच नाही. पण मी स्वतःच देव होऊनी आलो. हा प्रत्यक्ष अनुभव संत तुकोबांना आला. मानव सेवा हीच ईश्वर सेवा असल्याचा त्यांना साक्षात्कार झाला. असाच अनुभव व्यक्त करतांना ते आपल्या एका अभंगात लिहितात.

जे का रंजले गांजले / त्यांसि म्हणे तो आपुले //
तोचि साधू ओळखावा / देव तेथेंचि जाणावा //

(दैनंदिन तुकाराम गाथा, पृ. क्र. १९)

रंजल्या गांजलेल्यांना जो आपले म्हणतो, त्यांच्याकडे आपुलकीच्या भावनेने पाहतो. तोच खरा साधू असतो आणि त्याच्यातच देव दडलेला असतो. संत तुकारामांनी संत सज्जनात देव असल्याचे सांगितले. एव्हाना देव हा विश्वव्यापक आहे. तो सर्वांमध्ये आहे. ईश्वराविषयीची ही सर्वव्यापी भावना तथा संपूर्ण विश्वाचा एक देव असल्याची संत ज्ञानेश्वराची पसायदानातील “ आता विश्वात्मके देवो “ ही धारणा तुकोबांच्या विचाराशी साम्य दर्शविणारी आहे. संत तुकाराम एका अभंगात म्हणतात,

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म / भेदाभेद भ्रम अमंगळ //

कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर / वर्म सर्वेश्वर पूजनाचें // (संत संकीर्तन, पृ. क्र. १३२)

हे जग विष्णुमय आहे. सर्वत्र एकच परमतत्व भरून राहिलेले आहे. सर्व प्राणीमात्रांमध्ये ईश्वराचा अंश आहे असे मानणे हाच वैष्णवांचा धर्म आहे. कोणीही भेदाभेद मानू नये भेदाभेद हा एक भ्रम असून तसे वागणे हे अमंगळ आहे. कोणत्याही जीवाचा मत्सर घडू नये. उलट आपल्या हातून दुसऱ्याचे हित घडायला हवे. असा मानवतेचा व समतेचा संदेश देणाऱ्या संत तुकारामांसह आठरपगड जातीच्या संतांनी एकत्रित येऊन आपल्या विचारातून पहिली आध्यात्मिक लोकशाही जन्माला घातली. संत तुकारामांनी जातीभेदला कडाडून विरोध केला. तुकोबांसहित सर्वच संतांनी भेदभावाला न जुमानता लोकशाही मूल्यांचे बीज पेरले. या संदर्भातला श्री. म. माटे यांचा ‘संत पंत व तंत’ या पुस्तकातीच्या मलपृष्ठावरील अभिप्राय अधिक बोलका ठरतो. ते म्हणतात, ‘महाराष्ट्रात जेव्हा केव्हा युक्त अर्थाची लोकशाही प्रस्थापित होईल तेव्हा लोकशाही तत्त्वाचे उगमस्थान कोठे आहे हे पाहत पाहत निरीक्षक लोक मागे जाऊ लागतील. तेव्हा त्यांना या संत क्रांतीपर्यंत जावे लागेल आणि तेथे बोट ठेवून ते म्हणतील की, येथून लोकशाहीच्या तत्त्वाला आरंभ झालेला आहे.’ (संत पंत व तंत’, मलपृष्ठावरील अभिप्राय) संतांनी केलेले लोकशाहीचे बीजारोपण हे क्रांतदर्शी आहे. तुकोबांची लेखनशैली अत्यंत रोकठोक असून वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारी आहे.

समारोप,

मध्ययुगीन काळात एकीकडे छत्रपती शिवराय राजकीय सुधारणेचे कार्य करीत असताना सामाजिक क्षेत्रामध्ये लोकशाहीचे मूल्य रुजवण्याचे कार्य संत करीत होते. संतांच्या मांदियाळीमध्ये संत तुकारामांचे कार्य हे भागवत धर्माच्या मंदिराला कळस होऊन शोभणारे असेच आहे. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून कर्मकांडाला विरोध करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन मांडला. त्यांची भाषा जितकी संयमी तितकी ती विचार प्रधान व क्रांतदर्शीसुद्धा आहे. त्यांच्या भाषेतून येणारा विद्रोह हा सामाजिक सुधारणेची नांदी असणारा आहे. तुकोबांचे कवित्व हे आजच्या समाजाला दिशा देणारे, उपदेश करणारे असेच आहे.

निष्कर्ष :

१. संतांच्या मांदियाळीत संत तुकोबांना मंदिराचा कळस होण्याचे भाग्य लाभले.
२. संत तुकाराम हे शिवरायांच्या काळातील संत असल्याचे निदर्शनास आले.
३. संत तुकारामांच्या अभंग लोकप्रिय ठरल्यामुळे लोकांच्या ते तोंडपाठ होते.
४. संत तुकारामांनी कर्मठ वृत्तीच्या लोकांना जुमानले नाही. कर्मठांचे विरोध त्यांनी आपल्या प्रखर विचारातून हाणून पाडले.
५. संत तुकाराम यांनी ‘शतकोटी तुझे करीन अभंग’ ही संत नामदेवाची प्रतिज्ञा आपल्या काव्य लेखनातून पूर्ण केल्याचे निदर्शनास आले.

६. संत तुकारामांच्या अभंगात उपदेशपरता, क्रांतदर्शित्व, वैज्ञानिक दृष्टीकोण, मानवतावाद, सुबोधता आणि विद्रोह आहे.

संदर्भ :

- 1) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा परामर्ष, श्री. म. पिंगे अजय प्रकाशन, औरंगाबाद-१९७५
- 2) मराठी वाङ्मयकोश, खंड पहिला, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९७७
- 3) दैनंदिन तुकाराम गाथा, प्रपंच प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती २००१
- 4) सुलभ श्री तुकाराम गाथा, वै. श्री. बाबुराव देवडीकर, सरस्वती बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, पुणे २,
- 5) दैनंदिन तुकाराम गाथा, प्रपंच प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १ ऑगस्ट २०००
- 6) संत पंत व तंत', श्री.म.माटे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, १४ नोव्हेंबर २००६
- 7) संत संकीर्तन, डॉ. हे.वि.ईनामदार, ब्लू बर्ड (इंडिया) लिमिटेड, पुणे, २५ नोव्हेंबर २००८ द्वितीय आवृत्ती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मानवतावादी दृष्टिकोन

मार्गदर्शक

डॉ. स्वाती कुलकर्णी

तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,
शारदा महाविद्यालय, परभणी

संशोधक

श्रावती श्रीराम चव्हाण

गंगाखेड ता. गंगाखेड जि. परभणी

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विद्याव्यासंगी व्यक्तिमत्व होते. त्यांनी ज्ञानप्राप्ती करून समाजाच्या प्रगतीचे स्वप्न आपल्या मानवतावादी विचारांनी साकार केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन कार्याचा आणि वैचारिक प्रबोधनाचा केंद्रबिंदू अस्पृश्यता व भेदभाव नाहीशी करण्यासाठी व अस्पृश्यामधील माणूस जागा करणे हा होता. डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील जातीप्रथेचे गहन अध्ययन केले. हिंदू धर्मशास्त्राची चिकित्सा केली. माणसा-माणसात भेदभाव करणाऱ्या अमानवी अशा जातीव्यवस्थेचा नायनाट करून समतेवर आधारित मानवतावादी समाज बाबासाहेबांना अभिप्रेत होता. धर्म, वंश, जात, लिंग या आधारावर समाजामध्ये भेदभाव होऊ नये असे त्यांचे मत होते. म्हणून संविधानामध्ये समता, स्वातंत्र्य बंधुता न्याय धर्मनिरपेक्षता वैज्ञानिक दृष्टीकोण या मूल्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला. भारतीय संविधानात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समतेचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. सामाजिक न्याय, आर्थिक व राजकीय न्याय या मूल्यांचा समावेश राज्यघटनेत करण्यात आला आहे. आपल्या भारतीय संविधानाचा उद्देश समाजवादी समतावादी व आधुनिक समाज निर्माण करणे हाच आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व न्याय तत्त्वावर आधारित असलेला समाज अपेक्षित होता. असे मानवतावादी व परिवर्तनवादी विचार बाबासाहेबांनी मांडले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मानवतावादी दृष्टिकोन :

बाबासाहेबांच्या मते सामाजिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी मानवतावादी समाजाची उभारणी करण्यासाठी महत्त्वाची बाब म्हणजे समाजातील विषमता असता कामा नये. समाजातील वर्गव्यवस्था, जातीप्रथा ही लोकशाही मानवतावादी समाजासाठी व पर्यायाने राष्ट्रासाठी घातक आहे. सामाजिक विषमतेत व आर्थिक विषमतेत क्रांतीची बीजे असतात आणि त्यांचे परिवर्तन करणे लोकशाहीला अशक्य होते. जगातील निरनिराळ्या भागातील लोकशाहीच्या इतिहासात अभ्यासावरून असे लक्षात येईल की लोकशाहीच्या यशापयशाचे कारण सामाजिक विषमता जाती-धर्मातील असमानतेची दरी हेच होय. आदर्श मानवतावादी समाज निर्मितीसाठी समाजातील ही सामाजिक विषमता, सामाजिक भेदभाव, जातीयता टोकाची आर्थिक विषमता हे सर्व नष्ट झाले पाहिजे. लोकशाही, मानवतावादी, समाजवादी, समाज निर्मितीसाठी, समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट करून समानता असणे नितांत आवश्यक आहे. बाबासाहेबांच्या मते लोकशाही समाज व्यवस्थेसाठी नीतिमान समाज व्यवस्थेची आवश्यकता असते नीतिमते शिवाय राजकारण करता येत नाही. राजकारणात नैतिकतेचे अधिष्ठान असावे लागते. लोकशाही पद्धती यशस्वी करण्यासाठी मानवतावादी विचार जोपासणे आवश्यक असते.

बाबासाहेबांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समानता प्रस्थापित करण्यासाठी आणि जाती व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी मानवतावादी समाज निर्माण करण्यासाठी खर्ची घातले. त्यांची प्रत्येक चळवळ व कृती मानवते

साठीच होती समस्त मानव जातीचे कल्याण व्हावे हा बाबासाहेबांचा मानवतावादी विचारांचा उद्देश होता. बाबासाहेबांनी धर्मांतर हे त्यांचेच उदाहरण आहे. बाबासाहेबांना धर्मावर आधारित भेदभाव मान्य नव्हता. त्यांच्यामते धार्मिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी आंतरधर्मीय विवाह करावे लागतील. जातीयता नष्ट करून एकसंध मानवतावादी विचार बाळगणारा एकात्म असा भारतीय समाज निर्माण करता येईल. स्त्रियांना समाजात समानतेची व सन्मानाची वागणूक दिली जावी असे बाबासाहेबांचे मत होते. जातिव्यवस्था माणसांना एकत्र येऊ देत नाही जातिव्यवस्थेत रोटी बेटी व्यवहार बंद आहे जातिव्यवस्थेत महिलांचा दर्जा दुय्यम आहे जातिव्यवस्था नाकारून मानवतावादी विचारांचा स्वीकार केल्याशिवाय स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित होणार नाही. माणसा माणसात भेदभाव करणारी जाती व्यवस्था सर्व भारतीयांना मिळून गाढून टाकली पाहिजे. त्याशिवाय मानवतावादी समाज उभा राहणार नाही आज स्त्री-पुरुष असा भेदभाव कुटुंबात व समाजात केला जातो. समाजाचा व देशाचा सर्वांगीण विकास स्त्रियांना वगळून होणार नाही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील जातीय विषमतेपेक्षा धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक विषमतेचा अभ्यास मानवतावादी दृष्टीकोनातून केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते जातिव्यवस्था ही अमानवीय आहे. ती माणसांचे माणूसपण हिरावून घेणारी आहे. जातिव्यवस्था माणसांना गुलाम बनविते. जातीय विषमता हे मानवी समाजातील विषारी फळ आहे. आज एकविसाव्या शतकातही भारतासारख्या प्रगत राष्ट्रात अमानवी प्रथेचे प्रतीचे काटेकोर पालन केले जाते बाबासाहेबांच्या वैचारिक द्वंद्या परीपाक म्हणजे डॉ. आंबेडकरांच्या लिखाणात विचारात उदारमतवादी विचारांचा शिक्षा बसलेली तत्वे येतात. सातत्याने ज्याचा उल्लेख येतो ती तत्वे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता होय. लोकशाही राज्यपद्धती समाजवाद हिंदू धर्माची चिकित्सा मानवतावादी समाज या संदर्भात एक समान सूत्र दिसते ते म्हणजे स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या तत्वांचा पाठपुरावा होय. एवढेच या त्रिसूत्रीचे महत्त्व नाहीतर त्यांच्या सर्व लिखाणातही तीन तत्वांची सुसंगत अशीच मांडणी आढळते. सर्व मानवी संबंध या तत्वावर आधारित असावेत असा त्यांचा आग्रह होता. 'बहिष्कृत भारत' यात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'समता हे सर्वजनिक नीतीचे एक प्रमुख तत्त्व आहे. राजकीय धार्मिक सामाजिक व आर्थिक बाबतीत समतेचे तत्व लागू करणे म्हणजेच समाजरचना नीतीच्या पायावर उभी करणे होय.' म्हणजेच आंबेडकरांचे तत्वचिंतन, राजकीय विचार धर्मचिकित्सा या तिन्ही मध्ये या तत्वांचा पाठपुरावा आढळतो या सर्वांचे मूळ त्यांच्या मानवतावादी विचारात दिसून येते. म्हणजेच समाजासाठी आवश्यक असणाऱ्या ह्या तत्वांचा पाठपुरावा त्यांनी जीवनाच्या कोणत्याही एकाच टप्प्यावर केला असे नाही तर ह्यातभर केला. तसेच हा पुरस्कार जीवनाच्या एकाक्षेत्रापुरता नाही म्हणजेच फक्त राजकारणात ही तत्वे आणि आर्थिक किंवा धार्मिक बाबतीत दुसरी तत्वे असे होत नाही. सामाजिक व्यवहाराच्या सर्व क्षेत्रासाठी या तत्वांचा पुरस्कार बाबासाहेब करतात. त्यांच्या दृष्टीने ही तत्वे सर्व स्पर्शी आहेत. ह्या तत्वांना मानवतावादी विचार पुढे घेऊन जाता येऊ शकत नाहीत.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मानवतावादी दृष्टीकोन हा फक्त अस्पृश्य उद्धारासाठी सीमित नव्हता, तर देशातील प्रत्येक गोरगरीब व्यक्तीसाठी व्यापक असाच होता. बाबासाहेबांच्या मानवतावादी विचारांची सर्वानाच आवश्यकता आहे. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हा व्यापक मानवतावादी दृष्टिकोन मात्र एक समूहामध्ये

जातीमध्ये अडकून पडला. तो या देशातील बहुसंख्यांक समूहामध्ये त्यांच्याविषयी असलेल्या आकसामुळे बाबासाहेबांनी सामाजिक क्षेत्रात केलेला त्याग असेल, तसेच देश सेवेसाठी केलेले त्याग असेल, त्यातून त्यांचा मानवतावादी दृष्टिकोन दिसून येतोच. त्यासोबत विविध पैलू ही समोर येतात. आंबेडकरांचे शास्त्रीय वस्तुनिष्ठ अभ्यास मुलता मानवतावादी दृष्टिकोनाचा प्रभाव त्यांच्या जातीविषयक धोरणावर, शैक्षणिक धोरणावर, जलविषयक धोरणावर, नैतिक व सामाजिक धोरणावर दिसून येतो. मानवतावाद असा दृष्टिकोन आहे जो माणसाच्या माणूसपण जपणारा त्यांचे महत्त्व जाणणारा व सर्वांत महत्वाचे म्हणजे मानवतेवर विश्वास ठेवणार आहे. मानवतावादी विचारांचा केंद्रबिंदू माणूस आहे. मानवाचा अस्तित्वासाठी त्याच्या कल्याणासाठी प्रयत्नशील असा मानवतावादी दृष्टिकोन आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की जगात मानवाचे स्थान सर्वोच्च आहे. माणूस कोणत्याही देशाचा धर्माचा व जातीचा असो त्याचे हित साधने हे मानवतावादी विचारांची उद्दिष्ट आहे. भारतीय लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी बाबासाहेबांच्या मानवतावादी विचारांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) कीर धनंजय - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
- 2) बाबासाहेबांची भाषण आणि लेखन भाग 1
- 3) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर – धर्मांतर का?
- 4) डॉ. बी. आर. आंबेडकर – भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म

“महिला ग्राहकांच्या ऑनलाइन खरेदीच्या वर्तनावर परिणाम”

डॉ. बिना मधुकर मून

डॉ. आंबेडकर कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारंशः

इंटरनेट ऍक्सेस मध्ये भरीव वाढ झाल्याने सर्वसाधारणपणे आणि विशेषतः भारतातील उदयोन्मुख बाजारपेठांमध्ये ऑनलाइन रिटेलिंगमध्ये क्रांती होत आहे. हे लक्षात घेऊन, पारंपरिक स्टोअर फॉर मॅट किरकोळ विक्रेते ई-रिटेलिंग मध्ये प्रवेश करत आहेत. ऑनलाइन खरेदी कशामुळे होते हे समजून घेणे हे कंपन्या आणि विपणन व्यावसायिकांसाठी आव्हान आहे. ऑनलाइन खरेदीखरेदी व्यवहारावर कोणते घटक परिणाम करतात? खाद्यपदार्थ (80%), तिकीट (26%), दागिने (25%) आणि परफ्यूम (18%) श्रेणींमध्ये ऑनलाइन खरेदीचा वाढीचा दर जास्त आहे हे लक्षात घेता, महिला ग्राहक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात आणि त्यांची खरेदी वर्तन लक्षणीय आहे. हा अभ्यास महिलांच्या ऑनलाइन शॉपिंग वर्तनावर परिणाम करणाऱ्या घटकांवर केंद्रित आहे. महिला खरेदीदारांना ऑनलाइन खरेदीसाठी प्रवृत्त करणारे घटक आणि त्यांचा ऑनलाइन खरेदीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यांचा अभ्यास केला जातो. ऑनलाइन खरेदीच्या संदर्भात महिला खरेदीदारांच्या अपेक्षांची माहिती दिली जाते. या पेपरच्या निष्कर्षांचा फायदा ऑनलाइन किरकोळ विक्रेते, विपणन व्यवस्थापक, धोरण निर्माते आणि शिक्षण तज्ज्ञांना होतो.

कीवर्डः ग्राहकवर्तन, ई-कॉमर्स, महिला खरेदीव्यवहार, ऑनलाइन - शॉपिंग.

परिचयः

वैज्ञानिक क्रांती आणि तांत्रिक प्रगती यांनी नेहमीच व्यवसाय, व्यापार आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मानवी जीवन करण्याच्या पद्धती, पद्धती आणि प्रक्रियांवर प्रभाव टाकला आहे. माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि इतर संबंधित क्षेत्रांमध्ये सतत होत असलेल्या बदलांमुळे व्यवसाय पद्धतींमध्ये ही आमूलाग्र बदल झाला आहे. ग्राहक मिळवण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्याच्या आजच्या तीव्र स्पर्धेच्या युगात, आधुनिक रिटेलिंगमध्ये ग्राहक टिकवून ठेवणे ही एक प्रमुख समस्या आणि मुख्य उद्दिष्ट बनली आहे. इंटरनेटच्या वापरामुळे जग तुलनेने लहान झाले आहे. नवीन माहिती तंत्रज्ञानाच्या उदयासह, इंटरनेट विपणक आणि ग्राहक यांच्यातील संबंधांच्या व्यवस्थापनाद्वारे ग्राहकांसाठी विपणन आणि खरेदीच्या नवीन शक्यता प्रदान करते. इंटरनेट हे तांत्रिक प्रगतीचा एक परिणाम आहे आणि ते ई-मेल, शोध आणि ब्राउझिंगसाठी वारंवार वापरले जाणारे तांत्रिक साधन आहे. परंतु आज काल, बरेच लोक ऑनलाइन शॉपिंग किंवा ई-कॉमर्ससाठी त्यांच्या खरेदीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी इंटरनेट वापरत आहेत. इंटरनेटने सर्व वर्गातील लोकांसाठी खरेदी इतकी समाधानकारक केली आहे की आज प्रत्येकजण त्याच्या खरेदीच्या गरजांसाठी इंटरनेट वापरण्यास इच्छुक आहे. जगभरात पोशाखांच्या ऑनलाइन विक्रीत झपाट्याने वाढ होत असतानाही, भारतातील महिला ग्राहक इंटरनेटवर कपडे खरेदी करण्यास नाखूष असल्याचे दिसून आले आहे. ऑनलाइन खरेदीदारांचे लोकसंख्या शास्त्रीय प्रोफाइल सतत बदलत असते, तथापि, भारतात ऑनलाइन खरेदीदारांचे वैशिष्ट्यपूर्ण प्रोफाइल पुरुष, सुशिक्षित, विवाहित, उच्चार्थिक स्थितीसह असण्याची शक्यता जास्त असते, याचा अंदाज आहे, 'एकेकाळी पुरुषांचे डोमेन', एकविसाव्या शतकातील ऑनलाइन खरेदीदार जितके पुरुष असण्याची शक्यता तितकीच स्त्रिया ही आहेत. हे पुढे नोंदवले गेले आहे की 35 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या स्त्रिया बहुधा

ऑनलाइन पोशाख खरेदी करतात. महिलांनी ऑनलाइन कपडे खरेदी करण्याचा दृष्टिकोन, वर्तन आणि कारणे यासंबंधी माहिती शोधणे बाकी आहे आणि ही आगामी ऑनलाइन खरेदी समजून घेण्यासाठी उत्कट संशोधनाची आवश्यकता आहे.

इंटरनेट जगभरातील लोकांच्या खरेदी वर्तनाची पुन्हा व्याख्या करत आहे. हे जाहिरात, खरेदी आणि व्यावसायिक क्रियाकलापांचे केंद्र बनले आहे. लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर भूतकाळाच्या तुलनेत इंटरनेटचा जास्त प्रभाव पडतो भारतात ऑनलाइन खरेदी वाढत आहे.

ऑनलाइन खरेदीच्या झपाट्याने वाढीमुळे ग्राहक-केंद्रित किंवा तंत्रज्ञान-केंद्रित दृष्टिकोनातून ग्राहकांना आकर्षित करणे आणि टिकवून ठेवणे यावर व्यापक संशोधन सुरू झाले. झपाट्याने वाढणाऱ्या ऑनलाइन व्यवसायांमध्ये माहिती आणि व्यापाराचे माध्यम म्हणून इंटरनेटचा वापर केला जात आहे.

आजची पिढी त्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी इलेक्ट्रॉनिक चॅनेल्स वापरून उत्पादने आणि सेवा ऑनलाइन खरेदी करत आहे. अलिकडच्या वर्षात ई-शॉपिंगमध्ये ग्राहकांची वाढती आवड दिसून आली आहे. स्पर्धेचे जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे ग्राहक जागरूकता वाढली आहे आणि अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की लोक शॉपिंग स्थलांतरित करण्याऐवजी ऑनलाइन खरेदीला प्राधान्य देतात कारण ते दर्जेदार उत्पादने प्रदान करतात तसेच बचत करतात.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

महिला ग्राहकांच्या खरेदी पद्धतींवर परिणाम करणारे घटक ओळखण्यासाठी.

ऑनलाइन जाहिरातींचे फायदे:

ऑनलाइन जाहिरातींना मार्केटिंगचे एक नवीन स्वरूप मानले गेले आहे आणि त्यामुळे कंपन्यांना व्यवसाय करण्यासाठी नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. ऑनलाइन जाहिरातीची निवड करताना फायदेशीर किंवा त्याऐवजी साधक म्हणून विचारात घेतलेले विविध घटक आहेत. जगभरातील लाखो लोकांना इंटरनेटचा सहज प्रवेश आहे. ऑनलाइन जाहिरात क्षेत्रासाठी हा एक फायदा आहे कारण ते उत्पादन किंवा सेवेच्या कंपन्यांना त्यांच्या लक्षित प्रेक्षक किंवा ग्राहकांपर्यंत उच्चपोहोच मिळवू देते. एक गोष्ट लक्षात ठेवा, इंटरनेट कधी ही थांबत नाही. ही एक अशी गोष्ट आहे जी जगभर सतत सक्रिय असते स्थळ किंवा काळाची पर्वा न करता. जेव्हा अर्धे जग पूर्वेकडे झोपलेले असते, तेव्हा पश्चिम जागृत आणि ऑनलाइन सक्रिय असते आणि त्या उलट. यामुळे कंपनीच्या उत्पादन किंवा सेवेशी संबंधित संदेश पोचवण्याचा फायदा होतो. ऑनलाइन जाहिरातींचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा लक्षात ठेवायचा आहे, तो म्हणजे ऑनलाइन जाहिरातीमध्ये येणारा खर्च हा जाहिरातीसाठी पारंपारिक माध्यम मिळवण्यासाठी लागणाऱ्या खर्चाच्या तुलनेत खूपच कमी दराने असतो डिजिटल जाहिराती हे जाहिरातींचे सर्वात नवीन प्रकार आहेत ज्याचा परिणाम केवळ उत्पादने किंवा सेवांचा प्रचारच नाही तर संपूर्ण ब्रँडची ओळख सुधारण्यात देखील होऊ शकतो. हे सर्व ऑनलाइन जाहिरातींचे नियोजन किती चांगले आहे यावर अवलंबून आहे.

घरीबसून, आता कोणीही माऊसच्या अनेक क्लिकवर ऑनलाइन खरेदी करू शकतो. वास्तविक जगातील खरेदी पृष्ठामध्ये प्रवास, रहदारी अवरोध आणि पार्किंगची मर्यादा |

- हवामानाच्या परिस्थिती बदल ही काळजी करू नका.
- खरेदी केल्यानंतर दुकानातून कोणताही भार किंवा वजन उचलण्याची गरज नाही.

• ऑनलाइन दुकानांना सुट्टी, बंद होण्याच्या वेळा किंवा इतर कोणत्याही समस्या नाहीत. दिवसाचे २४ तास, आठवड्याचे ७ दिवस आणि वर्षातील ३६५ दिवस खरेदी करता येते.

- एकाच ठिकाणी सुलभ उत्पादन शोध आणि तुलना
- उत्पादनांची विस्तृत निवड
- उत्पादने आणि सेवांची किंमत तुलना आणि गुणवत्तेची तुलना शक्य आहे.
- प्रत्येक उत्पादनाबद्दल ग्राहक पुनरावलोकने प्रदान करते; उत्पादन किंवा सेवा खरेदी करण्यापूर्वी इतर ग्राहक त्याबद्दल काय विचार करतात ते सहज पणे शोधू शकतात.

ऑनलाइन जाहिरातींचे तोटे

जरी ऑनलाइन जाहिरातींचे फायदे असले तरी त्याचे काही तोटे ही आहेत. सर्वप्रथम, ऑनलाइन जाहिरातींमध्ये कोणीही आणि प्रत्येकजण कदाचित तुमच्या कल्पना कॉपी करण्याचा धोका पत्करतो, मग ती प्रतिमा, मजकूर किंवा अगदी लोगोच्या स्वरूपात असो. लोकांना कायदेशीर परिणामांची जाणीव असूनही ही परिस्थिती शक्य आहे. शिवाय, ऑनलाइन जाहिरातींच्या अतिवापरामुळे ग्राहक जाहिरातींकडे दुर्लक्ष करू शकतात. सध्याच्या काळात, लाखो लोकांना इंटरनेट उपलब्ध आहे आणि इंटरनेट ऑनलाइन जाहिरातींसह येते. जेव्हा एखादी कंपनी ऑनलाइन जाहिरात दाखवायची निवड करते तेव्हा कोणत्या प्लॅटफॉर्मवर किंवा कोणत्या वेबसाइटवर जाहिरात करायची हे ठरवणे फार कठीण असते. तेथे योग्य व्यासपीठ निवडणे महत्त्वाचे आहे कारण असे केल्याने, ते जास्तीत जास्त ग्राहकांना आकर्षित करेल. ऑनलाइन जाहिराती आणि त्याचा प्रभाव हा एक रोमांचकारी विषय आहे कारण ते आम्हाला व्यक्तींच्या विविध वर्तनात्मक प्रतिक्रिया आणि प्रतिक्रिया ओळखू देते. ग्राहकांनी ऑनलाइन जाहिरात पाहिल्यानंतर त्यांचे निर्णय समजून घेण्यास देखील हे मदत करते. दुसऱ्या शब्दांत, अभ्यास आम्हाला ग्राहकांच्या निर्णयाकडे नेणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करण्यास अनुमती देतो.

- वैयक्तिक संवादाचा अभाव.
- मूर्तता घटक – उत्पादने केवळ इलेक्ट्रॉनिक कॅटलॉगमध्ये पाहू शकतात.
- ऑनलाइन मॉल्स अजूनही उत्पादनांच्या कॅटलॉगमध्ये जुन्या पद्धतीच्या प्रतिमा वापरतात ज्यामुळे ग्राहकांची दिशाभूल होते.

या संशोधनाचा उद्देश ऑनलाइन खरेदीदारांचे निर्धारण करणारे घटक ओळखणे हा होता. खरेदी वर्तन. उत्पादन, जोखीम, सुविधा, विश्वास, सामाजिक असे विविध घटक प्रभाव, समाधान, किंमत, ग्राहकसेवा, जाहिराती आणि आनंद होते. ग्राहकांच्या ऑनलाइन शॉपिंग वर्तनाचा उलगाडा करण्यासाठी ओळखले जाते. शिवाय, वय, उत्पन्न आणि शिक्षण यांसारख्या लोकसंख्याशास्त्रीय चलांमधील संबंध आणि त्याचे ऑनलाइन खरेदीच्या हेतूवर परिणाम, पुन्हा खरेदीचा हेतू, ऑनलाइन खरेदी वारंवारता, ऑनलाइन खरेदीचे प्रमाण, ऑनलाइन खर्च करण्याचा हेतू, ऑनलाइनवर वेळ घालवणे खरेदी आणि ऑनलाइन खरेदीची इच्छा देखील शोधली गेली.

ग्राहक इंटरनेटवर अधिक खरेदी करतात. घरबसल्या उत्पादनाची ऑर्डर देण्याच्या सोयीमुळे, प्रयत्न कमी करून. प्रवास आणि रांगेत उभे राहणे, वेबसाइटचा सहज वापर आणि एकाच वेळी अनेक उत्पादनांची तुलनाकरणे, जागा सुविधा, खरेदी करणाऱ्या महिला ग्राहकांच्या वृत्तीवर सकारात्मक परिणाम करते ऑनलाइन अशा प्रकारे, हे सांगणे तर्क संगत आहे की ज्या ग्राहकांचे फायदे ओळखले जातात. ऑनलाइन शॉपिंग त्यांच्या खरेदीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी. ऑनलाइन विक्रेत्यांद्वारे प्रदान केलेल्या सेवा, ऑनलाइन कंपन्यांद्वारे ऑफर केलेले सौदे, कमी ऑफर केलेल्या उत्पादनांच्या किमती आणि वेबस्टोअर द्वारे पुरेशी सुरक्षा उपाय ऑनलाइन खरेदीला आनंददायक आणि समाधान देणारा अनुभव बनवा.

ग्राहक ऑनलाइन खरेदी करताना महिला ग्राहकांवर अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो. घटकांचा महिलांच्या ऑनलाइन खरेदीच्या वर्तनावर मोठा प्रभाव पडतो उत्पादन, जोखीम, सुविधा, विश्वास, सामाजिक प्रभाव, समाधान, किंमत, ग्राहकसेवा, जाहिराती आणि आनंद. सर्वघटक आहेत.

महिला ग्राहकांच्या ऑनलाइन खरेदी वर्तनावर परिणाम करणारा पुढील महत्त्वाचा घटक:

1. **सोयी** : अभ्यासानुसार ऑनलाइन खरेदी करण्यासाठी सुविधा हा प्रमुख प्रभाव पाडणारा घटक म्हणून काम करतो. ग्राहक इंटरनेटवर अधिक खरेदी करतात घरबसल्या उत्पादनाची ऑर्डर देण्याच्या सोयीमुळे, त्यासाठी लागणारा प्रयत्न कमी होतो प्रवास आणि रांगेत उभे राहणे, वेबसाइटचा सहज वापर आणि एकाचवेळी अनेक उत्पादनांची तुलनाकरणे ते आरामदायी आहे आणि सुलभतेने लोक ऑनलाइन खरेदीसाठी प्रवृत्त झाले.

2. **ग्राहकसेवा** : ग्राहक ऑनलाइन विक्रेत्यांकडून प्रभावी आणि कार्यक्षम सेवांना प्राधान्य देतात. ग्राहक उत्पादनांची जलद वितरण आणि सुलभ उत्पादन परतावा शोधत आहेत. ग्राहक आणि किरकोळ विक्रेता यांच्यात, चांगल्या ग्राहक सेवा हा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून काम करतो. इंटरनेट खरेदीचे यश वितरण प्रणाली आणि उत्पादन परतावा प्रणाली आवश्यक आहे.

3. **समाधान** : महिलांवर प्रभाव टाकण्यासाठी समाधान हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. ग्राहकांनी ऑनलाइन खरेदी करावी. उत्पादनाच्या बाबतीत, वेळेवर आणि नुकसान न होणारी उत्पादन वितरण प्रणाली सातत्याने पहा. बदली नंतर त्रासमुक्त उत्पादन परत करण्याची प्रक्रिया आणि शेवटी एकंदर सेवा वेबस्टोअर द्वारे प्रदान केलेले समाधान ऑनलाइन संदर्भात ग्राहक सेवेची विश्वासाहताही एक महत्त्वाची बाब आहे.

4. **विश्वास** : ऑनलाइन संदर्भात जेथे विक्रेत्यांशी किंवा विक्रीशी समोरासमोर संवादनाही लोकांचा विश्वास हा एक महत्त्वाचा घटक बनतो. ऑनलाइन खरेदी व्यवहारावर प्रभाव पाडणारा महत्त्वाचा घटक. विश्वासला एक घटक असतो ऑनलाइन विक्रेत्यांच्या विश्वासाहतेमुळे ग्राहक प्रभावित होतात,

सामाजिक प्रभाव : डिजिटल मार्केटिंगच्या या दिवसात आणि युगात, ऑनलाइन सोशलमीडिया केंद्रस्थानी आहे आणि कुटुंबातील सदस्य, समवयस्क, मित्र आणि इतर ऑनलाइन चर्चा मंचांचा प्रभाव ऑनलाइन खरेदी व्यवहारावर लक्षणीय परिणाम होतो.

5. **किंमत**: किमतीचा ऑनलाइन खरेदीवर लक्षणीय परिणाम होतो हेतू ग्राहकांचा कल ऑनलाइन खरेदी करण्याकडे असतो. ग्राहकांचा ही विश्वास आहे ऑनलाइन खरेदी करून ते अधिक पैसे वाचवू शकतील.

जोखीम: ऑनलाइन खरेदीमध्ये गुंतलेला एक अतिशय महत्वाचा घटक म्हणजे माहितीची देवाण घेवाण वैयक्तिक आणि आर्थिक स्वरूप. त्यामुळे महिला ग्राहकांसाठी हे अत्यंत महत्वाचे आहे. क्रेडिट आणि डेबिटकार्डच्या तपशीलांशी ऑनलाइन विक्रेत्यांकडून तडजोड केली जात नाही. त्याच्या क्रेडीटकार्ड वगैरेच्या संदर्भात सबमिट केल्याने त्याच्या मनात शंका निर्माण होऊ शकते. त्याच्या क्रेडिट / डेबिटचे फसवे पेमेंट होऊ शकते असा डेटा लीक होऊ शकतो ऑनलाइन खरेदीदारांना त्यांच्या क्रेडिटकार्डच्या गैरवापरा बद्दल भीती वाटते.

6. वय : ऑनलाइन शॉपिंगमध्ये वय महत्वाची भूमिका बजावते. तरुण स्त्रियांची प्राधान्ये ग्राहक जुन्या ग्राहकांपेक्षा वेगळे आहेत. वेगवेगळ्या वयोगटातील लोक वेगवेगळ्या घटकांचा सामना करताना वेगळ्या पद्धतीने वागतात 30 वर्षा खालील ग्राहकांची मोठी संख्या वर्षे नियमित ऑनलाइन खरेदीदार आहेत. नवीनतम वापरण्यात ते अधिक सोयीस्कर आहेत.

निष्कर्ष

ऑनलाइन शॉपिंग दिवसेंदिवस लोकप्रिय होत आहे. विक्रेत्यांना ऑनलाइन विक्रीसाठी ग्राहकाची गरज समजून घेणे हे आव्हान वाटते. विशेषतः, ऑनलाइन खरेदीकडे ग्राहकांचा दृष्टीकोन समजून घेणे, ग्राहकांना ऑनलाइन खरेदी करण्यास प्रभावित करणार्या घटकांमधील सुधारणा आणि ग्राहकांना ऑनलाइन खरेदी करण्यास प्रभावित करणार्या घटकांवर काम केल्याने मार्केटर्सला इतरांपेक्षा स्पर्धात्मक धार मिळविण्यास मदत होईल. त्यामुळे, या अभ्यासाचा फोकस प्रामुख्याने महिला ग्राहकांना ऑनलाइन खरेदी करण्यासाठी प्रभावित करणाऱ्या घटकांवर होता.

ऑनलाइन रिटेलिंग हे किरकोळ विक्रीच्या स्टोअर स्वरूपांपेक्षा खूप वेगळे आहे. ऑनलाइन रिटेल फॉर्मॅट मध्ये खरेदीदारांच्या खरेदीच्या वर्तनावर परिणाम करणारे ट्रिगर शोधण्याचा प्रयत्न संशोधनाने केला. एक्सप्लोरेटरी फॅक्टर विश्लेषणाने निष्कर्ष काढले आहेत उदा., वापरातील सुलभता आणि सुविधा, सुरक्षितता, उपयुक्तता, वेळेची प्रभावीता, आउट बाउंड लॉजिस्टिक आणि फीडबॅक हे महिला खरेदीदारांच्या ऑनलाइन खरेदीच्या वर्तनाचे निर्धारक आहेत. ऑनलाइन किरकोळ विक्रेत्यांनी त्यांचा वापर कर्ता इंटर फेसडिझाइन करताना हे विचारात घेतले पाहिजे. ऑनलाइन जाहिरातींचा वर मोठा प्रभाव आहे.

संदर्भ

1. सलीम, एस., आणि अबीदिन, झेड. (२०११). प्रभावी जाहिराती आणि त्याचा ग्राहकांच्या खरेदीवर प्रभाववर्तन युरोपियन जर्नल ऑफ बिझनेस आणिव्यवस्थापन, 3(3), 55-67.
2. देशवाल, पी. (2016). ऑनलाइन जाहिराती आणि त्याचा परिणाम ग्राहकांच्या वर्तनावर. यूनिट जर्नल ऑफ उपयोजित संशोधक, 2 (2), 200-204
3. राजलक्ष्मी, M. C. ऑनलाइन जाहिरातींचे प्रकार आणि ऑनलाइन खरेदीदार.

भदिव्यागांच्या जीवनावर आधारित चित्रपटाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

श्रंजना महादेव पंडागळे

जनसंवाद व वृत्तपत्र विद्याविभाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

चित्रपट हे संपर्क माध्यमातील क्रांतीचा टप्पा आहे. अश्मयुगातील माणसाने जसे चित्राच्या माध्यमातून संवाद साधण्याचा प्रयत्न केला हा एक महत्वाचा शोध होता. अश्मयुगातील चित्राचा शोध ज्या महत्वाचा होता त्याच प्रमाणे चित्रपटाचा शोध ही महत्वाचा आहे. चित्रपट हे लोक भावनाची अभिव्यक्ती करणारे एक जीवंत माध्यम म्हणून ओळखले जाते. माहिती मनोरंजन आणि प्रबोधन अशा विविध मार्गाने लोकांच्या जीवनाला आकार देण्याचे काम चित्रपट करत आहेत. भारतीय चित्रपट सृष्टीचा उगम, उत्कर्ष व उन्नती झाली ती महाराष्ट्रातच ^१दादासाहेब फाळके यांनी चित्रपटाची सुरुवात केली. पहिली चित्रपट राजाहरिशचंद्र हा पहिला मुकपट बनविण्यात आला तर आलमआरा पहिला बोलपट ठरला. भारतामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्याने चित्रपटाचा प्रभाव अधिक प्रभावीपणे जनमनावर पडतो. डॉ. बी. डी. गर्गे यांच्यामते चित्रपट क्षेत्रातील सुधारणा आणि गुणात्मक बदल या आतानिरंतर व समाजमनात सहजवृत्ती बनल्या आहेत. ^२चित्रपट हे समाजाचा अविभाज्य भाग असल्याने चित्रपटामध्ये अनेक प्रकार दाखविले जातात. त्यामध्ये व्यवसायिक चित्रपट कौटुंबिक चित्रपट, सामाजिक चित्रपट अशा विविधांगी चित्रपटामुळे समाजामध्ये चांगला संदेश देण्याचे काम चित्रपट करताना दिसत आहेत. आजकाल चित्रपटामध्ये सद्यस्थितीवर चित्रपट बनविण्याचा एक भाग बनला आहे. स्त्री आधारित चित्रपट, समाजातील समस्या एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनावर आधारित चित्रपट, दिव्यागांना समाजात मानसन्मान मिळून देणारे चित्रपट या निमित्ताने समाजाचा चेहरा बदलत चालला आहे.

चित्रपट हे माध्यम समाज जीवनाचा आरसा आहे. सामाजिक भावभावना विचार प्रवाह व्यक्त करण्याचे ते एक प्रभावी माध्यम आहे. चित्रपट हे महत्वाचे कला माध्यम आहे. चित्रपटाची निर्मिती ही कलेचा माध्यमातून झालेली आहे. चित्रपट हे एक प्रभावी संवादाचे माध्यम असल्याने त्याद्वारे भूत वर्तमान भविष्यकाळातील घटनांची सांगड घालता येते. संवादाच्या विविध माध्यमाचा विचार केला असता चित्रपट माध्यम हे सर्वात प्रभावी संवाद माध्यम म्हणून नावारुपास आले चित्रपटाच्या माध्यमातून अनेक सामाजिक समस्या सर्वा समोर मांडण्याचा प्रयत्न केला जातो. तळागाळातील घटनांना चित्रपटाच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहचविले जाते. संवादाला प्रतिसंवाद हा चित्रपटाच्या माध्यमातून दिला जातो. चित्रपट हे समाज हिताचे असतात असे नव्हे तर चित्रपट हे कधी कधी समाज विघातक ही असू शकतात. चित्रपटाच्या माध्यमातून संवादक्रांती मोठ्या प्रमाणावर झाली असे म्हणायला काही हरकत नाही. प्रभावी स्टोरी आणि चित्रीकरण यामुळे संवादाला तगडी जोड मिळून चित्रपटाचा वेगळाच प्रभाव समाज मनावर पडताना दिसतो.

दिव्यागांची संकल्पना/ प्रकार:

दिव्यांग म्हणजे ठराविक एक प्रकार नसून यात अनेक प्रकारच्या शारीरिक मानसिक अपंगत्वांचा समावेश होतो. एखाद्या आजारामुळे किंवा कुपोषणामुळे व्यक्तीची किंवा त्याच्या इंद्रियांची कार्यक्षमता कमी होणे यास दिव्यांगत्व असे म्हणतात. दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम २०१६ नुसार दिव्यांगात्वाचे एकूण २१ प्रकार पडतात. त्यामध्ये अंध, कर्णबधिर, वाचादोष, अस्थिव्यंग, मानसिक आजार, मतिमंद, बुटकेपणा, कुष्ठरोग, बहुविकलांग, मेदुचा पक्षाघात अशा विविध प्रकाराचे दिव्यांगाचे प्रकार आहेत. शारीरिक आणि बौद्धिक दृष्टा कमकुवत असणारे स्टिफन हॉकिंगज यांनी कॉस्मॉलॉजीचा सिद्धांत मांडला हॉकिंगजच्या अफाट वैज्ञानिक ज्ञानाचा लाभ संपुर्ण जगाला झाला.

^३दिव्यांगांना समाजातून प्रोत्साहन मिळाले की आपल्या कार्यक्षमता जोरावर प्रत्येक क्षेत्र काबीज करता येते. अरुणिता सिन्हा या पहिल्या दिव्यांग महिला आहेत. ज्याची जगातील सर्वोच्चशिखर माउंट एव्हरेस्ट सर केले आहे. दिव्यांगांना समाजात मानसन्मान मिळाला की त्यांनाही सर्वकाही मिळवता येते. भावनिक आधाराची गरज असते तसेच सामाजिक आधाराची देखील दिव्यांगांना गरज असते.

चित्रपटाचा उगमः

चित्रपट सृष्टीत महाराष्ट्राचा महत्वाचा वाटा आहे. १८९५ मध्ये लुमिअरे बंधुनी तयार केलेल्या चित्रपटाच्या पाहिल्या खेळ मुंबईच्या वॉटसन हॉलमध्ये झाला. १९१२ मध्ये मराठी चित्रपट पुंडलिकचे चित्रीकरण याच ठिकाणी झाले. दादासाहेब फाळके यांनी राजा हरिश्चंद्र या भारतीय पहिल्या चित्रपटाचे चित्रीकरणही इथेच करण्यात आले. म्हणूनच दादासाहेब फाळके यांना भारतीय चित्रपटाचे जनक म्हणून संबोधले जाते. मार्शलमॅकलुहान या संवाद भास्त्रज्ञाने चित्रपटाला जादुची चटई म्हटले आहे. 'प्रभावी चित्रपटामुळे समाजावर रोजची वेगळीच छाप पडते. दुःख, वेदना, समस्या रोजची कसरत यामुळे लोकांना चित्रपट आपल्याच जीवनावर आधारित आहे असे भासते. त्यामुळेच चित्रपटाकडे महत्वाचा लोकांचा दृष्टीकोन सकारात्मक आहे. चित्रपट माध्यम हे समाजाचे दर्पण आहे.

चित्रपटाचा उगम हा १९ व्या भारतात झालेला आहे. आजच्या काळात या लाकिनो मैटोग्राम हा शब्द प्रयोग वापरला आहे. फ्रेंच भाषेमध्ये किनेमैटोग्राम या शब्दाला सिने मैटोग्राफहा पर्यायी शब्द आहे. चित्रपटाच्या चंदेरी प्रवासामध्ये गतिमानताहीच सिनेमाच्या सौंदर्याची मुख्य कारण आहे. डॉ. अनूपमा ओझा यांच्यामते, सिनेमा एक असे माध्यम आहे की ज्यात सर्वसंलग्नित कलाचा समावेश आहे. 'चित्रपट निर्मिती करत असताना का व कशासाठी करायची आहे याची दखल चित्रपट निर्माते घेतात. चित्रपटाची निर्मिती ही कलेच्या प्रमाणतुन होते चित्रपट हे संवादाचे अधिक प्रभावी साधन असल्याने देश व जनता यांनाजवळ आणण्याचे काम करते. चित्रपटहे दृक्श्राव्य माध्यम असल्याने माहिती, मनोरंजन आणि लोक शिक्षण तिहेरी कार्य एकदाच घडवून आणते. कलावंत हा त्यांच्या वैज्ञानिक अनुभवातुन अधिक समृद्ध होत असते. 'समाज ह दिव्यांगाना नकारात्मक दृष्टीकोनातुन पहात असतो. सुधा चंद्रन या नृत्यांगणा आहेत. एक अपघाताने त्यांचा पाय निकामी झाला पण त्यांनी आवड सोडली नाही आजही या चित्रपट क्षेत्रात आपला ठसा उमटवत आहेत.

भारतात निरक्षरांसाठी प्रभावी माध्यम म्हणजे चित्रपट होय. चित्रपटाचा विषय कोणता जरी असला तरी सर्वांना त्यातील भावना समजायला सोपे जाते. जगात सर्वात जास्त चित्रपट निर्मिती करणारा भारत आहे. एका वर्षात सोळा भाषा मध्ये ७५० चित्रपट निर्माण केले जातात. सामाजिक, राजकीय अशा विविध विषयावर चित्रपट बनविले जातात.

दिव्यांगाना जीवनावर आधारित चित्रपटांच्या विश्लेषणात्मक अभ्यास करताना प्रत्येक चित्रपटात काय त्रास होतोय किंवा समाज कुटुंब कशा पध्दतीने सहकार्य करतात याची माहिती देण्यात आली आहे. यल्लो, तारे जमीनपर या चित्रपटात मतिमंद मूल आहेत परंतु अभ्यासात कमकुवत असले तरी त्यांच्या अंगात चांगले गुण आहेत. यलो मधील गार्गी जलतरण स्पर्धेत देशाच नाव मोठे करते. तर तारे जमीन पर मधील ईशान हा चित्र चांगल्या पध्दतीने काढतो. त्याला निसर्गाशी समरस व्हायला आवडते. दोस्ती आणि चिमणी पाखर मधील मुलही पायाने अपंग असून त्यांना समाजाच्या अहवेलेनेला कशा प्रकारे सामोरे जावे लागते. याचे चित्रण केले आहे. दोस्ती मधील दुसरा नायक हा अंध आहे आणि त्याला ही समाजाचा रोश पत्कारावाच लागतो. दिव्यांग समाजाचा भाग असूनही समाज त्यांना मानस सारख वागण्यासाठी बंदी घालतो. दिव्यांग म्हणजे पिडित असीच संकल्पना समाजात रुढ झालेली आहे. आज कालच्या चित्रपटाच्या माध्यमातुन पिडित ही संकल्पना मोडण्यात येत आहे. अनेक चित्रपट हे दिव्यांगाना प्रोत्साहन देणारे चित्रपट आहेत इकबाल, बर्फी, देवराई यासारखे चित्रपट हे समाजाची मानसिकता सुधारायला भाग पाडणारे चित्रपट आहेत.

गृहितकेः

कोणतेही सामाजिक संशोधन हे गृहित कृत्यावर आधारलेले असते. गृहित कृत्याशिवाय कोणतेही संशोधन पूर्ण होऊ शकत नाही. प्रा. बी. वाय थोडे यांच्यामते संशोधन कार्य सुरु करण्या अगोदर संशोधन विषया संबंधी संशोधकांच्या मनात निर्माण झालेला विचार किंवा कल्पना म्हणजे गृहित कृत्ये किंवा उपकल्पना होय.^९

१. दिव्यांगाना सर्वसमावेशक वागणूक मिळत नाही.
२. दिव्यांगाना पहाव्याचा समाजाचा नकारात्मक दृष्टीकोन असते.
३. समाजात दिव्यांगाना सामाजिक भावनिक आधार मिळत नाही.

४. चित्रपटातुन दिव्यांगांना आपल्या जिद्दीने कशा पध्दतीने यश मिळविले आहे हे दाखविले जाते.
५. दिव्यांगांचे मानसिक खच्चीकरण केल जाते.
६. दिव्यांग मेहनत आणि जिद्दीने सर्व काही मिळून भाकत.
७. चित्रपटाच्या माध्यमातुन दिव्यांगांना सामाजिक आणि शारिरीक, भावनिक समस्यांना कशा प्रकारे सामोरे जावे लागते हे दाखवण्यात आले आहे.

उद्दिष्ट्ये:

कोणतेही सामाजिक संशोधन हे विशिष्ट्य उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठीच केले जाते. भउद्दिष्ट्या शिवाय संशोधन म्हणजेच अंधारात मार्गक्रमण करणे होय. ८

- १.दिव्यांगांना समाजामध्ये सर्वसामान्य मानसा सारखी वागणूक मिळावी.
- २.समाजाचा दिव्यांगाकडे पाहण्याचा दृश्टीकोन बदलते.
- ३.दिव्यांगांना मानसिक शारिरीक आधार देणे.
- ४.दिव्यांगांचे मानसिक मनोबल वाढविणे.
- ५.दिव्यांगांना प्रोत्साहन करणे प्रोत्साहन देणे.
- ६.समाजात मानसन्मान मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणे.

समारोप:

चित्रपटहे एक संवादाचे प्रभावी माध्यम असल्या कारणाने जनमनात आपला वेगळा ठस्सा उमटावेला आहे. विविध विषयावर चित्रपट निर्मिती होताना दिसते. समाजातील समस्या किती आहेत. मानवी जीवनाला कशा प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते हे प्रभावीपणे दाखविले जाते. दिव्यांगांच्या जीवनावर आधारित चित्रपट पण आहे. दोस्ती, तारे जमीन पर, यल्लो, चिमणी पाखरु किती अडचण येतात चित्रपटात दिव्यांग व्यक्तिच्या जीवनात किती अडचणी येतात समाज त्यांना माणूस म्हणून पण जीवन जगायला त्रास देतो. अलोलिक असणारी बुध्दीमत्ता समाजामुळे कुठेतरी कमी पडते दिव्यांगांच्या शारिरीक कमजोरीला नाव ठेवलं पडते जात. त्यांची समाजात टिंगलटवाळी केली जाते. भारतीय समाजात कितीही उदाहरणे दिली किंवा चित्रपटातुन दाखविण्यात आले तरी दिव्यांगां विषयीची मानसिकता बदलायला तयार नाही. लग्नासाठी ही दिव्यांगांना खुप गोष्टीचा सामना करावा लागतो. दिव्यांगांच्या बाबतीत चित्रपट कितीही सकारात्मक बाबी दाखवत असले तरी दिव्यांग घराच ओझ समजल जात. कमजोर समजुन त्यांच्या भावना पायदळी तुडवल्या जातात. समाजात इतर व्यक्ति सारखा मानसन्मान मिळत नाही. चित्रपटाचा समाजावर तात्पुरता प्रभाव पडतो परंतु दिव्यांगांना समजुन घेणे होत नाही.समाजातील दुर्लक्षित भाग म्हणून दिव्यांगांकडे पाहिले जाते.

संदर्भ:

१. वाटवेबाफ, एक होती प्रभात नगरी, आनंद दामले प्रकाशन, पुणे १९९३, पृष्ठ क्र १९.
2. Garge B.D. The Art of India Penguin New Delhi 2009, Page No 05.
३. जय राज साळगावकर, नवागुटेनबर्ग माहिती व प्रसार माध्यमाची नवी उत्क्रांत झेप, परममित्र पब्लिकेशन, ठाणे, २०१५ पृ.क्र. ११९.
4. Mcluhan Marshal, Understanding Media, The Extension Of Man, M.C.Grow Hill Book Compny New York Page 68.1994.
५. डॉ. ओझा अनुपमा, भारतीय सिने सिद्धांत, राधाकृष्ण प्रकाशन नवी दिल्ली, २००२ पृ.क्र.३६७
6. Garge B.D. The Art of India Penguin New Delhi 2009, Page No 05.
७. डॉ. थोटे, पुरुषोत्तम समाजकार्य संशोधन आणि प्रबंध लेखन, विद्याप्रकाशन नागपुर २००० पृ.क्र.१६.
८. डॉ. बोधनकार, सूधीर प्रा अलोणी विवके अँड मृणाल कुलकर्णी, सामाजिक संशोधन पध्दती, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपुर २००७ पृ.क्र. १३.

संत साहित्य आणि मानवी मूल्ये

डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले

सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख,

स्वा. सै.सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा. जि.परभणी-४३१५११.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्रामध्ये संत भरपूर होऊन गेले. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये संतांचे योगदान मोलाचे आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र ही संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. या ठिकाणी नाथपंथ, जैनसंप्रदाय, लिंगायत संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय असे अनेक पंथ आणि संप्रदाय होऊन गेले. परंतु कोणत्याही संप्रदायाला याठिकाणच्या जनतेचे प्रश्न सोडविण्यात यश आले नाही. त्यामुळे यापैकी कोणताही संप्रदाय पुढे रूढ होऊ शकला नाही. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात संत नामदेव यांचा जन्म झाला. संत नामदेवांनी अठरा पगड जातीतील संतांना सोबत घेऊन वारकरी संप्रदायाच्या झेंड्याखाली एकत्र आणून संत मेळा स्थापन केला. ज्यामध्ये त्यांनी सर्वजाती धर्माच्या लोकांना सामावून घेतले. त्यांना भक्तीचा मार्ग दाखविला.

संत ज्ञानेश्वरांनी वयाच्या सोळाव्या वर्षी गीतेच्या सातशे श्लोकावर भाष्य करून 'ज्ञानेश्वरी' हा मराठी साहित्यातील अनमोल ग्रंथ लिहिला. संस्कृत भाषेत बंदिस्त करून ठेवलेले तत्त्वज्ञान त्यांनी प्राकृत भाषेत आणले. तत्कालीन लोक भाषेला ज्ञान भाषा बनविले. त्यांनी लिहिलेले हरी पाठाचे अंभंग आजही गावोगावी मंदिरात भजनामध्ये सकाळ-संध्याकाळ अतिशय भक्तिभावाने गायले जातात. संत एकनाथांचा जन्म सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पैठण याठिकाणी झाला. त्यावेळी महाराष्ट्रात मुस्लिम सत्ता होती. मुस्लिम राजांनी हिंदू धर्मीयांची तीर्थ क्षेत्र उद्ध्वस्त केले. अशा अंधारलेल्या काळात संत एकनाथांनी भारूड आणि गौळणींच्या माध्यमातून विपूल प्रमाणात ग्रंथ लेखन करून समाजाला योग्य दिशा देण्याचे कार्य केले. जनतेला साहित्य लेखनातून प्रकाशाचा मार्ग दाखविला.

जगद्गुरु संत तुकारामांच्या खांद्यावर संसाराची जबाबदारी आली. त्यावेळी महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यामुळे त्यांचे संसारिक जीवन पूर्णपणे विस्कटून गेले. जीवनातील नश्वरता आणि क्षणभंगुरता त्यांच्या लक्षात आली. त्यांनी कठोर उपासना केली. त्यातून आत्मज्ञान प्राप्त झाल्या नंतर ते अंभंग लेखन करू लागले. त्यांनी भजन आणि कीर्तनाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली. संत तुकारामांनी अतिशय परखड शब्दात अंभंग लेखन केले आहे. त्यांचे हे कार्य तत्कालीन कर्मठ, सनातनी ब्राम्हण समाजाला आवडले नाही. संत तुकारामांनी लिहिलेल्या अंभंगाच्या वहा त्यांनी नदीत बुडविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु समाजाला ते अंभंग मुखोद्गत असल्यामुळे त्यांचे अंभंग बुडू शकले नाहीत. संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर यांच्या पासून ते संत तुकाराम यांच्या पर्यंत जे संत होऊन गेले. त्यांनी साहित्य लेखनाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन केले. संत ज्ञानदेवांनी सुरु केलेल्या लेखन कार्यावर संत तुकारामांनी कळस चढविला आहे. त्यावर संत बहिणाबाई यांनी एक अंभंग लिहिला आहे. 'ज्ञानदेवे रचिला पाया..... तुका झाला से कळस' अशा आशयाचा अंभंग लीहिला आहे.

संत साहित्य आणि मानवी मूल्ये यांचे अतूट नाते आहे. संत साहित्याची निर्मिती प्रेरणा ही मानवी जीवनात परिवर्तन घडवून आणणे हीच आहे. संतांनी केलेले साहित्य लेखन म्हणजेच 'संत साहित्य' होय. संतांनी भक्ति भावाने केलेले नामस्मरण देव-देवतांची पूजा, उपवास, तपश्चर्या या सर्वांचा एक ऊर्जास्रोत म्हणून वापर केला आहे. मध्ययुगात महाराष्ट्रातील बहुतांश समाज भक्तीमध्ये न्हावून निघाला होता. संत साहित्यामध्ये त्याचे प्रतिबिंब उमटले आहे. त्याकाळातील रूढी, प्रथा, परंपरा, सण, उत्सव, धार्मिक विधी, कला, संस्कृतीचे दर्शन घडते. संत साहित्यामुळे त्याकाळात मोठ्या प्रमाणात 'मानवी मूल्ये' समजामध्ये रुजली आहेत.

संत नामदेवांचे साहित्य:

सर्व सामान्यांपर्यंत ज्ञान पोहोचविण्यासाठी संत नामदेवांनी 'नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावूजगी' असे म्हणून अंभंग लेखन केले. त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रापासून ते पंजाबपर्यंत जावून समाज प्रबोधन केले. संत नामदेव आद्य कीर्तनकार आहेत. त्यांनी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाला आकार दिला. त्यामुळे

संतनामदेवांचे अभंग हिंदी भाषेत शीख धर्मीयांच्या 'गुरु ग्रंथसाहिब' या ग्रंथामध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. 'नामदेव गाथा' या ग्रंथात त्यांचे एकूण २५०० अभंग समाविष्ट आहेत. संत नामदेवांनी तेराव्या शतकात 'कलियुगाचा धर्म' या अभंगातून समाजाला सावध करण्यासाठी 'मानवी मूल्ये' पाळले नाहीत तर काय होऊ शकते. हे लिहिले आहे.

'ऐका कलियुगाचा धर्मपुत्र सांगे पित्यास काम ब्राह्मण त्या जिती ब्रह्मकर्म एसे वर्तमान मांडले

संता बहुत अहंकारू रुसणे नलगे कोणासी जाला कलिचा प्रवेशु तुम्हा नामाचा विश्वासू'

संत नामदेव यांनी ज्या गोष्टी तेराव्या शतकात सांगितल्या आहेत. त्याची प्रचिती आपणास आज एक विसाव्या शतकात प्रत्यक्षात येत आहे. यावरून त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते.

संत ज्ञानेश्वरांचे साहित्य:

संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म आपेगाव याठिकाणी झाला. त्यामुळे संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांना तत्कालीन सनातनी, कर्मठ ब्राह्मण समाजाने 'संन्याशाची पोरं' म्हणून वाळीत टाकले. जेव्हा संत ज्ञानेश्वर आणि भावंडांनी ब्राह्मण समाजाला जातीत परत घेण्याची विनवणी केली. तेव्हा त्यांच्या माता पित्यांना देहांत प्रायश्चित घेण्याची शिक्षा सांगितली. माता पित्यांनी देहान्त प्रायश्चित घेतल्या नंतरही बऱ्याच अध्यात्मिक चर्चेनंतर शुद्धिपत्रक मिळाले. ते घेऊन परत प्रवरा नदी काठी नेवासे या ठिकाणी आले. संत ज्ञानेश्वरांनी वडील बंधू निवृत्ती नाथ यांच्या आज्ञेनुसार वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी गीतेच्या ७०० श्लोकावर भाष्य करणारा ९००० ओव्यांचा 'ज्ञानेश्वरी' हा मराठी साहित्यातील अनमोल ग्रंथ लिहिला. शेकडो वर्षे संस्कृत भाषेत बंदिस्त करून ठेवलेले तत्त्वज्ञान संत ज्ञानेश्वरांनी प्राकृत अर्थात तत्कालीन लोक भाषेत आणले. संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी', 'अमृतानुभव', 'चांगदेव पासष्टी' आणि 'हरिपाठाचे अभंग' लिहिले. संत ज्ञानेश्वरांनी 'हे विश्वचि माझे घर' विश्व एक कुटुंब मानून 'वसुधैव कुटुम्बकम्' अशी विश्व बंधुत्वाची संकल्पना मांडली.

'जे खळांची व्यंकटी सांडो तया सत्कर्म रती वाढो भूतां परस्परें पडो मैत्र जीवांचे

दुरितांचें तिमिर जावो विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो जो जे वांछील तो तेंला हो प्राणिजात'

संत ज्ञानेश्वरांनी विश्वाच्या कल्याणासाठी ईश्वराकडे 'पसायदान' मागितले. ते म्हणतात, माणसांच्या अंगी असणारा दुष्टपणा नष्ट होवो. सर्वजण चांगल्या मार्गाला लागावेत. भूतळावरील प्रत्येक जीवांची परस्परांशी मैत्री निर्माण व्हावी. गरिबांच्या आयुष्यातील अंधार दूर व्हावा. त्यांचे जीवन आनंददायी व्हावे. प्रत्येक जीवाला जे पाहिजे ते मिळावे. अशा प्रकारे संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या साहित्य लेखनातून 'मानवी मूल्ये' रुजविले आहेत. ज्याची आज संपूर्ण मानव जातीला गरज आहे. प्रत्येकाने गांभीर्याने समजून घेतली पाहिजे.

संत एकनाथांचे साहित्य:

संत एकनाथांचा जन्म पैठण याठिकाणी झाला. संत नामदेव यांच्या नंतरच्या काळात महाराष्ट्रात मुस्लिम राजवट सुरू होती. संशोधकांनी याकाळाचा अंधार युग असा उल्लेख केला आहे. त्यावेळी मुस्लिम शासकांनी हिंदूंच्या देवळातील मूर्ती काढून रस्त्यावर फेकल्या. महिलांवर अन्याय, अत्याचार वाढले. हिंदू धर्म नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न सुरू होते. मूर्तीचा, मठांचा, मंदिरांचा विध्वंस पाहून प्रजा त्रस्त झाली होती. अशा अंधारलेल्या वेळी संत एकनाथ यांनी जनतेला ज्ञानाचा प्रकाश दाखविला. स्वतः पुढाकार घेऊन संत ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केली. संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचा जीर्णोद्धार केला. एकनाथ यांनी संत ज्ञानेश्वरांची समाजाला नव्याने ओळख करून दिली.

संत एकनाथांनी विद्वानांसाठी 'चतुःश्लोकी भागवत', 'एकनाथी भागवत' तर मध्यमवर्गीयांसाठी 'रुक्मिणी स्वयंवर', 'भावार्थ रामायण' या ग्रंथांचे लेखन केले. त्यांनी 'रुक्मिण स्वयंवर' या ग्रंथामधून संत साहित्याचा महिमा किंवा महत्व सांगितले आहे. स्त्रियांसाठी भक्ती युक्त गौळणी लिहिल्या. तळागाळातील निरक्षर समाजाचे प्रबोधन करण्यासाठी 'भारूड' या नवीन काव्य प्रकाराची रचना केली. ज्योतिषी, कोल्हाटी, डोंबारी, भुत्या, वासुदेव, जोशी, अशा गावकुसा बाहेरील लोकांना नाथांनी आपल्या वाङ्मयात स्थान दिले. संत एकनाथांनी आपल्या आध्यात्मिक दृष्ट्या अर्थपूर्ण गौळणी लिहिल्या आहेत. त्यामधून ते लिहितात,

‘कवाड भ्रांतीचे उघडिले कुलूप मायेचे मोडीले शिके अविद्येचे तोडिले बाई तुझ्या कृष्णे
डेरा फोडीला दंभाचा त्रिगुण तिवईस ठाव कैचा प्रपंच सडा हाताकाचा केला तुझिया कृष्णे’

संत एकनाथांनी समाज प्रबोधनासाठी ज्या प्रमाणे भारूड लिहिली. त्याच प्रमाणे अध्यात्मिक स्वरूपाच्या ‘गौळणी’ देखील लिहिल्या आहेत. त्यामध्ये श्रीकृष्ण आणि गोपिका यांच्यातील संवादाच्या माध्यमातून त्यांनी मानवी मूल्ये अधोरेखित केले आहेत. अशा प्रकारे संत एकनाथांनी सर्व सामान्यांना समजेल अशा भाषेत, दैनंदिन व्यवहारातील रुपकं वापरून समाज प्रबोधन करण्यासाठी ‘भारूड’ हा काव्य प्रकार सुरू केला. संत एकनाथ भारूड या काव्यप्रकाराचे जनक आहेत. त्यांची भूमिका लोक शिक्षकाची आहे. समाजातील अंधश्रद्धा, फोलपणावर त्यांनी आपल्या साहित्यातून टीका केली आहे.

संत तुकारामांचे साहित्य:

संत तुकारामांचा जन्म देहू या ठिकाणी सर्व सामान्य कुटुंबात झाला. संसाराची जबाबदारी त्यांच्या खांद्यावर आली. त्यावेळी मोठा दुष्काळ पडला होता. संसारीक जीवन पूर्णपणे विस्कटून गेले. या आघाताने मानवी जीवनातील नश्वरता, क्षणभंगुरता त्यांच्या लक्षात आली. या निराशेतून बाहेर पडण्यासाठी संत तुकारामांनी देहू जवळच्या भाव नाथ भंडाऱ्या डोंगरावर कठोर उपासना केली. आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर संत तुकाराम भजन, कीर्तन करू लागले. ही गोष्ट तत्कालीन कर्मठ, सनातनी ब्राह्मणांना रुचली नाही. त्यांच्या दृष्टीने शूद्राने तत्त्वज्ञान सांगणे गुन्हा ठरला. संत तुकारामांनी लिहिलेल्या अभंगाच्या वह्या इंद्रायणी नदीत बुडविल्या. परंतु त्यांचे अभंग जनसामान्यांनी त्यापूर्वीच मुखोदगत केले होते. त्यामुळे केवळ वह्या बुडाल्या. परंतु संत तुकारामांचे अभंग लोकांच्या मनात तरंगत राहिले.

‘पतिव्रतेची कीर्ती वाखाणिता सिंदळीच्या माथा तिडीक उठे
आमचे ते आहे सहज बोलणे नाही विचारून केले कोणी
अंगे उणे त्याच्या बैसे टाळक्यात तेणे ठिणग्या बहुत गाळीतसे
तुका म्हणे आम्ही काय कारणे त्यासी ढक्का खवंदासी लागतसे’

जगद्गुरू संत तुकाराम महाराज म्हणतात, जी माणसं उत्तम व्यवहारातून धन कमवितात आणि विचार पूर्वक खर्च करतात, कोणाची ही निंदा करीत नाहीत, परस्त्रीला आई-बहिणी समान मानतात, गरजूंना मदत करतात, थोरा मोठ्यांचा आदर करतात, ज्येष्ठांचे महत्त्व वाढवतात. तिच माणसं जीवनात यशस्वी होतात. सत्तेचा, संपत्तीचा, स्त्रीचा मोह माणसाला कंगाल बनवितो. परिस्थिती पाहून माणसाने वागले पाहिजे. असा उपदेश संत तुकारामांनी केला आहे. त्या विषयी ते लिहितात,

‘पापाची वासना नको दावू डोळा त्याहुनी आंधळा बराच मी
निंदेचे श्रवण नको माझे कानी बधिर करोनि ठेवी देवा
अपवित्र वाणी नको माझ्या मुखा त्याजहु निमुका बराच मी
नको मज कधी परस्त्री संगती जनातुन माती उठता भली’

मोक्ष प्राप्तीच्या नावाखाली समाजामध्ये कर्मकांड, बुवाबाजी, आचार भ्रष्टता प्रचंड वाढली होती. देव पूजा, कीर्तन, प्रवचन, धार्मिक अनुष्ठानाचा पाखंडी पोटासाठी उपयोग करून सामान्य माणसाला लुबाडू लागले. संत तुकारामांनी या सर्वांचा आपल्या अभंग लेखनातून अतिशय परखड शब्दात समाचार घेतला आहे. संत तुकाराम म्हणतात व्यवहारी जीवनात माणसाने जशास तसे वागले पाहिजे. जो गरीब, दुर्लक्षित, दुःखी माणसांना आपले मानतो. जे अनाथांना आपले मानतात. आपल्या मुलांप्रमाणे नोकरावर माया करतात. तेच खरे साधू असतात. त्यांच्या ठिकाणी देव असतो. देव दगडात नसून माणसात असतो. असे संत तुकारामांनी सांगितले आहे. अशा प्रकारे संत तुकारामांनी मानवी मूल्यांचे महत्त्व आपल्या अभंगातून शब्द बद्ध केले आहे.

मानवी मूल्ये:

मानवाची उत्पत्ती माकडापासून झाली असे उत्क्रांती वादाचा सिद्धांत सांगतो. त्यामुळे माणूस हा समाजशील प्राणी आहे असे म्हटले जाते. मानवाने आपल्या बुद्धी चातुर्याधारे आपल्या विचार व आचारात अमुलाग्र बदल घडून आणला. आदर्शवत जीवन जगण्यासाठी त्याने काही आचार विषयक नियम बनविले. त्यातून मानवी

मूल्यांची निर्मिती झाली. काळा बरोबर मानवी मूल्ये देखील बदलू शकतात. त्यामुळे मानवी मूल्ये नेमकी कोणती आणि किती आहेत? याविषयी एकमत असण्याची शक्यता कमी आहे. माणसाचे मन हे मूल्यांचे उगमस्थान आहे. मूल्यहीन ज्ञान हे राक्षसी स्वरूपाचे ठरते. ज्ञान, चारित्र्य, आत्मविश्वास या तीन मूल्यांआधारे माणसाला स्वावलंबी होता येते. नम्रता, जबाबदारी, संवेदनशीलता, कृतज्ञता, आदर, विवेक आणि प्रामाणिकपणा हे 'मानवी मूल्ये' आहेत. माणसांसोबत बोलताना, वागताना आपण उपयोगात आणत असतो ते गुण म्हणजे मानवी मूल्ये. जसे की चोरी करू नये. खोटे बोलू नये. वडीलधाऱ्यांचा मान राखावा. व्याभिचार करू नये. नेहमी सत्य बोलावे. इतरांच्या भावनांचा आदर करावा.

माणसाकडे फक्त ज्ञान असून चालत नाही. माणूस केवळ ज्ञानामुळे सुसंस्कृत होऊ शकत नाही. ज्ञानाला मूल्यांची जोड असावी लागते. मूल्यांची चाड नसणारा किती ही बुद्धिमान असणारा माणूस देखील अहंकारी असतो. म्हणून तर 'विद्या विनयन शोभते' असे म्हणतात. बुद्धिमतेला विवेकाची जोड असणाऱ्या व्यक्ती ज्ञानी असतात. अहंकारात हिंसेची बीजे सापडतात. आदर्श मूल्यांमुळेच माणसाच्या जीवनाचा खरा विकास होतो. मूल्ये आत्मसात केलेली माणसे समाजात असावीत. ज्या माणसाच्या अंगी मूल्ये असतात, त्यांना आपल्या जबाबदारीची जाणीव असते. त्यांच्या कार्यपद्धती मध्ये पारदर्शकता असते. त्यांच्या कडून भ्रष्टाचार होणार नाही. कारण ते प्रामाणिक असतात. त्यांच्याकडे सामाजिक बांधिलकीचे विचार असतात. ते संवेदनशील असतात. अलीकडे सामाजिक बांधिलकी लुप्त होत चाललेली आहे.

मातृऋण, पितृऋण, आचार्यऋण, समाजऋण आणि राष्ट्रऋण या पाच ऋणांची जाणीव असणारे माणसं सध्या समाजात खूप कमी होत आहेत. आज वैयक्तिक आणि सामाजिक जाणीवातून मानवी मूल्ये जवळपास हद्दपार होत आहेत. समाजात मानवी मूल्ये रुजविण्याचे कार्य संत साहित्याने केले. मोबाईल आणि दूरदर्शनच्या अति वापरामुळे वाचन संस्कृती कमी होत आहे. संत साहित्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे सध्या जाहिरातीच्या युगात भौतिक सुखाच्या मागे धावणारी चंगळवादी माणसं मानवी मूल्ये पायदळी तुडवीत आहेत. प्रेम, बंधुता, सत्यनिष्ठा, सहकार्य, विश्वास, मैत्री, कृतज्ञता, प्रामाणिकपणा इत्यादी मानवी मूल्यावर समाज चालतो. हे विसरून चालणार नाही.

आई - वडील, बहिण - भाऊ, मुलगी - मुलगा, पती-पत्नी ही नाती माणसाने मूल्याधारे तयार केले आहेत. माणूस दिवसेंदिवस या नात्यांना विसरत चालला आहे. माणसाला ज्या दिवशी नात्यांचा आणि मानवी मूल्यांचा पूर्णपणे विसर पडेल. त्या दिवशी माणूस आणि प्राणी यांच्यात फरक उरणार नाही. मुलाने आई-वडिलांना घरातून हाकलून दिले. संपतीसाठी भावाने भावाचा खून केला. मुलगी दुसऱ्या जातीच्या मुला सोबत पळून गेली. वडिलांनी स्वतःच्या मुलीवर आणि भावाने सख्ख्या बहिणीवर बलात्कार केला. अलीकडे अशा आशयाच्या बातम्या रोज वृत्तपत्रातून वाचनात येत आहेत. आपण हळूहळू नाते आणि मानवी मूल्ये विसरत चाललो आहोत याचे हे परिणाम आहेत. योग्य - अयोग्य, चांगले - वाईट, न्याय - अन्याय, इष्ट - अनिष्ट यातील फरक माणसाला मानवी मूल्ये आणि विवेकाशिवाय कळणार नाही. त्यासाठी निसर्गाने मानवाला सदसद विवेक बुद्धी दिली आहे. तिचा योग्य वापर करावा अन्यथा विनाश अटळ आहे. महाकाव्य, धर्मग्रंथ, लोकसाहित्य, संत साहित्य हे सर्व मानवी मूल्यांचे स्रोत आहेत. मानवी मूल्ये आत्मसात केल्या शिवाय ख-या अर्थाने व्यक्तिमत्व विकास होणे शक्य नाही. मानवी मूल्ये समाजात रुजविण्यासाठी संत साहित्याची आज नितांत आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:

1. ज्या माणसाच्या अंगी दया, क्षमा, शांती, त्याग, परोपकार, निःस्वार्थ भाव असतो. ज्याचे अंतःकरण शुद्ध असते. ज्याच्या मनातून मोह, लोभ, मद, मत्सर, द्वेष, अहंकार, नाहीसा अशा माणसाला 'संत' म्हणातात.
2. संतांनी समाजाला अज्ञानाच्या अंधारातून ज्ञानरूपी प्रकाशाकडे नेण्यासाठी साहित्य लेखन केले. भजन, कीर्तन, आणि प्रवचन करून समाजाला नवी दिशा दर्शविली. त्यासाठी केलेले लेखन म्हणजे 'संत साहित्य' होय.
3. समाजाला काळानुरूप बदलण्यासाठी संतांनी जे कार्य केले. त्यास सनातनी, कर्मठ, समाज कंटकांकडून प्रखर विरोध झाला. तो कमी करण्यासाठी निर्भयपणे संतांनी जाणीव पूर्वक प्रयत्न केले. ते कार्य म्हणजे 'समाजप्रबोधन' होय.

४. आद्य कीर्तनकार संत श्रेष्ठ नामदेवांनी शतकोटी अभंग रचनेची केलेली प्रतिज्ञा मराठी, हिंदी भाषेत अभंग लिहून पूर्ण केली. त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रापासून ते पंजाबपर्यंत समाज प्रबोधन केले. माणसाच्या अंगी असणारे सद्गुण ओळखून, त्या गुणांना योग्य दिशा आणि मार्गदर्शन करणारा गुरू मिळाल्या शिवाय ज्ञानाला परिपक्वता येत नाही. हे संत साहित्यातून सांगितले आहे.
५. संस्कृत भाषेत शेकडो वर्षे बंदिस्त केलेले तत्त्वज्ञान संत ज्ञानेश्वरांनी वयाच्या सोळाव्या वर्षी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून प्राकृत भाषेत आणून सर्वसामान्यांसाठी खुले केले. त्यांनी विश्व बंधुत्वाची संकल्पना मांडली. त्यांचे हे कार्य लोकोत्तर असे आहे.
६. संत एकनाथ यांनी विद्वानांसाठी आणि मध्यमवर्गीयांसाठी मोठमोठे ग्रंथ लिहिले. तसेच स्त्रियांसाठी गौळणी लिहिल्या. तर तळागाळातील निरक्षर माणसांचे प्रबोधन करण्यासाठी 'भारूड' या नवीन काव्यप्रकाराची रचना केली. त्याआधारे समाज प्रबोधन केले.
७. जगद्गुरू संत तुकाराम यांनी समाजात मोक्ष प्राप्तीच्या नावाखाली चालणारी भोंदूगिरी, कर्मकांडावर परखड भाषेत प्रहार केले. देवदगडात नसून माणसात आहे हे सांगितले. संत तुकारामांचे अभंग बुडविण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांना सदेह वैकुंठाला पाठविले. संत तुकाराम त्यांच्या साहित्याच्या माध्यमातून मानवी मूल्ये रुजविले.
८. संयुक्त कुटुंब पद्धती प्रचलित होती. तेव्हा घरात आई-वडील, आज्ञा-आजोबा, चुलता-चुलती, आत्या अशी वडीलधारी माणसं असायची. त्यांच्या निगराणी खाली घरातील मुलं लहानाची मोठी व्हायची. त्यामुळे त्यांच्या मनावर आपोआप मानवी मूल्ये रुजली जायची.
९. आज्ञा - आजोबा घरातील लहान मुलांना श्रीराम-हनुमान, श्रीकृष्ण-अर्जुन, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या सारख्या शूरवीरांच्या कथा सांगायचे. त्यामुळे बालपणा पासून लहान मुलांवर अतिशय चांगले संस्कार व्हायचे. तिथूनच त्यांच्या मनावर मानवी मूल्ये रुजण्यास सुरुवात होत असे.
१०. समाजात पाळल्या जाणाऱ्या रूढी, प्रथा, परंपरा, सण, धार्मिक उत्सव, यांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात मानवी मूल्यांची जोपासना होते. त्यामुळे माणसांमध्ये विश्वास, प्रामाणिकपणा, नीतीमत्ता, माणुसकी, जिवाळा टिकून होता.
११. खरे साधु संत कमी झाले आहेत. साधु संतांच्या मुखवट्या खाली बरेच ढोंगी, भोंदू वाढत आहेत. भजन-कीर्तन, धार्मिक कार्याला व्यावसायिक स्वरूप आले आहे. काही संधी साधूंनी साधुसंतांना बदनाम केले आहे. त्यामुळे संतांवरील आणि संत साहित्यावरील विश्वास कमी होत चालला आहे.
१२. पैशासाठी पळणाऱ्या आई-वडिलांना मुलांकडे लक्ष द्यायला वेळ नाही. त्यामुळे कार्टूनच्या आहारी गेलेल्या नवीन पिढीला मानवी मूल्यांची ओळख उरली नाही. त्यामुळे अलीकडची मुलं हिंसक बनत आहेत.
१३. दूरदर्शन, मोबाईल आणि चित्रपटांमधील स्त्रियांचे उघडे-नागडे अंगप्रदर्शन तरुण पिढीच्या लैंगिक भावनांना उत्तेजन देत आहेत. त्यामुळे स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलत चालला आहे. परिणामी स्त्रियांवरील अत्याचार वाढत आहेत.
१४. आज माणूस सत्ता, संपत्ती आणि प्रसिद्धीच्या स्पर्धेत नाते संबंध व मानवी मूल्ये विसरत चालला आहे. त्यामुळे समाजामध्ये सध्या मारामारी, खून, भ्रष्टाचार वाढत आहे. त्यामुळे आज समाजात मानवी मूल्ये रुजविण्यासाठी संतांची आणि संत साहित्याची नितांत गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. चौधुले वि. शं. - संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन - अनघा प्रकाशन, ठाणे.
२. नसिरा बादकर ल. रा. - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. दातार आरती - महाराष्ट्रातील संतकवी- डायमंडपब्लिकेशन, पुणे.
४. नेमाडे भालचंद्र (संपा.) - तुकाराम गाथा (निवडक अभंग) - साहित्य अकादमी
५. शेणोलीकर हरी (संपा.) - नामदेव गाथा - साहित्य अकादमी
६. मोरे सदानंद- तुकाराम दर्शन - गाज प्रकाशन, अहमदनगर.
७. गोसावी रा. गो. - श्री सकलसंतगाथा - सारथी प्रकाशन, पुणे.
८. साळुंखे आ. ह. - विद्रोही तुकाराम - लोकायत प्रकाशन, - सातारा.

पारिवारिक वातावरण के संदर्भ में उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि एवं मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन

जयश्री वर्मा

(पीएचडी स्कॉलर, शिक्षा)

भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग- छत्तीसगढ़, भारत

डॉ- मंजू साहू

सह प्राध्यापक : (शिक्षा)

भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग, छत्तीसगढ़, भारत

संक्षेप

शिक्षा एक महत्वपूर्ण प्रक्रिया है जो एक व्यक्ति के समाजिक, मानसिक और आर्थिक विकास में मदद करती है। परिवार वातावरण विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि और मानसिक स्वास्थ्य पर सीधा प्रभाव डालता है। पारिवारिक वातावरण एक महत्वपूर्ण अंग है जो विद्यार्थियों के विकास और शैक्षिक क्षमता को प्रभावित करता है। इस शोध प्रबंध में उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि और मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन किया गया है विशेष रूप से पारिवारिक वातावरण के संदर्भ में। विद्यार्थियों के शैक्षिक रूचि के साथ-साथ मानसिक स्वास्थ्य के साथ जुड़े कुछ मुख्य कारकों का मूल्यांकन किया गया है।

भूमिका

पारिवारिक वातावरण एक महत्वपूर्ण अंग है जो विद्यार्थियों के विकास और शैक्षिक क्षमता को प्रभावित करता है। एक उच्चतर माध्यमिक स्तर के छात्र के जीवन में परिवार एक महत्वपूर्ण स्थान रखता है, जहां वे अपनी शैक्षिक रूचि को विकसित करते हैं और मानसिक स्वास्थ्य को संतुलित रखने के लिए सहायता प्राप्त करते हैं। परिवार वातावरण बाल और किशोरों के विद्यार्थी जीवन का महत्वपूर्ण आधार होता है, जो उनके शिक्षा सफलता और मानसिक संतुलन पर सीधा प्रभाव डालता है। इस प्रबंध में पारिवारिक वातावरण के संदर्भ में उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि और मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन किया है। विद्यार्थियों के शैक्षिक रूचि के साथ-साथ मानसिक स्वास्थ्य के साथ जुड़े कुछ मुख्य कारकों का मूल्यांकन किया है। इसके अलावा, हमने विद्यार्थियों के परिवार वातावरण में प्राथमिकताएं, समर्थन, संबंध एवं संघर्ष के माध्यम से उनके शैक्षिक रूचि और मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव की गहराई को निरूपित किया है। प्राथमिकताएं, जैसे कि परिवार के सदस्यों के साथ संवाद, संरक्षण और समर्थन छात्रों की शैक्षिक रूचि को प्रभावित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। परिवार सदस्यों की उपस्थिति और सामरिकता उन्हें अधिकतम स्थिरता और संरक्षण प्रदान करती हैं। संबंध और व्यक्तिगत जीवन के दृष्टिकोण से, एक अच्छे पारिवारिक वातावरण छात्रों को स्वीकार्यता और समर्थन का एक मानवीय आधार प्रदान करता है।

इस अध्ययन में उच्चतर माध्यमिक स्तर के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव भी निरूपित किया है। छात्रों के सामाजिक संबंध, आत्मविश्वास, तनाव, और मानसिक संतुलन के पहलुओं को अध्ययन किया गया है।

शैक्षिक रूचि वह मानसिक अवस्था है जो व्यक्ति को किसी वस्तु या क्रिया की ओर ध्यान देने के लिये प्रेरित करती है। शैक्षिक रूचि के मूल में यह सिद्धांत कार्यरत रहता है कि कोई भी दो व्यक्ति कभी भी समान नहीं हो सकते हैं। प्रत्येक व्यक्ति अपनी रूचि के अनुसार विषयों का चयन कर सकता है और उसमें अपनी शिक्षा जारी रख सकता है। इसलिये बालक की रूचि जिन विषयों में होगी उनमें उपलब्धि स्तर भी अच्छा रहेगा। यदि परिवार में माता-पिता तथा अन्य सदस्य बालकों के प्रतिकूल तथा अपने अनुरूप बालकों को पढ़ाना चाहते हैं तो ऐसी परिस्थिति में बालकों की रुचियाँ प्रभावित होती है तथा उन पर अनायास शैक्षिक बोझ पड़ता है जिसके परिणामस्वरूप दूरगामी परिणाम निकलते हैं। जो मातापिता तथा अन्य वयस्क स्वयं शिक्षा में रुचि लेते हैं तथा अपने बच्चों को भी इसके लिए उत्प्रेरित करते हैं, उस परिवार के किशोरों में शैक्षिक अभिरूचि अधिक पायी जाती है। लेकिन जिस परिवार में मातापिता तथा अन्य वयस्क सदस्य शिक्षा में रुचि नहीं रखते हैं और न ही अपने

बच्चों को इसके लिए प्रेरित करते हैं, इन परिवार के किशोरों में शैक्षिक रुचि का अभाव देखा जाता है व शैक्षिक रूप से पिछड़ जाते हैं।

मानसिक स्वास्थ्य का अर्थ है व्यक्ति द्वारा अपनी भावनाओं, इच्छाओं, महत्वाकांक्षाओं और आदर्शों को वास्तविक धरातल तक सीमित रखने और अपने आपको वातावरण के अनुसार ढालने और उसके साथ समायोजन करने अथवा अपने वातावरण को अपने अनुकूल ढालने और उसके साथ समायोजन की योग्यता। जब बालक का घरेलू वातावरण ऐसा होता है जहाँ उसे विशेष दुलार – प्यार, स्नेह, उसकी अधिकतर आवश्यकताओं की पूर्ति होती है, तो ऐसे बालक का मानसिक स्वास्थ्य अच्छा होता है। यदि घरेलू वातावरण इसके वातावरण के विपरीत होते हैं, तो बालकों का मानसिक स्वास्थ्य संतोषजनक नहीं होता है और बालक अधिकतर तनावग्रस्त एवं चिन्तित दिखता है।

अध्ययन की आवश्यकता एवं महत्व:—

परिवार का स्वस्थ वातावरण बालक की शैक्षिक रुचि एवं मानसिक स्वास्थ्य को बनाये रखने के लिए सहायक होता है और परिवार का स्वस्थ वातावरण ही बालक की उच्च एवं निम्न शैक्षिक रुचि एवं मानसिक स्वास्थ्य की ओर अग्रसारित करता है और यही उसके भावी जीवन के विकास में सहायक है।

अतः शोधकर्ता को उच्चतर माध्यमिक स्तर पर विद्यार्थियों की शैक्षिक रुचि एवं मानसिक स्वास्थ्य पर उनके पारिवारिक वातावरण के प्रभाव देखने की आवश्यकता प्रतीत हुई है। प्रस्तुत शोध अध्ययन से प्राप्त निष्कर्ष से स्पष्ट जानकारी प्राप्त हो सकेगी कि विद्यार्थियों की शैक्षिक रुचि एवं मानसिक स्वास्थ्य पर उनके पारिवारिक वातावरण का क्या प्रभाव पड़ता है, यह जानकारी छात्रों अभिभावकों, शिक्षाविदों, मनोवैज्ञानिकों तथा समाजशास्त्रियों के लिए लाभप्रद सिद्ध होंगे जिससे सहयोगात्मक, सकारात्मक व स्वस्थ शिक्षण के लिए मार्ग प्रस्तुत होगा तथा परिवारों में स्वस्थ वातावरण का विकास हो सकेगा।

सम्बन्धित साहित्य का अध्ययन:—

संदर्भित शोध से तात्पर्य अनुसंधान की समस्या से संबंधित उन सभी प्रकार की पुस्तकों, ज्ञानकोषों, पत्र-पत्रिकाओं, प्रकाशित शोध प्रबंधों एवं अभिलेखों आदि से है, जिनके अध्ययन से शोधकर्ता का अपनी समस्या का चयन परिकल्पनाओं के निर्माण, अध्ययन की रूपरेखा तैयार करने एवं कार्य को आगे बढ़ाने में सहायता मिलती है। संबंधित शोध अध्ययन को भौगोलिक दृष्टि से दो भागों में प्रस्तुत किया जा सकता है—

(१) वह अध्ययन जो भारत में किया गया है।

(२) वह अध्ययन जो विदेशों में किया गया है।

भारतीय परिप्रेक्ष्य में शोध अध्ययन:—

Srilakshmi, S.(2016) ने “उच्च माध्यमिक स्तर में अध्ययनरत विद्यार्थियों की शैक्षिक रुचि का अध्ययन” किया, इस अध्ययन हेतु इन्होंने २८० विद्यार्थियों का चयन किया जिनमें १४० छात्र तथा १४० छात्राएं सम्मिलित थीं। आँकड़ों के संग्रह हेतु इन्होंने डॉ. एस. पी. कुलश्रेष्ठ द्वारा निर्मित शैक्षिक रुचि प्रपत्र का उपयोग किया गया। अध्ययन के विश्लेषण हेतु सांख्यिकीय विधियों में प्रतिशत, मध्यमान, मानक विचलन तथा टी-परीक्षण का उपयोग किया गया। अध्ययन के निष्कर्षों में छात्र छात्राओं की शैक्षिक रुचि में सार्थक अन्तर नहीं पाया गया।

Kaur, S., and Nivas, R.k (2016) ने “कक्षा १० के विद्यार्थियों के संवेगात्मक बुद्धि व उनके व्यक्तित्व के कारकों के मानसिक स्वास्थ्य पर पड़ने वाले प्रभाव” का अध्ययन किया। इस अध्ययन हेतु इन्होंने पंजाब राज्य के छः जिले से प्रतिदर्श का चयन किया। आँकड़ों को एकत्र करने के हेतु इन्होंने राय (१९९४) द्वारा निर्मित मानसिक स्वास्थ्य मापनी, आइजैक (१९७५) द्वारा निर्मित व्यक्तित्व इन्वेंट्री तथा राय (२००६) द्वारा निर्मित संवेगात्मक बुद्धि परीक्षण का उपयोग किया तथा आँकड़ों के विश्लेषण के लिये प्रोडैक्ट मूमेंट सहसम्बन्ध का प्रयोग किया। अध्ययन के निष्कर्षों में मानसिक स्वास्थ्य का संवेगात्मक बुद्धि व व्यक्तित्व के कारकों के मध्य

धनात्मक सहसम्बन्ध पाया गया।

Narang, V., and Narang, S.k (2015) ने "कक्षा १० में अध्ययनरत विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि का अध्ययन" किया, इस अध्ययन हेतु इन्होंने १०० विद्यार्थियों का चयन किया जिनमें ५० छात्र तथा ५० छात्राएं सम्मिलित थी। आँकड़ों के संग्रह हेतु इन्होंने वी. पी. बंसल तथा प्रो. डी. एन. श्रीवास्तव द्वारा निर्मित शैक्षिक रूचि प्रपत्र का उपयोग किया गया। अध्ययन के विश्लेषण हेतु सांख्यिकीय विधियों में मध्यमान, मानक विचलन तथा टी-परीक्षण का उपयोग किया गया। अध्ययन के निष्कर्षों में विभिन्न विषय वर्ग में छात्र-छात्राओं की शैक्षिक रूचि में सार्थक अन्तर नहीं पाया गया।

सुलेखा(२०११) ने "उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों के पारिवारिक वातावरण एवं मानसिक स्वास्थ्य का उनके अधिगम पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन" किया। इन्होंने माध्यमिक स्कूल के २०० विद्यार्थियों को रूप में सम्मिलित किया और पाया कि विद्यार्थियों के पारिवारिक वातावरण एवं मानसिक स्वास्थ्य का उनके अधिगम पर सार्थक प्रभाव पड़ता है।

राठौर, ए. (२००८) ने "माध्यमिक स्तर शिक्षा के माध्यम का विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि एवं समायोजन पर प्रभाव का अध्ययन" किया। इस अध्ययन के लिए १०० विद्यार्थियों का चयन किया गया जिसमें २५ छात्र तथा २५ छात्राएँ अंग्रेजी माध्यम तथा २५ छात्र तथा २५ छात्राएँ हिन्दी माध्यम की थी। इस अध्ययन के लिए डॉ. एस. पी. कुलश्रेष्ठ (२००७) द्वारा निर्मित शैक्षिक रूचिरिकार्ड और ए. के. पी. सिन्हा एवं आर. पी. सिंह द्वारा निर्मित समायोजन अनुसूची उपकरणों का उपयोग किया गया। अध्ययन में पाया कि शिक्षा के माध्यम का विद्यार्थियों शैक्षिक रूचि एवं समायोजन पर सार्थक प्रभाव पड़ता है।

Shankar, S.k~ P., and Jebaraj, R.(2006) ने "अनाथ किशोरावस्था के मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन" किया। इनके अध्ययन का एक उद्देश्य अनाथ किशोरावस्था के बालकों के मानसिक स्वास्थ्य का उनकी शैक्षिक उपलब्धि का अध्ययन करना भी था। इन्होंने न्यादर्ष में ९ से १५ वर्ष के उम्र के ५२ लड़के व २८ लड़कियों को लिया। इनके अध्ययन में पाया गया कि अनाथ किशोरावस्था के बालकों का मानसिक स्वास्थ्य उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर ऋणात्मक प्रभाव डालता था Sood, N.k~ ;1997) ने "बच्चों में पारिवारिक समस्याओं का उनके गृह वातावरण के सन्दर्भ में अध्ययन" किया। इस अध्ययन में इन्होंने गृह वातावरण का गुणात्मक अध्ययन किया। अपने इस अध्ययन में इन्होंने ७४ बच्चों को न्यादर्ष के रूप में सम्मिलित किया जिसमें ४० लड़के और ३४ लड़कियां थी। आँकड़ों एकत्र करने हेतु इन्होंने २० एकांशों की स्वनिर्मित गृह वातावरण मापनी का प्रयोग किया। निष्कर्ष में पाया गया कि बालक तथा बालिकाओं के गृह वातावरण में सार्थक अंतर नहीं है तथा उम्र तथा लिंग के आधार पर बालक व बालिकाओं में उनके गृह वातावरण के सन्दर्भ में उनकी पारिवारिक समस्याओं में अंतर पाया गया।

Prasad, M.k~ ;1994) ने "उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों का सामाजिक अलगाव तथा उनके पारिवारिक वातावरण का अध्ययन" किया। इस अध्ययन के लिये इन्होंने ४९१ न्यादर्ष को चुना जिनमें २५३ छात्राएँ व २३८ छात्र थे। इनके द्वारा उपकरण का निर्माण किया गया। प्राप्त आँकड़ों के विश्लेषण हेतु सहसम्बन्ध विधि को प्रयोग किया गया। निष्कर्षों में विद्यार्थियों के सामाजिक अलगाव तथा उनके पारिवारिक पर्यावरण के उच्च नकारात्मक संबन्ध पाया गया।

विदेशी पृष्ठ भूमि के शोध अध्ययन:-

Joseph, C.k~ M.k~ U.k~ ;2015) ने "हाईस्कूल के विद्यार्थियों के मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन" किया। इस अध्ययन हेतु इन्होंने १५० विद्यार्थियों को प्रतिदर्ष के रूप में सम्मिलित किया गया। आँकड़ों को एकत्र करने हेतु इन्होंने ड्रोविड एवं अगस्टीन (१९९०) द्वारा निर्मित मानसिक स्वास्थ्य इन्वेन्ट्री का उपयोग किया तथा आँकड़ों के विश्लेषण के लिये मध्यमान, मानक विचलन, टी-परीक्षण इत्यादि सांख्यिकीय विधियों का प्रयोग किया। अध्ययन के निष्कर्षों में छात्राओं का मानसिक स्वास्थ्य छात्रों से अधिक अच्छा पाया गया तथा ग्रामीण विद्यार्थियों का मानसिक स्वास्थ्य शहरी विद्यार्थियों के मानसिक स्वास्थ्य की अपेक्षा अधिक अच्छा पाया गया परन्तु

एकाकी परिवार तथा संयुक्त परिवार के विद्यार्थियों के मानसिक स्वास्थ्य में कोई अन्तर नहीं पाया गया।

Sacks, V.k~ et al.k~ ;2014) एवं अन्य ने "पारिवारिक वातावरण और किशोरों की भलाई का अध्ययन" किया और इन्होंने अपने अध्ययन से १२ से १७ वर्ष तक बच्चों को सम्मिलित किया, इन्होंने अपने अध्ययन के निष्कर्ष के रूप में पाया कि ६५: किशोर अपने माता – पिता से बहुत अच्छी तरह से संवाद कर सकते हैं, ५०: से कम किशोर अपने परिवार के साथ एक साथ रात का भोजन करते हैं, १०: कक्षा १० के छात्रों के माता – पिता को पता नहीं है कि वे विद्यालय के बाद क्या कर रहे हैं, संयुक्त अभिभावक में ५०: व एकाकी अभिभावक ४०: सप्ताह में एक बार ही सख्ती से व्यायाम करते हैं और ज्यादातर किशोर अपने परिवार के साथ मिलकर काफी अच्छी तरह से रह रहे हैं।

lexander, S.k~ C.k~ P.k~ ;2011) ने "किशोरों के पारिवारिक वातावरण तथा आंतरिक तथा बाहरी व्यवहारों का अध्ययन" किया, न्यादर्ष के रूप में इन्होंने १२-१९ वर्ष तक किशोरों को सम्मिलित किया, आँकड़ों को एकत्र करने के हेतु इन्होंने मूस एवं मूस (१९९४) द्वारा निर्मित पारिवारिक वातावरण मापनी का प्रयोग किया, तथा प्राप्त आँकड़ों के विष्लेषण हेतु इन्होंने 'सै' सॉफ्टवेयर प्रोग्राम का उपयोग किया। इनके अध्ययन के निष्कर्षों में पाया गया कि मापनी के सभी उपआयामों (संभक्ति, अभिव्यंजकता व द्वन्द्व, स्वतंत्रता, सक्रिय, अभिविन्यास, बौद्धिक, सांस्कृतिक अभिविन्यास सक्रिय मनोरंजन अभिविन्यास, नैतिक धार्मिक अभिविन्यास, नियंत्रण व संगठन) किशोरों के बाहरी व्यवहार को प्रभावित करते हैं तथा मापनी के उपआयामों में से ३ आयाम संभक्ति, अभिव्यंजकता व द्वन्द्व किशोरों के बाहरी व्यवहार के साथ-साथ आंतरिक व्यवहार को प्रभावित करते हैं।

Halawah, I. k~ ;2006).ने "विद्यार्थियों की अभिप्रेरणा, पारिवारिक वातावरण, विद्यार्थी के चारित्रिक गुण का उनकी विद्यालयी उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन" किया। अपने अध्ययन में निम्न निष्कर्ष प्राप्त किया— लिंग के आधार पर छात्र-छात्राओं की उपलब्धि में अन्तर नहीं था। विद्यार्थी के अभिप्रेरणा का माध्य स्तर अभिभावकीय प्रभाव के माध्य स्तर तथा उनके चरित्रिक गुणों से कम था। अभिप्रेरणा, पारिवारिक वातावरण, विद्यार्थी के चारित्रिक गुण तथा विद्यालयी उपलब्धि में निम्न किन्तु महत्वहीन या सार्थकहीन सहसम्बन्ध था। अभिप्रेरणा और विद्यार्थी के गुण में विशेष रूप (तौर) से उच्च सहसम्बन्ध पाया गया।

Levinson et al.k~ ;2006) ने "जूनियर तथा सीनियर हाईस्कूल के विद्यार्थियों की शैक्षिक रुचि जानने हेतु एक शोध अध्ययन" किया। इस अध्ययन हेतु इन्होंने ८५ विद्यार्थियों को न्यादर्ष के रूप में सम्मिलित किया, अपने अध्ययन के निष्कर्षों में इन्होंने पाया कि विद्यार्थी की रुचि कलात्मक, सामाजिक एवं उद्यमी क्षेत्र में अधिक है।

Sowhney, S.k~ ;2005) ने "पारिवारिक पर्यावरण के सन्दर्भ में किशोरों की शैक्षिक महत्वाकांक्षाओं का अध्ययन" किया। इस अध्ययन के लिये इन्होंने कक्षा ९ के १७ विभिन्न विद्यालयों के १००० छात्रों को न्यादर्ष के रूप में सम्मिलित किया। इस अध्ययन के लिए उपकरण के रूप में शर्मा और गुप्ता द्वारा निर्मित शैक्षिक आकांक्षा मापनी, भाटिया और चड्ढा द्वारा निर्मित पारिवारिक पर्यावरण मापनी का प्रयोग किया गया। परिणामों में पाया गया कि पिता के व्यवसायों में विभिन्नता होने पर भी किशोरों के शैक्षिक महत्वाकांक्षाओं में कोई अंतर नहीं था और इन्होंने बताया कि जिन छात्रों के परिवार पारिवारिक द्वन्द्व से स्वतंत्र होते हैं, परिवार में उनकी परवाह की और उनकी बात सुनी जाती है, उन्हें चुनने की स्वतंत्रता होती थी, उन छात्रों में शैक्षिक महत्वाकांक्षाएँ पायी जाती हैं।

Petersen, A.k~ C., and Kellam, S.k~ G.k~ ;ND) ने "बालकों की उपलब्धि इतिहास मानसिक स्वास्थ्य तथा पारिवारिक वातावरण का अध्ययन" किया, अपने इस अध्ययन हेतु इन्होंने कक्षा ७-८ के ५७० विद्यार्थियों का चयन किया। आँकड़ों को एकत्र करने के लिये इन्होंने तीनों चरों के लिये अलग-अलग मानकीकृत परीक्षण का उपयोग किया। इनके अध्ययन के निष्कर्षों में पाया गया कि बालक की उपलब्धि इतिहास, मानसिक स्वास्थ्य तथा पारिवारिक पर्यावरण के द्वारा बालक की उपलब्धि और उसकी व्याख्या की जा सकती है।

Pegan, F.k~ ;ND) ने "पारिवारिक वातावरण और किशोरोंके सकारात्मक मानसिक अवस्थाओं अर्थात

खुशी, सुख, आषावाद तथा आशाओं का उनके सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य में अध्ययन“ किया इस अध्ययन हेतु इन्होंने ४०० विद्यार्थियों (२०० छात्र व २०० छात्राओं) को अपने शोध के न्यादर्ष चुना जो भारतीय तथा ईरानी थे। उपकरण में इन्होंने मूस और मूस (१९९४) द्वारा निर्मित पारिवारिक वातावरण मापनी, हिल तथा आरगाईल (२००२) द्वारा निर्मित सुखी प्र नावली का प्रयोग किया। अध्ययन के निष्कर्ष में कि तौरों की खुशी के साथ पारिवारिक वातावरण का सार्थक सहसम्बन्ध पाया गया।

अध्ययन के उद्देश्य:—

प्रस्तुत शोध अध्ययन के अध्ययन के उद्देश्य निम्नलिखित है —

१. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर प्रभाव का अध्ययन करना।
२. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओं के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर प्रभाव का अध्ययन करना।
३. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव का अध्ययन करना।
४. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओं के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव का अध्ययन करना।

अध्ययन की परिकल्पनाएँ:—

प्रस्तुत शोध अध्ययन के अध्ययन के उद्देश्य की पूर्ति हेतु निर्मित परिकल्पनाएँ निम्नलिखित है—

१. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।
२. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओं के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।
३. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।
४. उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओं के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

अध्ययन का परिसीमन:—

प्रस्तुत शोध में शोधकर्ती ने परिसीमा का निर्धारण इस प्रकार किया है:—

- (१) प्रस्तुत शोध के लिए दुर्ग जिले का चयन किया गया है।
- (२) प्रस्तुत शोध के लिए दुर्ग जिले के अंतर्गत १० विद्यालयों का चयन किया गया है।
- (३) प्रत्येक विद्यालय से १४ छात्र एवं १४ छात्राएं कुल २८० विद्यार्थियों का चयन किया जायेगा।

शोध विधि:—

इस शोध प्रबंध में “पारिवारिक वातावरण के संदर्भ में उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक रूचि एवं मानसिक स्वास्थ्य का अध्ययन“ किया जायेगा। अतः आंकड़ों का संकलन प्रस्तुत शोध अध्ययन की प्रकृति को ध्यान में रखकर शोधकर्ती द्वारा वर्णनात्मक अनुसंधान की सर्वेक्षण विधि को अपनाया गया है क्योंकि शोध अध्ययन में आँकड़ों का संग्रह सर्वेक्षण विधि द्वारा सहजतापूर्वक किया जा सकता है। प्रस्तुत शोध में शोधकर्ती द्वारा सर्वेक्षण विधि द्वारा जनसंख्या से न्यादर्ष लेकर शोध की समस्त प्रक्रिया में प्रतिस्थापित किया है।

प्रतिदर्ष चयन विधि:—

न्यादर्ष विधि के द्वारा एक विस्तृत समूह में से कुछ प्रतिनिधि पूर्ण इकाईयों का चुनाव किया जाता है। इसका चयन जनसंख्या से किया जाता है। ताकि शोध द्वारा प्राप्त निष्कर्षों में अधिक प्रमाणिकता एवं वैधता

प्राप्त की जा सकें। प्रस्तुत शोध प्रबंध में शोधकर्ता द्वारा दुर्ग जिले का चुनाव किया गया है। प्रस्तुत शोध अध्ययन हेतु २८० उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थी न्यादर्ष का चयन किया गया है। जिसमें १४० छात्र व १४० छात्राओं का चयन किया गया है।

सारणीक्रमांक— १.१

जनसंख्या के अंतर्गत चयनित उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों एवं अध्ययनरत् छात्र – छात्राओं की संख्या

क्रमांक	चयनित उच्चतरमाध्यमिक विद्यालयों के नाम	कक्षा ग्यारहवीं एवं बारहवीं में अध्ययनरत् छात्रों की संख्या		अध्ययनरत् छात्र – छात्राओंकीसंख्या की कुल संख्या	छात्र	छात्राएं
		छात्र	छात्राएं			
१	विश्वदीपहायर	२३०	३१०	५४०	१४	१४
२	महावीर हायर सेकेंडरी	१३०	१५०	२८०	१४	१४
३	डॉ राज प्रसा हायर सेकेंडरी	१२०	११६	२३६	१४	१४
४	आत्मानहायर सेकेंडरी स्कू	२४०	२६०	५००	१४	१४
५	आत्मानहायर सेकेंडरी स्कू ए कोठका	१४६	१०८	२५४	१४	१४
६	क पी एस हायर सेकेंडरी स्कू ए नेह नगर ए भिलाई	४८७	४३२	५२९	१४	१४
७	इद आईटी स्कू ए कोठका ए	२०६	३२४	५३०	१४	१४
८	भिलाई नायर समाजम	३२५	३३२	६५७	१४	१४
९	मा शारदा पब्लेव स्कू ए	१२८	२१०	३३८	१४	१४
१०	रिसाले भिलाई	११२	१०३	२१५	१४	१४

उपकरण का चयन:—

प्रस्तुत अध्ययन में निम्नलिखित उपकरणों को प्रयुक्त किया गया है —

१. पारिवारिक वातावरण ज्ञात करने हेतु हरप्रीत भाटीया और एन. के. चड्ढा द्वारा निर्मित पारिवारिक वातावरण मापनी।
२. शैक्षिक रूचि ज्ञात करने हेतु एस.पी. कुलश्रेष्ठ द्वारा निर्मित शैक्षिक रूचि प्रपत्र।

३. मानसिक स्वास्थ्य ज्ञात करने हेतु सुषमा तलेसरा और अख्तर बानो द्वारा निर्मित मानसिक स्वास्थ्य मापनी।

शोध अध्ययन में प्रयुक्त सांख्यिकीय विधियाँ:-

सांख्यिकीय विधियों का प्रयोग किया जाता है उसके पचात् सामग्री की विश्लेषण की व्याख्या की जाती है। उपकरण से प्राप्त प्राप्तांकों अथवा आँकड़ों को विभिन्न तालिकाओं में व्यवस्थित कर उनका विश्लेषण प्रतिशत, मध्यमान, मानक विचलन, क्रान्तिक अनुपात, प्रोजेक्ट मूमेण्ट सहसम्बन्ध की गणना कर किया गया तथा दण्डआरेख द्वारा प्रदर्शित कर व्याख्या की गयी। उपकरण से प्राप्त आँकड़ों को विभिन्न तालिकाओं में व्यवस्थित तथा उनका विश्लेषण किया गया है।

परिकल्पना का प्रमाणीकरण एवं परिणाम:-

शोधकर्ता के द्वारा प्रस्तावित परिकल्पनाओं के सत्यापन हेतु परीक्षण का प्रयासन एवं मापन किया गया तथा सांख्यिकीय द्वारा निष्कर्ष निकालने का प्रयास किया गया है।

१. परिकल्पना Ho1 उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

सारणी क्रमांक – १.२

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक

रूचि पर प्राप्त F' मान Top of Form

पारिवारिक वातावरण	N	शैक्षिकरूचि मध्यमान	SS	df	MS	F' मान
औसत से उच्च औसत औसत से निम्न	140	45.504	5418. 710	139	45.504	1959.890 .05 सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं

तालिका संख्या – १.३

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर प्राप्त F' मान

पारिवारिक वातावरण	N	शैक्षिक रूचि मध्यमान	SS	df	MS	F' eku
औसत से उच्च औसत औसत से निम्न	140	42.76	5093.00	139	45.504	1518.675 .05 सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं

प्रदत्तों का विश्लेषण:-

उपरोक्त तालिका संख्या – १.२ में उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर प्राप्त मध्यमान ४५.५०४ तथा प्राप्त षष् का मान १९५९.८९० है यह प्राप्त मान ००५ सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं है।

परिणाम की व्याख्या:-

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर प्रभाव पाया जाएगा क्योंकि परिणाम से प्राप्त षष् का मान इंगित करता है सारणी मूल्य से गणना मूल्य अधिक पाया गया अतः परिकल्पना क्रमांक भव१ स्वीकृत नहीं होती। १४.परिकल्पना भव२ उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

प्रदत्तों का विश्लेषण:-

उपरोक्त तालिका संख्या – १.३ में उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रूचि पर प्राप्त मध्यमान ४२.७६ तथा प्राप्त षष् का मान १५१८.६७५ है यह प्राप्त मान ००५

सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं है।

परिणाम की व्याख्या:—

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनकी शैक्षिक रुचि पर प्रभाव पाया जाएगा क्योंकि परिणाम से प्राप्त χ^2 का मान इंगित करता है सारणी मूल्य से गणना मूल्य अधिक पाया गया अतः परिकल्पना क्रमांक H_02 स्वीकृत नहीं होती।

१५. परिकल्पना H_03 उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

तालिका संख्या – १.३

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्राप्त F' मान

पारिवारिक वातावरण	N	मानसिक स्वास्थ्य मध्यमान	SS	df	MS	F' मान
औसत से उच्च औसत औसत से निम्न	140	1316.102	156644.440	139	1316.102	7502.450 .05 सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं

तालिका संख्या – १-४

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के $Nk\frac{3}{4}ksa$ के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्राप्त F' मान

पारिवारिक वातावरण	N	मानसिक स्वास्थ्य मध्यमान	SS	df	MS	F' मान
औसत से उच्च औसत औसत से निम्न	140	1316.102	160869.178	139	1351.662	10210.714 .05 सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं

प्रदत्तों का विश्लेषण:—

उपरोक्त तालिका संख्या – १.३ में उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्राप्त मध्यमान १३१६.१०२ तथा प्राप्त χ^2 का मान ७५०२.४५० है यह प्राप्त मान .०५ सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं है।

परिणाम की व्याख्या:—

उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव पाया जाएगा क्योंकि परिणाम से प्राप्त χ^2 का मान इंगित करता है सारणी मूल्य से गणना मूल्य अधिक पाया गया अतः परिकल्पना क्रमांक H_03 स्वीकृत नहीं होती।

१४. परिकल्पना H_04 उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर कोई प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

प्रदत्तों का विश्लेषण:—

उपरोक्त तालिका संख्या – १.४ में उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों के पारिवारिक वातावरण का उनके मानसिक स्वास्थ्य पर प्राप्त मध्यमान १३५१.६६२ तथा प्राप्त χ^2 का मान १०२१०.७१४ है यह प्राप्त मान .05 सार्थकता स्तर पर सार्थक नहीं है।

परिणाम की व्याख्या:—

आपातकालीन सेवाएं, मनोवैज्ञानिक समर्थन, और संबंधित सामग्री के प्रदान की जानी चाहिए।

इससे छात्रों की मानसिक समृद्धि और शैक्षिक प्रगति को सुनिश्चित किया जा सकता है।

१. **पारिवारिक संबंधों का महत्व:** शिक्षा संस्थानों को पारिवारिक संबंधों के प्रोत्साहन के लिए कार्यक्रम और

संघों का आयोजन करना चाहिए। यह छात्रों को संपर्क और समर्थन का मौका देगा जो उनकी शैक्षिक रुचि और मानसिक स्वास्थ्य को प्रभावित करते हैं।

२. **संगठनात्मक संरचना:** स्कूलों में परिवारों के साथ संवाद और सहयोग को प्रोत्साहित करने के लिए संगठनात्मक संरचना को सुनिश्चित करना चाहिए। इससे परिवार और स्कूल के बीच सहयोग और संवाद का एक मंच तैयार होगा, जिससे छात्रों की शैक्षिक रुचि को समर्थन मिलेगा।
३. **प्रेरणा का संचार:** शिक्षा संस्थानों को छात्रों के पास प्रेरणादायक संदेशों को पहुंचाने के लिए कम्पनियों और संगठनों के साथ साझा कार्य करना चाहिए। इससे छात्रों को विभिन्न क्षेत्रों में रुचि पैदा होगी और उन्हें अपने शैक्षिक और मानसिक लक्ष्यों की प्राप्ति के लिए प्रेरित किया जा सकेगा।
४. **विभिन्न संसाधनों की प्रदान:** शिक्षा संस्थानों को विभिन्न संसाधनों के उपयोग को प्रोत्साहित करना चाहिए जो पारिवारिक वातावरण के संदर्भ में शैक्षिक रुचि और मानसिक स्वास्थ्य को समर्थन करते हैं। इसमें पुस्तकालय सुविधाएँ, वैद्यकीय और मनोवैज्ञानिक संसाधन, आपूर्ति की सुविधाएँ शामिल हो सकती हैं।
५. **समर्थक कार्यक्रम और सेवाएं:** स्कूलों और संगठनों को पारिवारिक संदर्भ में समर्थक कार्यक्रम और सेवाओं का आयोजन करना चाहिए। इसमें पारिवारिक समारोह, मानसिक स्वास्थ्य शिविर, शैक्षणिक सलाहकार समारोह आदि शामिल हो सकते हैं। ये कार्यक्रम छात्रों के परिवारों को समर्थन और मार्गदर्शन प्रदान करेंगे।

संदर्भ ग्रंथ

१. आर.ई. ईला (२०१५). इन्फ्लुएन्स ऑफ फैमिली साइस एण्ड फैमिली टाइप ऑफ ऐकेडमी परफार्मेंस ऑफ स्टूडेन्ट्स इन गवर्नमेंट इन कालाबार म्युनिस्पिलिटी, क्रास रिवरस्टेट, नाइजीरिया, इन्टरनेशनल जर्नल ऑफ ह्युमनिटि स् सोशल साइंसेस एण्ड एजुकेशन, वाल्यूम-२, इश्यू-११, www.arcjournals.org
२. एगुनसोना, ए.ओ.ई. (२०१४). इन्फ्लुएन्स होम इन्वायर्मेन्ट ऑफ ऐकेडेमिक एचिवमेन्ट परफार्मेंस ऑफ सेकेण्डरी स्कूल स्टूडेन्ट्स इन एग्रीकल्चर साइंस इन अदमवा स्टेट नाइजीरिया, आई.ओ.एस.आर. जर्नल ऑफ रिसर्च एण्ड मेथड इन एजुकेशन, वाल्यूम-१४, इश्यू-४, वर्जन-८, पृ० ४६-५३, www.iosrjournals.org
३. एनगुर, बेगुम (२०१७). पैरेंट्स विथ साइकोसिस : इम्पैक्ट ऑफ पैरेंटिंग एण्ड पैरेंट-चाइल्ड रिलेशनशिप. जनरल ऑफ चाइल्ड एण्ड एडोल्वसेन्ट बिहैवियर. वाल्यूम-५, इश्यू १, पृ० १-४
४. गुप्ता, एस० पी० (२००९). आधुनिक मापन एवं मूल्यांकन, इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन।
५. गुप्ता, एस० पी० (२०१०). उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान, इलाहाबाद : शारदा पुस्तक भवन।
६. ओगविमुडिया, एम० आई० एण्ड आयशा, एम०बी० (२०१३). इन्फ्लुएन्स ऑफ होम एनवायरमेन्ट ऑफ ऐकेडेमिक परफार्मेंस ऑफ प्राइमरी फाइव पीपुल्स इन इंग्लिश लैंग्वेज इन ओरहियोनयवन लोकल गवर्नमेन्ट एरिया ऑफ इडो स्टेट, डिपार्टमेन्ट ऑफ अर्ली चाइल्ड एण्ड स्पेशल एजुकेशन, यूनिवर्सिटी ऑफ यूवो अकवा इवोम स्टेट, मेरिट रिसर्च जर्नल ऑफ एजुकेशन एण्ड रिव्यू, वाल्यूम-१(५) पृ० १२०-१२५
७. इगुनशोला, ए०ओ०ई० (२०१४). इन्फ्लुएन्स ऑफ होम इन्वायरमेन्ट ऑन ऐकेडेमिक परफार्मेंस ऑफ सेकेण्डरी स्कूल स्टूडेन्ट्स इन एग्रीकल्चरल साइंस इन आदामवा स्टेट नाइजीरिया, आई०ओ०एम०आर० जर्नल ऑफ रिसर्च एण्ड मेथड इन एजुकेशन (आईओएमआर-जेआरएमई), ४(४), पृ० ४६-५३
८. एंथोनी, ओ० ओवेटा (२०१४). होम इन्वायरमेन्टल फैक्टर्स इफेक्टिंग स्टूडेन्ट्स, ऐकेडेमिक परफार्मेंस इन एबिया स्टेट, नाइजीरिया, रूरल इन्वायरमेन्ट, एजुकेशन पर्सनललिटी-जेलगावा, ७-८-०२-२०१४, पृ० १४१-१७९ सुलेखा. (२०११). उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों के पारिवारिक वातावरण एवं मानसिक स्वास्थ्य का उनके अधिगम पर पड़ने वाले भाव का अध्ययन. एम० फिल० बुन्देलखण्ड विश्वविद्यालय, झाँसीशाला, वाई०एस०; रेखारानी एवं अहलावत, सविता (२०१४). इम्पैक्ट ऑफ होम इन्वायरमेन्ट ऑन ऐकेडेमिक एचिवमेन्ट ऑफ एडोल्वसेन्ट स्टूडेन्ट्स इन रिलेशन टू देयर लोकल्टी एण्ड टाइप ऑफ स्कूल, इण्डियन इन्टरनेशनल जर्नल ऑफ एजुकेशन एण्ड रिसर्च, १(३), पृ० ४२-४९
९. सिंह, अमरवीर एण्ड सिंह, जयपाल (२०१४). इन्फ्लुएन्स ऑफ सोशियो-इकोनॉमिक स्टेट्स ऑफ पैरेंट्स एण्ड होम इन्वायरमेन्ट ऑफ स्टडी हैबिट्स एण्ड ऐकेडेमिक एचिवमेन्ट ऑफ स्टूडेन्ट्स, एजुकेशन रिसर्च, ५(९), पृ० ३४८-३५२

१०. ओनेस्टो, लौमो एण्ड कैशलीमा, जे०पी० (२०१५). इन्फ्लुएन्स ऑफ होम इन्वायरमेण्ट ऑन स्टूडेन्ट्स एकेडेमिक परफार्मेंस इन सेलेक्टेड सेकेण्डरी स्कूल्स इन अएसा म्यूनिस्पलटी, जर्नल ऑफ नोबेल एप्लाइड साइंसेस, १५, पृ० १०४९-१०५४
११. ओमन, निम्मी मारिया (२०१५). होम एन्वायरमेण्ट एण्ड एकेडेमिक एचिवमेन्ट ऑफ स्टूडेन्ट्स एट हायर सेकेण्डरी लेवल, इण्टरनेशनल जर्नल ऑफ करेण्ट रिसर्च, ७(०७), पृ० १८७४५-१८७४७
१२. इला, आर०ई०; ओडोक, ए०ओ० एवं इला, जी०ई० (२०१५), इनफ्लुएन्स ऑफ फैमिली साइड एण्ड फैमिली टाइप ऑन एकेडेमिक परफार्मेंस ऑफ स्टूडेन्ट्स इन गवर्नमेन्ट इन कैलावर म्यूनिस्पलटी, क्रास रीवर स्टेट, नाइजीरिया, इण्टरनेशनल जर्नल ऑफ ह्यूमनटीज, सोशल साइंस एण्ड एजुकेशन, २(४), पृ० १०८-११४
१३. अस्थाना, एम., एवं वर्मा, के. बी. (२००८). व्यक्तित्व मनोविज्ञान. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
१४. कुमार, डी. (२०१२). समाजशास्त्र. नई दिल्ली: टाटा मैकग्रा हिल एजुकेशन लिमिटेड। गुप्ता, एस. पी. (२००७). उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान. इलाहाबाद रू शारदा पुस्तक भवन। राय, पी. (२०१०-११)

''एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी यांच्या मार्फत आदिवासी समाजासाठी राबविण्यात आलेल्या विविध योजनेचा विकासात्मक आढावा''

संगिता भगवान आसोले

संशोधक विद्यार्थी एम.फील

अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ औरंगाबाद.

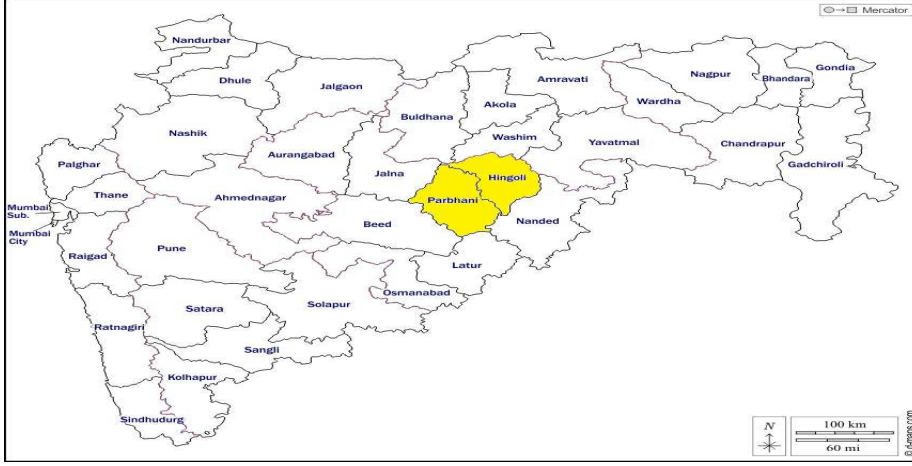
गोशवारा:-

आदिवासी समाज हा शैक्षणिक दृष्ट्या खूप मागासलेल्या असल्यामुळे शासनाने राबविलेल्या विविध शासकीय योजनेपासून वंचित असल्याचे शासनाच्या निदर्शनास आले. त्यावर उपाय योजना म्हणून एकाच ठिकाणी विविध योजनेचा लाभ आदिवासी समाजास घेता यावा. या हेतुने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली आहे.

या कार्यालया मार्फत विविध विकासात्मक योजनांमुळे आदिवासींच्या जीवनात झालेल्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक इ. बदल प्रस्तुत शोधनिबंध मध्ये आढावा घेतलेला आहे. सदर शोधनिबंधास संदर्भ म्हणून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी यांचे कार्यक्षेत्राची निवड केलेली आहे. प्रस्तुत संशोधनाची माहिती संकलनासाठी प्राथमीक व दुयम स्रोत वापरले आहेत.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्यात डोंगराळ व दुर्गम भागात आदिवासी जमाती खूप मोठ्या प्रमाणात वास्तव्यास आहेत. आदिवासी समाजाचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्य इ. बाबींचा सर्वांगीण विकास साध्यण्यासाठी शासनाने सन १९७२ मध्ये समाजकल्याण विभागांतर्गत आदिवासी विकास संचलानलयाची निर्मिती केली परंतु सदर विभागामार्फत पाहिजे तसा विकास साध्य होत नसल्याने दि. २२ एप्रिल १९८३ रोजी स्वतंत्ररित्या आदिवासी विकास संचलानलयाचे नाव बदलून आदिवासी विकास आयुक्त असे नामकरण करण्यात आले. सदर कार्यालयाचे मुख्यालय नाशिक येथे आहे. त्या अंतर्गत ०४ अप्पर आयुक्त ठाणे, नाशिक, अमरावती व नागपुर या ठिकाणी कार्यरत असून त्यांच्या अधिनिस्त क्षेत्रीय २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कार्यरत आहेत. प्रकल्प कार्यालय कळमनुरीची स्थापना १८ जुन २०१२ रोजी झालेली आहे. सदर कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रामध्ये परभणी व हिंगोली हे दोन जिल्हे येतात. सन २०१२ पुर्वी हे जिल्हे प्रकल्प कार्यालय किनवट यांच्या कार्यक्षेत्रामध्ये येत होते. परभणी व हिंगोली या जिल्हयाच्या भौगोलिक क्षेत्राचा विचार करता, किनवट चे कार्यालय हे २७० ते ३०० किलोमीटर दुर असल्याने या दोन्ही जिल्हयातील आदिवासी समाजाला विविध योजनेचा लाभ घेण्यासाठी किनवट येथे ये-जा करावी लागत होती त्यामुळे त्यांना ब-याच आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागत असल्याने व विविध योजनेचा लाभपासून वंचित रहावे लागत असल्यामुळे दोन्ही जिल्हयातील आदिवासी समाजातील लोकांनी तसेच समाजाच्या विविध संघटनेने व लोकप्रतिनिधीने केलेल्या मागणीनुसार हे कार्यालय बहूसंख्य आदिवासी समाज असलेल्या हिंगोली जिल्हयाच्या कळमनुरी या ठिकाणी स्थापन झाले. प्रत्यक्ष १३ ऑगस्ट २०१२ पासून विकासात्मक योजना राबविण्याचे कामकाज पाहते. सन २०११च्या जनगणनेनुसार हिंगोली जिल्हयामध्ये आदिवासी लोकसंख्या १११९५४ व परभणी जिल्हयामध्ये १६४५० अशी आहे. दोन्ही जिल्हयातील मिळून १२८४०४ ऐवढी आदिवासी लोकसंख्या आहे त्याकरिता सदर प्रकल्प कार्यालयाने विविध योजना विकासात्मक आढावा पुढील प्रमाणे आहे.

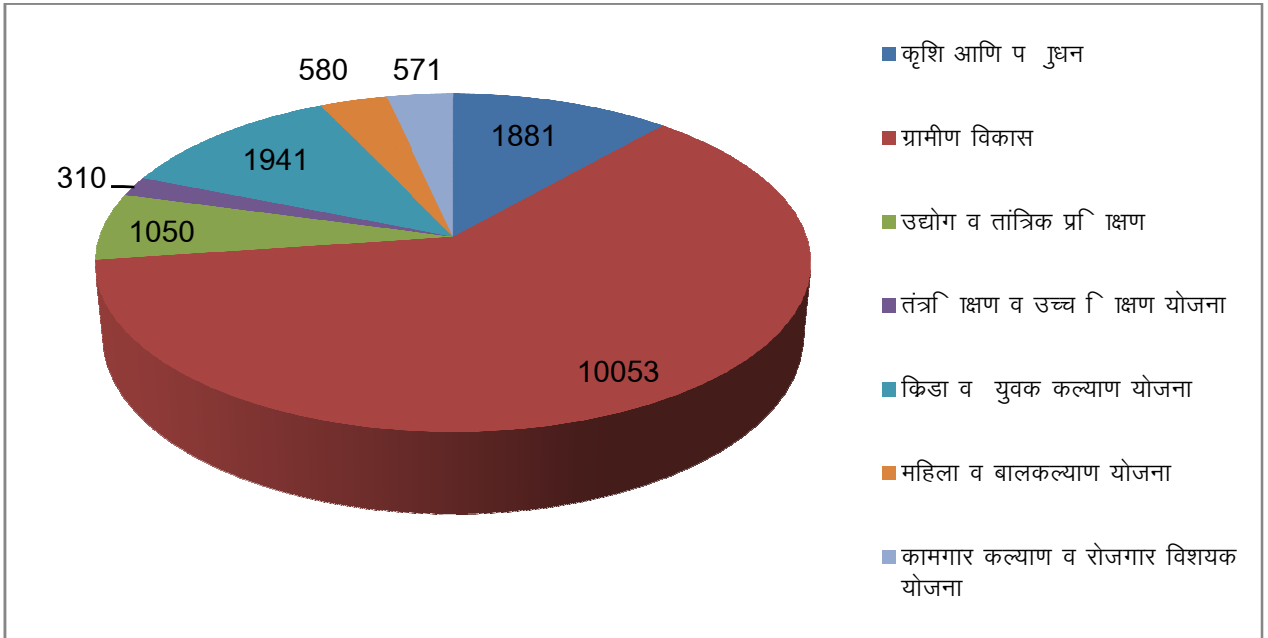
संदर्भ : प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी यांचे कार्यक्षेत्र द विणारा नका ा
सन २०१३ ते २०२३ या कालावधीतील राबविण्यात आलेल्या योजना निहाय बाबनिहाय,लाभार्थीनिहाय खर्चाचा
तपशील.

अ.क्र.	योजना	बाब	लाभार्थी संख्या	खर्च
१	कृषि आणि पशुधन	आधुनिक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण, कुकूटपालन, फुल शेती, दुग्धव्यवसाय, शेळीपालन या बाबत प्रशिक्षण, ताडपत्री पुरवठा, कुंपणतार, ठिबक तुशार संच पुरवठा भोती अवजाराचा पुरवठा बियाणे व खते वाटप हळद कुकर यंत्र पुरवठा करणे इ.	१८८१	२३०८९३००
२	ग्रामीण विकास	शबरी घरकुल	१००५३	१०५३०००००
३	उद्योग वतांत्रिक प्रशिक्षण	संगणक प्रशिक्षण देणे, संगणक आधारित मराठी व इंग्रजी टंकलेखन प्रशिक्षण, नळफिटींग प्रशिक्षण, अॅल्युमिनीयम कामाचेप्रशिक्षण, हलके चारचाकी वाहन प्रशिक्षण, बॅकींग अॅण्ड फायनांस मुक्त विद्यापीठ मोफत प्रशिक्षण, डिटीपी प्रशिक्षण	१०५०	४५७४४००
४	तंत्रशिक्षण व उच्च शिक्षण योजना	वैद्यकीय, अभियांत्रिकी प्रवेश पुर्व परिक्षेचे सहा महिने प्रशिक्षण देणे, स्पर्धा परिक्षा प्रशिक्षण	३१०	४७३६००
५	क्रिडा व युवक कल्याण योजना	गायन, हार्मोनियम, शास्त्रीय गायन, सुगमसंगिताची योजना राबविणे, क्रिडा नैपुण्य चाचणी घेणे, विद्यार्थाना राज्यस्तरीय संघाकरितातयार करणे, कराटे मार्शल आर्ट चे प्रशिक्षण देणे	१९४१	४८८२०००
६	महिला व	टु ईन वन शिलाई व पिकोफॉल मशिन	५८०	८२३९००

	बालकल्याण योजना	पुरवठा, सिंगलफेस पिठ गिरणी मशिन पुरवठा, मिरची कांडप, महिला बचत गटास बिच्छायत भांडी पुरवठा, विद्यार्थीनीस सायकल पुरवठा, हळदमसाला यंत्र पुरवठा, दालमिल पुरवठा, तेल काढण्याचे मशिन ब्युटी पार्लरचा व्यवसायसाठी अर्थसहाय इ.		
७	कामगार कल्याण व रोजगार विशयक योजना	मधुमक्षीका पालन प्रशिक्षण देणे, किट पुरवठा, सिएफएल बल्प दुरुस्तीचे प्रशिक्षण, बांबुपासुन फर्निचर तयार करणे, सायकल दुरुस्तीचे प्रशिक्षण, मोबाईल प्रशिक्षण देणे, मंडप संच पुरवठा करणे, रसवंती मशिन व स्टॅण्ड पुरवठा करणे. फोटोग्राफी शुटींग कॅमेरा पुरविणे, डिटीपी काम करण्याकरिता संगणक संच व प्रिंटर पुरवठा करणे.	५७१	१५०७७४००
	एकुण		१६३८६	१६५८८१०००

संदर्भ स्तोत्र:- एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी यांचा वर्ष निहाय योजना निहाय खर्चाचा गोशवारा.

वरील तक्तामध्ये नमुद केल्याप्रमाणे प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी मार्फत उत्पन्न निर्माती व वाढीच्या योजना, प्रशिक्षणयोजना, मानव संसाधन संपती विकासाच्या योजना राबविण्यात आलेल्या असुन त्याचे विश्लेशण पुढील प्रमाणे आहे.

१. कृषि आणि पशुधन :- या योजनेमध्ये वरील तक्ता मधील बाबी प्रमाणे सन २०१३ते २०२३ या दहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रात येणा-या आदिवासी १९८१ लाभार्थीची निवड करण्यात आलेली आहे. व त्यांना २३०८९३०० रु ऐवढी रक्कम अर्थसहाय म्हणुन खर्च करण्यात आलेली आहे. कार्यक्षेत्रातील आदिवासी यांच्या तुलनेत फक्त १.४७ टक्के आदिवासी या योजनेचे लाभ घेतलेला आहे.

२. **ग्रामीण विकास** :- या योजनेमध्ये शबरी घरकुल योजनेअंतर्गत सन २०१३ ते २०२३ या वर्षामध्ये १००५३ आदिवासी निवड करण्यात आलेली असून त्यांना पक्की घर बांधण्यासाठी १०५३००००० रु ऐवढया रक्कमेचे अर्थसहाय म्हणुन वितरीत करण्यात आलेली आहे कार्यक्षेत्राच्या तुलनेत ७.८२ टक्के आदिवासींना सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

३. **उद्योग व तांत्रिक प्रशिक्षण** :- या योजनेमध्ये सन २०१३ ते २०२३ या वर्षामध्ये १०५० आदिवासी निवड करण्यात आलेली असून ४५७४४०० रु ऐवढया रक्कमेचे अर्थसहाय म्हणुन वितरीत करण्यात आलेली आहे कार्यक्षेत्राच्या तुलनेत ०.८१ टक्के आदिवासींना सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

४. **तंत्रशिक्षण व उच्च शिक्षण योजना** :- या योजनेअंतर्गत सन २०१३ ते २०२३ या वर्षामध्ये ३१० आदिवासी निवड करण्यात आलेली असून ४७३६००० रु ऐवढया रक्कमेचे अर्थसहाय म्हणुन वितरीत करण्यात आलेली आहे कार्यक्षेत्राच्या तुलनेत ०.२४ टक्के आदिवासींना सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

५. **क्रिडा व युवक कल्याण योजना** :- सदर योजनेअंतर्गत सन २०१३ ते २०२३ या वर्षामध्ये १९४१ आदिवासी निवड करण्यात आलेली ४८८२००० रु ऐवढया रक्कमेचे अर्थसहाय म्हणुन वितरीत करण्यात आलेली आहे कार्यक्षेत्राच्या तुलनेत १.५१ टक्के आदिवासींना सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

६. **महिला व बालकल्याण योजना** :- या योजनेअंतर्गत सन २०१३ ते २०२३ या वर्षामध्ये ५८० आदिवासी निवड करण्यात आलेली असून ८२२३९००० रु ऐवढया रक्कमेचे अर्थसहाय म्हणुन वितरीत करण्यात आलेली आहे कार्यक्षेत्राच्या तुलनेत ०.४५ टक्के आदिवासींना सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

७. **कामगार कल्याण व रोजगार विशयक योजना** :- या योजनेअंतर्गत सन २०१३ ते २०२३ या वर्षामध्ये ५७१ आदिवासी निवड करण्यात आलेली असून १५०७७४०० रु ऐवढया रक्कमेचे अर्थसहाय म्हणुन वितरीत करण्यात आलेली आहे कार्यक्षेत्राच्या तुलनेत ०.४४ टक्के आदिवासींना सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

प्रकल्प कार्यालया अंतर्गत आर्थिक वर्ष २०१३ ते २०२३ या १० वर्षामध्ये विविध विकासात्मक योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत. सदर योजनेसाठी १६५८८३००० रु ऐवढया रक्कमेचा अर्थसहाय म्हणुन खर्च करण्यात आले. कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रातील १२८४०४ आदिवासी च्या तुलनेत फक्त १६३८६ ऐवढयाच आदिवासींनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे. लाभार्थ्यांचे प्रमाण हे केवळ १२.७६ टक्के आहे. तर ८७.२४ टक्के आदिवासी या विविध विकासात्मक योजनेचा लाभापासुन वंचित आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालया मार्फत आदिवासींनी लाभ घेतलेल्या योजनांचा आढावा सदर शोध निबंधात घेण्यात आलेला आहे आदिवासी सक्षमीकरणामध्ये सरकारला धोरणात्मक उपयोजना राबविण्यासाठी शासनाने अधिकचे उपाययोजना करणे क्रमप्राप्त आहे. वरील नमुद तक्तातील लाभार्थी व खर्चाचा तपशील अभ्यासला असता असे दिसुन येते की, प्रकल्प कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रातील फक्त १२.७६ टक्के आदिवासी लाभार्थी यांनी विविध योजनेचा लाभ घेतलेला आहे. सदर कार्यालया मार्फत योग्य ती जनजागृती करुन तसेच प्रसिध्दी करुन योजनेचे जाहिरात, माहिती या बाबत आदिवासी समाजास जागृत करुन अधिकाधिक योजनेचा लाभामध्ये समाविष्ट करण्यात यावे व त्यांचे सक्षमीकरण घडवुन आणण्यासाठी भुमिका घ्यावी. जेणे करुन आदिवासी समाज हा आर्थिक दृष्टया सबल होवुन इतर बाबीमध्ये सबलीकरणामध्ये महत्वाची भुमिका राहिल.

संदर्भ :-

१. आदिवासी विकास विभाग माहिती पुस्तिका सन २०१५ -१६.
२. आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणा-या विविध योजनांची संक्षिप्त टिपणी.
३. महाराष्ट्र शासन आदिवासी विभागाच्या क्षेत्रीय संघटनेची पुनर्रचना शासन निर्णय १५ जानेवारी १९९२ व २०१२.
४. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय कळमनुरी यांचा योजना निहाय वर्ष निहाय खर्चाचा तपशील.

संकेतस्थळे

1. <https://www.censusindia.gov.in>.
2. <https://www.tribal.maharashtra.gov.in>.
3. <https://www.mahatribal.gov.in>.
4. <https://www.Maharashtra.gov.in>

Comparative Study of Ashtang Hridaya Sutrasthana With Charak Samhita Sutrasthana

Dr. Savita M. Madavi

Associate Professor, Department of Samhita & Siddhant, Pa. Pu. Gurumauli Annasaheb More Ayurved College, Majalgaon.

Dr. Jayashree P. Patil

Principal & Professor, Department of Swasthavrutta, Pa. Pu. Gurumauli Annasaheb More Ayurved College, Majalgaon.

Abstract:

Charaka Samhita is one of the Classical texts of Ayurveda. 120 Chapters of Charak Samhita are divided into 8 Sthanas. Sutrasthana is one among them, which is placed first in Charaka Samhita. The methodology of Ayurveda living & the basic doctrine of Ayurveda which is its foundations are widely explained in Sutrasthana. Sutrasthana known as the Shira of Charaka Samhita. The essence of knowledge of the whole text is extracted in Sutrasthana. Sutrasthana is nectar of knowledge and is the collection of all basic subjects of Ayurveda. Chatushka methodology is adopted in Sutrasthana. 30 chapters of Sutrasthana are categorized under seven groups of four chapters known as SaptaChatushka. Viz, Aushadha, Swastha, Nirdeś, Kalpana, Roga, Yojana & Annapana Chatushka. On other hands Ashtang Hrudaya has earned its right place among the great treatises of Ayurveda because covers the whole eight branches of Ayurveda, topics are chronological arranged, precepts and practices of medical sciences are narrated clearly. Greater portion of the texts are devoted to the Kaya Chikitsa (general medicine) and only brief reference to Shalya (surgery). Ashtang Hrudaya is not only a compiled textbook but is an ideal ancient treatise based on eternal fundamentals and the basic principles. Important precepts and practices of Ayurveda are explained in brief and codified form in Sutrasthanas of Ashtang Hrudaya. Here an attempt made to compare Sutrasthana of Charak Samhita & Ashtang Hrudaya explained systematically and elaborately which gives fundamental knowledge of both Samhitas.

Key Words: Charak Samhita, Ashtang Hrudaya, Sutrasthana, Chatushka.

Introduction:

Samhitas are considered as highly codified store houses of ancient wisdom. *Samhitas* have their own style of narrating classics such as *Sthana*, *Chatushka*, *Adhyaya*, *Sutra*, *Shloka*, *Pada* etc., Facts have been presented in *Sutra* form in *Samhitas* Important precepts and practices of Ayurveda are explained in brief and codified form in Sutrasthan. In Charak Samhita as well as Vagbhata's Samhita i.e., Ashtang Hridaya, section depicts basic and fundamental principles regarding preventive and curative diet articles, food habits, and cause of disease and methods of treatment. Sutrasthana of Vagbhata's Samhita peculiar from Sutrasthana of other Samhita as it has covered all the chief fundamental principles of Ayurveda and the subject matter is arranged in very systematic way.

First chapter of Sutrasthan of Vagbhata's Samhita deals with almost all fundamental principles of Ayurveda such as three doshas, kind of digestive activity, kind of alimentary tract, body constitution, properties of three doshas, basic tissue, wastes, six tastes, kind of substance, potency, end product of digestion, qualities and properties of substance, cause of disease and health, examination of patients, kind of habitat, kind of time, kind of therapies and four limb of treatment in brief are explained in the entire sutrasthana.

Similarly, in Charak Samhita, the sequence of the 8 Sthanas is of great significance. The thread used to tie many flowers together to make a garland similarly Sutrasthana comprises the meaning of all Sthanas in seed form. Sutrasthana is the section where a collection of various important Shlokas related to various contexts are described for which it is also known as Shloka Sthana. Sutrasthana is placed first as it is important like Shira i.e., Head of the body. Sutrasthana is followed Chatushka methodology.

The 30 chapters of Sutrasthana are categorized under these seven groups of four chapters known as SaptaChatushka & the remaining two chapters dealt about the collection of information termed as Sangraha Adhyaya.

MATERIALS AND METHODS

- Literature: Charak Samhita Sutra Sthana & Ashtang Hridaya Sutra Sthana with all available Ayurvedic classics, Modern available texts, Magazines, Journals & Research papers.
- Type of study: Comparative Study

List of Sutra Sthan Adhyayas of both the samhitas:

Sr. No.	List of Ashtang Hridaya Sutra Sthan Adhyaya	List of Charak Samhita Sutra Sthan Adhyaya
01	Ayushkamiya Adhyaya	Deerghajivitiya
02	Dinacharya	Apamargatanduliya
03	Rutucharya	Aragwadhiya
04	Roganutpadaniya	Shadvirechanashatiya
05	Dravadravya Vidnyaniya	Matrashitiya
06	Annaswarupa Vidnyaniya	Tasyashitiya
07	Anna Raksha	Navegandharaniya
08	Matrashiti	Indriyopakramiya
09	Dravyadi Vidnyaniya	Khuddakchatushpad
10	Rasabhedhiya	Mahachatushpada
11	Doshadi Vidnyaniya	Trireshaniya
12	Dosh Bhediya	Vatkalakaliya
13	Doshopakramiya	Snehopakram
14	Dwividhopakramiya	Swedopakram
15	Shodhanadigana Sangraha	Upakalpaniya
16	Sneha Vidhi	Chikitsaprabhruttiya
17	Sweda Vidhi	Kiyant Shirsiya
18	Vamana-Virechana Vidhi	Trishothiya
19	Basti Vidhi	Ashtodariya
20	Nasya Vidhi	Maharoga
21	Dhumpan Vidhi	Ashtoninditiya
22	Gandushadi Vidhi	Langhan Bruhaniya
23	Ashotan Anjan Vidhi	Santarapaniya
24	Tarpan Putapak Vidhi	Vidhishonitiya
25	Yantra Vidhi	Yojyapurushiya
26	Shastra Vidhi	Atreyabhadarakapyiya
27	Siravedha Vidhi	Annapan Vidhi

28	Shalya Aharan Vidhi	Vividhashitapitiya
29	Shastrakarma Vidhi	Dashpranayataniya
30	Kshara Agnikarma Vidhi	Arthedashamahamuniya

ASHTANGA HRIDAY

First two chapter of Sutrasthan of Ashtanga Hridaydeals with almost all fundamental principles of Ayurveda such as three doshas, kind of digestive activity, kind of alimentary tract, body constitution, properties of three doshas, basic tissue, wastes, six tastes, kind of substance, potency, end product of digestion, qualities and properties of substance, cause of disease and health, examination of patients, kind of habitat, kind of time, kind of therapies and four limb of treatment in brief are explained in the entire sutrasthana.

From third to eighth chapters, subject matter of discussion is swasthivritta, this section is devoted to measures for keeping the body resistant to disease. Details regarding hygiene and preventive medicine are described in chapter Dincharya, Ritucharya, prevention of disease, knowledge of liquid food materials, nature of food, protection of food and proper quantity of food intake. It is great contribution of Acharya Ashtanga Hriday to Ayurveda and towards the rules of health and some ethical conduct. According to Ashtanga Hriday healthy person should awake or get up from bed in the Brahmamuhorta (early in the morning) to safeguard his life. After getting one should satisfy the natural urges (defecation, urination) and clean tongue and teeth properly cleaned. Importance of Physical activity or exercise, Udvartana (massaging the body with soft fragrant powders), bath and good conduct is described in detail by AcharyaAshtanga Hriday.

Further, fundamental Principles of dietetics and therapeutics described in the Ashtanga Hriday Sutrasthan. A living body is composed of the five fundamental elements to we call Mahabhutas. Food is also composed of the same elements. The basic reason for taking food is to augment and replenish the five fundamental elements in the body. Hence proper diet in sickness or health is an integral part of medical treatment; food may also be the cause of ill-health, due to its impaired qualities. Improper quantity, unsuitability to specific conditions of the body, incompatibility with other foods taken at the same time and defective cooking are cause of ill health. Seasonal factors should also be taken into consideration in the proper selection of food. Chapter knowledge of liquid materials, nature of food materials protection of food and proper quantity of food described by the acharyaAshtanga Hridayprovide details about all above problems.

Rasa (taste), Gunas(properties), Virya(potency), Vipaka (taste of food after digetion), and Prabhava (specific action) are the important fundamental principles of Ayurveda and are parameters to ascertain the actions of the drugs and diets. These are briefly mentioned in the first chapter of Ashtanga Hriday and are described in detail in Dravyadivijaniya (knowledge of substance) and Rasabhedhiya (classification of taste) chapter of Sutrasthana.

After that Fundamental Principles of Tri-doshas are described in the Ashtanga Hriday Sutrasthan. Ayurvedic system of medicine in all its aspects is largely dependent upon understanding of the significance and nature of three humours - Vata, pitta and kapha, which is supposed to activate and govern the entire biological process from conception to death. Sutrasthanaof Ashtanga Hriday contains three chapters, knowledge of doshas; classification of doshas and treatment of doshas, which cover all fundamental principles of doshas such as characteristics of three doshas, concept of doshas and pathology, diagnosis of deranged doshas, and treatment of three doshas.

Fundamental principles of Ayurvedic treatment are described in the Sutrasthan of the Ashtanga Hriday. Theory of Samanya (generic concomitance) and Vishesha (the variant factor) is the

most important fundamental principle of treatment. This is described just after description of doshas dhatus and malas, in the Ashtanga Hriday because whatever responsible for increase of dosha-dhatu-mala is known as Samanya (generic concomitance) and causing decrease is known as Vishesha (the variant factor) in the absence of inhibiting factors.

Concept of Panchakarma was postulated by ancient seers and sages through their keen observation of the nature. Among classical compendium of Ayurveda kalpa and siddhi sthana of Caraka Samhita and Chikitsa sthana of Sushruta Samhita is devoted for Sodhana therapy but apart from kalpa – siddhi sthana, process of Sodhana therapy with purvakarma (oleation and sudation therapy) is described in detail in the Sutrasthana of Ashtanga Hriday. Chapter Snehavidhi, Svedavidhi, Vamanavirecanavidhi, Bastividhi, Nasyavidhi and Siravedhavidhi in the Sutrasthana of Ashtanga Hriday Samhita are devoted to various procedure of panchakarmatherapy.

Nasyakarma is a therapeutic measure in which the medicated drugs or fats (oils, ghee etc.) processed with drugs is administered through nasal route to eliminate or extinguish the vitiated doshas situated in head and its constituent parts. Nose is the door for the head and the medicine through these spreads and cures the disease situated in head and its constituent parts. Nasyavidhi chapter in the Sutrasthana of Ashtanga Hriday is devoted to the therapeutic properties and utility of nasal therapy.

Dhomanasana is a special therapy to treat kaphaja disorders and it is also Paschat-karma to Nasya and Gandusa, to scrap the dosha which is stacked to the srotas. It is very quick and effective treatment for kaphaja disorders. The daily inhalation of medicated smoke is effective in not only relieving kapha and Vata induced diseases above the shoulders but also preventing them. Chapter Dhomanasavidhi in the Sutrasthana of Ashtanga Hriday is devoted to the procedure, of inhalation of medicated smokes. Chapter Gandusavidhi (mouth gargles) in the Sutrasthana of Ashtanga Hriday described some important prophylactic measures, therapeutic properties, and utility of mouth gargles for insuring oral hygiene.

In Sutrasthana of Ashtanga Hriday various therapeutic procedures are explained which are said to improve or enhance the visual power as well as improve the health of the eye. Tarparna, Putapaka, Ascyotana, Anjana etc. are main therapeutic procedures which improve the health of the eye and treat the eye diseases.

In comparison to Sutrasthana of Charak Samhita, Sutrasthana of Ashtanga Hriday Samhita has added principles of Shalya-tantra (surgery). Knowledge of Yantra and Shastra is very important for siravedha (venesection), shalyaharan (removal of foreign bodies), surgical operation ksharaagnikarma (alkaline and thermal cautery). Chapter Yantravidhi (use of blunt instruments) Shastravidhi (use of sharp instruments) siravedha (venesection) shalyaharanavidhi (removal of foreign bodies), Shastrakarmavidhi (surgical operation) ksharaagnikarma (alkaline and thermal cautery) are devoted to fundamental principles of Shalya tantra.

CHARAK SAMHITA

The Sutra Sthana (Section on fundamental principles) deserves the same place as the head deserves in the human body. Chikitsa Sthana This important section lays the foundation for the whole Samhita by describing the basic principles. The word *Sutra* literally means a short sentence which has deep meaning. The name of section suggests that it is a chain of important principles in concise form. Besides the fundamental principles, this section also establishes various technical terms that are used in subsequent.

the Sutra Sthana consists of thirty chapters, grouped into eight logical contexts. The first seven *Chatushkas* (or tetrads, i.e., groups of four), while the last one is a group of two chapters (sangrahadvaya).

Bheshaja Chatushka (four chapters on medicines)

The first tetrad is also known as Bheshaja or the Aushadha (medicine) Chatushka. This tetrad deals with various medicines to be used in various forms either externally or internally.

The first chapter Deerghanjiviteeya Adhyaya, explains important concepts such as Tridosha (Vata, Pitta and Kapha), Rasa (taste), Shad padarthasiddhanta (six basic principles), etc. which are integral to Ayurveda and used extensively throughout Charak Samhita. Besides these technical terms, the first chapter describes various medicines, like Phalini Dravya (therapeutically useful fruits as drugs), Moolini Dravya (therapeutically useful roots as drugs), Mahasneha (four kinds of fats), Lavana (salts), various types of mutra (urine) and ksheera (milk). The chapter emphasizes on the rational use of medications, since indiscriminate use of even good medicines can cause more harm than good. The chapter then goes on to explain the important concept of Trisutra (three principles of Ayurveda) i.e. hetu (causes), linga (signs and symptoms) and aushadha (medicine).

The second chapter (Apamarga Tanduliya Adhyaya) deals specifically with herbs and medicines to be used during and after Panchakarma (five methods of bio-purification). Thus, the first two chapters of this tetrad describe various medicines to be used internally.

The third chapter (Aragvadiya Adhyaya) advocates the use of topical medications, or medicines to be applied externally, i.e., lepa etc.

The fourth chapter (Shadvirechanashatashritiya Adhyaya) provides details of fifty Mahakashaya (or five classes of groups of ten medicines, and six hundred evacuatives) to be used in various diseases. Overall, this Chatushka provides a list of drugs to be used in various forms in a variety of diseases.

Swastha Chatushka (four chapters on preservation of health)

The second tetrad is the Swastha Chatushka that deals with important guidelines to be followed by healthy individuals to maintain their health.

The first chapter of this tetrad, Matrashiteeya, deals with the daily regimen to be followed by healthy individuals to maintain their health.

The second chapter, Tasyashiteeya, recommends changes one should make in his/her daily habits and lifestyle i.e. clothing, food habits, exercise etc., depending upon the season, to stay healthy.

The third chapter, Naveganadharaniya, explains the importance of suppressible and non-suppressible urges in the human body, diseases due to non-suppressible urges and their treatment.

Indriyopakramaniya, the last chapter, deals with sadvritta (general code of conduct). Besides maintaining his own health, sadvritta also helps the individual in maintaining healthy relations with other individuals, thus helping maintain harmony in the society at large.

Nirdesha Chatushka (four chapters on guidelines for healthcare management)

The third tetrad, Nirdesha Chatushka, is about instructions to health care providers.

The first chapter Khuddakachatushpada, deals with four aspects of therapeutics) vaidya (physician), dravya (medicine), upasthata (caretaker) and rogi (patient). Four qualities of each of these aspects and prime importance of the physician among all of them.

The next chapter, Mahachatushpada, explains the classification of diseases on the basis of prognosis. It is recommended in this chapter that the treatment should only be initiated after thorough

diagnosis and identification of the disease, and the physician should refrain himself from treating the incurable diseases.

The third chapter, Tistraishaniya deals with topics such as the three types of desires, strength, causes of diseases, their types, pathways, physicians, and therapies.

The last chapter, Vatakalakaliya deals with the good and bad qualities/functions of vata, pitta, and kapha. A physician should have a thorough knowledge of the guidelines provided in this tetrad to succeed in his field.

Kalpna Chatushka (four chapters on therapeutic purification procedures)

The next tetrad, Kalpanachatushka, deals with the application of medicines in the form of various therapeutic purification procedures either in healthy or in diseased individuals. Shodhana (bio-purification procedures) is an important concept of Ayurveda prescribed for removal of toxic wastes from the body. To prepare the patient for bio-purification, he has to go through specific pre-shodhana procedures, such as snehana(internal application of sneha (fat)and swedana(sweating), to mobilize toxic wastes within the body and excrete them out of the body.

The first chapter, Snehadhyaya, provides the guidelines for proper use of Sneha (lipids) either for shodhana or for shamana (to appease/palliation) purposes. A patient who has successfully completed the snehana procedure is now subjected to swedana procedure.

The next chapter, Swedadhyaya, explains the various types of swedana(fomentation) recommended for various diseases. Snehana and swedana help the toxins to move towards the gut from where they will be expelled out of the body either through vamana(therapeutic emesis) or virechana(therapeutic purgation).

The next chapter, Upakalpaniya, emphasizes on how a physician should be well equipped before administering any shodhana procedure to any of the patients. This chapter provides the outline for a fully equipped hospital and standard vamana and virechana procedures.

The last chapter of this tetrad, Chikitsaprabhritiya, depicts the importance of shodhana over shamana therapy. The details of properly / improperly administered shodhana procedures are discussed here. Important concepts like shuddhachikitsa (pure form of treatment)and svabhavoparamavada(theory of natural destruction) etc. have also been described in this chapter.

RogaChatushka (four chapters on classification of diseases)

The fifth Chatushka is about roga (disease). As the name suggests, this tetrad provides a (brief) list of diseases that are extensively mentioned throughout Charak Samhita.

The first chapter KiyantaShiraseeya, provides the details of diseases like shiroroga(diseases of the head), hridroga(cardiac diseases), eighteen types of kshaya(loss of body tissues), vidradhi (abscess) and madhumeha(a clinical condition similar to diabetes mellitus).

The next chapter, Trishothiya, elucidates various types of edema.

The third chapter, Ashtodariya, reveals the types of about 48 diseases that are caused by a combination of doshas.

The last chapter, Maharoga, is exclusively dedicated to the diseases caused by single dosha(vata, pitta, or kapha).

Yojana Chatushka (four chapters on guidelines for management of diseases)

The sixth Chatushka, Yojanachatushka, deals with aspects of treatment of various diseases.

The first chapter of this tetrad, Ashtauninditiya, describes eight types of people who are marginalized (or ridiculed) in the society due to their physical features. Out of these eight, only two i.e., atisthoola (morbidly obese) and atikrisha (emaciated) are described in detail because of their clinical significance along with their symptomatology and treatment.

The next chapter, Langhanabrimhaniya, describes six types of treatment i.e. langhana (fasting), brimhana (nourishing therapy), snehana, swedana, rukshana (medical treatment for reducing fat) and stambhana (astringent therapy) – primarily for managing atisthoola or atikrisha conditions, but also indicated for various other conditions described later in the Samhita. Out of these six, mainly two therapies i.e. langhana and brimhana have been described in greater detail.

The third chapter, Santarpaniya, deals with diseases caused due to over-nourishment or under-nourishment along with their treatment.

The last chapter of this Chatushka, Vidhishonitiya, deals with diseases that are not cured by any of the above-mentioned therapies and termed as diseases due to vitiation of rakta (blood). Such diseases, along with their aetiology, symptomatology and treatment have been described in this chapter. Overall, this tetrad deals with all types of treatment modalities that find extensive reference across the Samhita.

AnnapanaChatushka (four chapters on food and beverages)

The first chapter, YajjahPurushiya, brings forth the important perspective of the origin of human beings and the origin of diseases. This chapter also describes 155 entities (Agyra or entities considered best in their category of drugs, food articles, bio-purification procedures, etc.) that are important for healthy as well as diseased individuals.

The next chapter Atreyabhadrapyaya, describes in detail the concept of Ayurvedic pharmacology in the form of rasa (taste), veerya (drug potency), and vipaka (final conversion of food/drug after the action of jatharagni (digestive power) and Prabhava (specific action of a drug). This chapter also throws light on the important concept of viruddhaahara (incompatible diet) which seems to be the primary cause of many diseases even today.

The third chapter, Annapanavidhi Adhyaya, provides details of Ayurvedic dietetics. This chapter details a wide variety of food and beverages, along with their medicinal values.

The last chapter, Vividhashitapitiya, deals with important concepts such as formation of body tissues from the diet consumed, immunity and immune-compromised individuals, diseases originated from various body tissues, and migration of dosha from shakha (periphery or the tissue elements) to koshta (central part of the body or alimentary tract) and vice versa.

Sangraha Adhyaya (two chapters on summary)

The last two chapters are termed as Sangraha Adhyaya.

The first of these two chapters, Dashapranayataneeya, deals with the ten locations in the human body where Prana (life) resides. Besides this important concept, the chapter also details the attributes of a pranabhisaravaidya (a physician who protects the life) and a rogabhisaravaidya (a physician who aggravates the disease and takes away the life of the patient).

The last chapter, Arthedashmahamooliya, deals with a variety of subjects such as the importance of Arth (hridaya-heart), ten major blood vessels or channels from the heart, the definition of ayu (combination of four entities i.e. body, mind, soul and senses) and its four types, Ayurveda, the aim of Ayurvedic science, and its method of study.

Conclusion

By the above article it is concluded that a Pranabhisara Vaidya should have the knowledge of Sutrasthana for better applicability of fundamental concept in clinical practice, understanding the science contextually and thoroughly is necessary. The 30 chapters of Sutrasthana are categorized under seven groups of four chapters known as SaptaChatushka. Viz, Aushadha, Swastha, Niradesh, Kalpana, Roga, Yojana and AnnapanaChatushka. SaptaChatushka for better understanding. And in Sutrasthana of Ashtanga Hridaya Samhita is best among Ayurvedic classics because this section deals with fundamental principles of Ayurveda, fundamental principles of Ayurveda related to preventive medicine as well as curative medicine, fundamental principles of dietetics, fundamental principles of therapeutics, fundamental principles of tri-doshas, fundamental principles of treatment, eternal medicine, and fundamental principles of Shalya and Shalakya tantra. So, both Samhitas have their own specialities.

References:

1. Astanga Hridaya (Sarvangsundara of Arundatta and Ayurveda Rasayan of Hemadri). Hari Sadashiva Shastri Paradakara, editor. 1 st ed. Varanasi: ChawkhambhaSurbhartiPrakashan; 2011. Sutrasthana, 1/6- 34.p.6-20.
2. Astanga Hridaya (Sarvangsundara of Arundatta and Ayurveda Rasayan of Hemadri). Hari Sadashiva Shastri Paradakara, editor. 1 st ed. Varanasi: ChawkhambhaSurbhartiPrakashan; 2011. Sutrasthana, 2. p.23-37.
3. Astanga Hridaya (Sarvangsundara of Arundatta and Ayurveda Rasayan of Hemadri). Hari Sadashiva Shastri Paradakara, editor. 1 st ed. Varanasi: ChawkhambhaSurbhartiPrakashan; 2011. Sutrasthana, 3. p.37-52.
4. Astanga Hridaya (Sarvangsundara of Arundatta and Ayurveda Rasayan of Hemadri). Hari Sadashiva Shastri Paradakara, editor. 1 st ed. Varanasi: ChawkhambhaSurbhartiPrakashan; 2011. Sutrasthana, 3/58- 59. p.51
5. Astanga Hridaya (Sarvangsundara of Arundatta and Ayurveda Rasayan of Hemadri). Hari Sadashiva Shastri Paradakara, editor. 1 st ed. Varanasi: ChawkhambhaSurbhartiPrakashan; 2011. Sutrasthana, 11,12,13. P.182-222
6. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Sutrasthana, 1st Chapter, Shloka No-4,5, Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 5. 2.
7. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Sutrasthana, 1st Chapter, Shloka No-19, Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 6. 3.
8. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Sutrasthana, 1st Chapter, Shloka No-30,31 Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 7. 4.
9. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Siddhithana, 12th Chapter, Shloka No-54,55, Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 738. 5.
10. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Sutrasthana, 1st Chapter, Shloka No-33, Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 8. 6.
11. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Sutrasthana, 30th Chapter, Shloka No-45, Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 190. 7.
12. Acharya Charaka, Charaka Samhita, Sutrasthana, 30th Chapter, Shloka No-46, Ayurvedadipika, commentary of Sri Chakrapanidatta, edited by Vaidya YadviTrikamji Acharya, Varanasi, ChaukhambhaSurabharatiPrakashana, edition 2017, Page no- 190.

Garbhini Paricharya According to Various Samhita

Dr. Savita M. Madavi

Associate Professor, Department of Samhita & Siddhant, Pa. Pu. Gurumauli Annasaheb More Ayurved College, Majalgaon.

Dr. Jayashree P. Patil

Principal & Professor, Department of Swasthavrutta, Pa. Pu. Gurumauli Annasaheb More Ayurved College, Majalgaon.

Abstract

Care during nine months of pregnancy is termed as Antenatal care or Garbhini Paricharya. Ayurveda classics give importance to caring of mother before, during and after pregnancy. This refers to care with recommendation of Aahara (specific dietary regimen), Vihara (normal daily activities) & Yoga and Pranayama. Dietary and other advice are very important; this systematic supervision is called as Garbhini Paricharya (Anti Natal Care). Supervision should be regular and periodic in nature and according to need of Garbhini (ANC Mother). Ayurveda considers food to be the best source of nourishments as well as medication for the pregnant woman. The nine monthly diet is unique concept in Ayurveda. Ayurveda described month wise Paricharya that helps in accordance with the growth of the foetus in the womb and at the same time ensures health of the mother.

Key Words: Garbhini, paricharya, ayurveda, ANC.

INTRODUCTION

Ayurveda classics give importance to caring of mother before, during and also after pregnancy. Women health is very much important as womanhood represents the bearing capacity of foetus inside the womb and its delivery in a healthy status. She contributes to overall health of the society by bringing up the child properly. A woman has to manage the dual role in the society, both as a house wife and also as professional in the present era. Due to this reason, health of women becomes very important. This elegant phase of pregnancy and delivery brings about adaptation changes in bio-physiological as well as psychological parameters in puerperium, which may adversely affect her health in absence of proper care. Antenatal period is very crucial in women life as there is a continuous growth of the embryo or foetus, there is also variation in its requirements of food and nutrition. Thus, necessities of the mother also modify. The health of the baby completely depends on mother therefore it is better to take care that pregnant lady is getting adequate nutrition and proper food so that she delivers a healthy baby without complications.

Charak has explained that due to the Prachalita Dhatus and Doshas, the lady will be prone for getting Vikrutis. thus, the pregnant lady shall be treated with special care just like a pot filled with oil. As slightest oscillation of such a pot causes spilling of the oil, similarly the slightest exertion or excitement to the pregnant woman can initiate adverse pregnancy outcome.

Pregnancy is the time of transformation when various changes are experienced. In developing country prevalence of maternal deaths are more than developed one. The common factors that are responsible for maternal death are haemorrhage, pregnancy induced hypertension, obstructed labour, infection, complication of unsafe abortion etc. As the health of baby completely depends on mother, from conception to delivery health of pregnant woman can be maintained by Garbhini Paricharya.

Garbhini Paricharya includes all aspects of care of pregnant lady like Ahar (diet), Vihar (exercise), Pathya (dos), Apathya (don'ts), Yoga and Meditation etc. Food is called life of living being.

The food consumed by a pregnant woman gives:

- Nourishment to foetus and help in growth of foetus.
- Nourishment to the mother's own body.
- Nourishment to the breasts by which the breast milk formed maintains new-born baby.

Even if drugs are introduced to a diseased person he cannot get cured without proper food. Hence food is called as great medicine. Food can be adjusted in such a fashion that it fulfils the need of body and brings about homeostatic condition. Diseases of Garbhini are very difficult to treat. The health of baby completely depends on mother therefore it is better to take care that pregnant lady is getting adequate care and nutritious and proper food so that she delivers a healthy baby without complications. This can be achieved with the help of Gabhini Parichaya. In the present review prime focus is given on monthly Regimen for Pregnant woman described in Ayurvedic classics so as to achieve healthy baby to healthy mother.

AIM AND OBJECTIVES

1. To collect and analyze the Masanumasik Garbhini paricharya.
2. To understand the clinical importance of Garbhini paricharya as described in ancient treatise & its utility in today's context in correlation with pre-natal care.

MATERIALS AND METHODS

- Literature: Brihatrayee, all available Ayurvedic classics, Modern available texts, Magazines, Journals & Research papers.
- Type of study: ReviewStudy

Month	Charak Samhita	Sushruta Samhita	Ashtang Sangraha	Haarit
1	Non medicated milk in desired quantity	Sweet, cold and liquid diet	Medicated milk	Yashtimadhu or parushaka or madhupushpa with navaneeta with madhura payo anupana
2	Milk medicated with Madhur Ras drugs	Same as 1st month	Same as charak	Kakoli siddha ksheera
3	Milk with honey and Ghrita	Same as 1st month and shashti rice cooked with milk	Same as charak	Krishara
4	Navneet(Butter) extracted from milk or Milk with butter	Shashti rice with curd. Pleasant food mixed with milk and butter. Mansa(meat) of wild animals	Milk with one tola of butter (12gms)	Sanskrita odana
5	Ghrita prepared with butter extracted from milk	Shashti rice with milk. Pleasant food mixed with milk and ghrita. Meat of wild animals	Same as charak	Paayasa

6	Ghrita prepared from milk medicated with Madhur drugs	Ghrita or rice gruel medicated with Gokshur	Same as charak	Madhura dadhi
7	Ghrita prepared from milk medicated with Madhur drugs (same as fifth month)	Ghrita medicated with Prithakparnyadi group of drugs	Same as charak	Ghrita khanda
8	Kshir Yavagu mixed with ghee	Asthapan basti (bala, atibala, shatpushpa, milk, curd etc). Anuvasan Basti of medicated oils	Kshir yavagu mixed with ghee. Asthapan basti (milk, curd, sour butter, oil, madanphala) etc. Anuvasan Basti of medicated oils.	Ghritapurana
9	Anuvasan Basti with oil prepared with madhur drugs, Yonipichu(vaginal tampon) of this oil	Unctuous gruels and meat soup of wild animals	Anuvasan Basti with oil prepared with Madhur drugs. Vaginal tampon of this oil	Vividha anna

Garbhasthapaka dravyas:

(Substances beneficial for maintenance of pregnancy):

Garbhasthapaka dravyas counter act the effect of the garbhopaghatakara bhavas and help in the proper maintenance of the garbha. They can also be used in the treatment and prevention of abortion. These are to be used as a routine as they are beneficial for the maintenance of proper health, growth and development of the mother and foetus. Some of the garbhasthapakaaushadhis are Aindri (Bacopamonnier), braahmi (Centellaasiatica), Satavirya (Asparagus racemosus), Sahashravirya (Cynodondactylon), Amogha (Stereospermumsuaveolens), Avyatha (Tinosporacardifolia), Shiva (Terminaliachebula), Arista (Picrorhizakurroa), Vatyapushpi (Sidacardifolia), Vishwasenkanta (Callicarpamacrophylla) etc. These should be taken orally as preparations in milk and ghee. A bath with cold decoction of these drugs should be given during pushya nakshatra. These should be kept in close contact with the mother and can be used as amulets around the right arm and on the head. Drugs of the jeevaneeya gana can also be used in a similar way. Kasyapa has advocated that amulet of trivrit (Operculina Tharpethum) should be also tied in the waist of pregnant woman.

Garbhopaghathakara bhavas:

(Activities and substances which are harmful to foetus)

Garbhini should avoid use of Teekshna, Rooksha, Ushna Dravyas. Should give up foul smelling articles and should not eat dried up, stale, putrefied or wet food, Vistambhi (hard to digest), Vidahi food as these are harmful for the foetus. She should avoid heavy exercises, coitus, harsh or violent activities, ride over vehicles, excess satiation, excess emaciation, sleeping in day and awakening in night, sitting in uneven places and should avoid fasting, grief, anger, visiting lonely places, cremation ground, prolonged stay near fire or hot sun etc. Her sleeping and sitting place should be covered with soft cushion/mattress. All these psychological and physical strains like carrying heavy weight or vehicle riding may precipitate abortion due to sudden increase in intra-abdominal pressure. Susruta in 8th month of pregnancy has indicated asthapan basti with decoction

of badari mixed with bala, atibala, sathapushpa, pestled sesamum seeds, milk, curd, mastu, oil, salt, madhanaphala, honey and ghrita, followed by anuvasana basti of oil medicated with milk and decoction of madhura group of drugs for clearing the retained faeces and anulomana of vayu. Due to the movement of vayu in right direction the lady delivers without difficulty and remains free from complications. Whereas charaka and vagbata, in 9th month has advised anuvasana basti with oil medicated with madhura group of drugs and vaginal tampons with the same oil used for sthana and garbhamarga (vaginal canal and perineum). Charak and vagbata have advised eaindri, brahmi, satavirya, sahasravirya or durva, amogha, avyatha, asava, arista, vatyapuspi, viswaksena for oral use with milk or ghritha prepared with these drugs. These drugs can also be kept in close contact of body or used in the form amulets to be tied in head or right arm. Anuvasanavasti for lubrication of garbha.

Discussion:

Clinical importance of Garbhini Paricharya

First Trimester

- During 1st Trimester pregnant women experiences nausea and vomiting, which results in dehydration and loss of nutrients. So, to prevent this use of cold and sweet liquid diet and milk is beneficial.
- Sufficient amount of energy is required during this period. These energies will be provided by Kshira, Krusara, Ghrita, Payasa, Kshira medicated with Madhura Ausadhi.

Second Trimester

- During this period muscular tissue of foetus grows and require more protein which is supplied from animal sources such as meat, milk, cheese, butter etc.
- Most of women suffer from oedema of feet and complications of water retention. So, Ghrita medicated with Goksura is used as diuretic and will prevent retention of water.
- Milk provides nourishment and stability to foetus.
- Meat helps in muscular growth of foetus.
- Cooked Shashti rice is rich in carbohydrate and provides energy to the body.

Third Trimester

- Ghrita medicated with Prithakparnyadi group of drugs are diuretic, and suppress Pitta and Kapha.
- In eighth month Yavagu consumption is Balya and Brimhana provides nourishment to mother and foetus.
- Administration of Asthapana Vasti which is best for Vata Anulomana and relives constipation.
- As milk is a complete food. Milk and drugs of Madhura group have been advised for entire pregnancy period.

Benefits of Garbhini Paricharya

- According to Acharya Charaka, with the help of Garbhini Paricharya the health of woman remains good and delivers healthy child having good energy, strength, voice.
- As per Acharya Vagbhat and Charaka, Garbhini Kukshi, sacral region, and back becomes soft.
- Vayu moves in Anulom position due to that urine, feces, placenta are excreted or expelled easily by their respective passages; skin and nail become soft, she delivers easily at proper time and gain strength and complexion.

References:

1. Dutta DC. Text book of Obstetrics, 4th Ed. New Delhi (India): New Central Book Agency(P) Ltd;2004. p.105
2. Dhargalkar Nandini. A textbook of Physiology, Varanasi, Chaukhamba Sanskrit Series Office, 2008, p.7
3. Tiwari P V. Ayurvediya Prasutitantra evum Striroga Part 1, 2nd Edition, Varanasi, Chaukhamba Oriental, 2009, p. 242-243.
4. Shashri S, Pandey K. Chaturvedi G. Charak Samhita of Agnivesha, revised by Charak and Dridhabala, Elaborated with Hindi commenraty, Sharirstahna, Chapter no 8, Verse no 33, Varanasi, Chaukhamba Bharti Acadamy, 2007, p. 939.
5. Dwivedi L, Sushruta Samhita, English translation, Vol 2, 2nd Edition, Sharira Sthana, Chapter no 10, Verse no 2-5, Varanasi, Chaukhamba Sanskrit Series, 2002, p. 252-255.
6. Shrinivas P. Astanga Sangraha of Vagbhata, Sharirasthana, Chapter 3, Verses no 3-12, Varanasi, Chaukhamba Krishandas Academy, p.33-35.
7. Harit, Harit Samhita edited by Ramavalamba Shastri, Samhita with Hindi commentary Asha 1st Ed, Tritiya Sthana Chapter 49 Verse 1,2,3, Prachya Prakashana Varanasi; p.404
8. Dutta DC. Text book of Obstetrics, 7th Ed. New Delhi (India): New Central Book Agency(P) Ltd; November 2013.p.94
9. C N Baker, S N Ebert. Physiology and Biochemistry; Development of aerobic metabolism in utero: requirement for mitochondrial function during embryonic and foetal periods; A Biotechnology 2013;2(2):16
10. Nibandhasangraha Commentary of Sri Dalhanacharya and Nyayacandrika Panjika of Gyadasacharya, 4thEd, Sharirsthana Chapter 5 Verse no.3, Chaukhambha Orientalia Varanasi; 1991.p363.
11. Dutta DC. Text book of Obstetrics, 6th Ed. New Delhi (India): New Central Book Agency (P) Ltd; 2006.p.511.
12. Achrya Ambika Dutta Shastri, Yadavji Trikamji, editor, commentary: Ayurveda Tatva Sandipika Hindi Commentary on Susruta Samhita of Sushruta, Sharir Sthana 3/16
13. Vaidya Anant Damodar Athawale, Indu Commentary of On Astanga Sangraha Sharir Sthana 13/3, 1st edition, Pune, Shree Mada Atreya Prakasan
14. Kasinath Sastri and Dr. Gorakhnath Chaturvedi with Hindi Commentary Vidyotini, Charaka Samhita Sutra Sthana 4/18, Choukhamba Bharati Academy, Varanasi.
15. Gohil KJ. et al. Pharmacological Review on Gentela Asiatica, 2010.